

વીરમતી નાટક.

કર્તા

સ્વર્ગસ્થ રા. નવલરામ લક્ષ્મીરામ.

કરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ. બુકસેલર.

નાણાવટ—સુરત.

સંવત ૧૯૭૭.

ઈ. સ. ૧૯૨૧.

કિંમત રૂ. ૧-૪-૦

૨૨૪૪

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૫૧૪૪ નર્સીક

પુસ્તકનું નામ બીરમલા ના ૨૩

વિષય ૬-૧૨

વીરમતી નાટક.

કર્તા

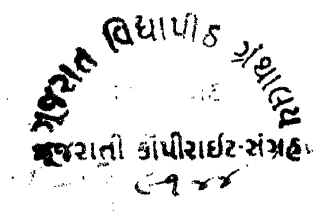
સ્વર્ગસ્થ રા. નવલરામ લક્ષ્મીરામ.

કરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ, બુકસેલર.

નાણાવટ—સુરત.

સંવત ૧૯૭૭.

ઈ. સ. ૧૯૨૧.

સુરત ચૌદાના પુલ ઉપર આવેલા “સુરત સીટી” પ્રિન્ટીંગ
પ્રેસમાં ઠાકોરદાસ માનસિંહે છાપ્યું.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર
ગં૦ વસુભતિ ધીમતરામ પંડીત.
કેળાપીઠ, સુરત.

‘નવલગ્રંથાવલિની શાળોપયોગી આવૃત્તિ’ માટે લખેલી પ્રસ્તાવના.

ગરવી ગુજરાતના પ્રેમશૌર્યાંકિત કવિએ વાવેલા ક્ષેત્રના કુશલ કૃષિ-કારો જોઈએ તો મુખ્ય ત્રણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એક સિદ્ધાન્તસાર—ગુજરાતી સર્વદર્શનસંગ્રહના પ્રણેતા વિદ્વન્મુકુટમણિ ડૉ. નિ. પ્રોફેસર મણિલાલ નલુભાઈ દિવેદી; બીજા ‘નવલગ્રંથાવલિ’કાર આદ્યવિવેચક આપણા સહૃદય સ્વ. નવલરામભાઈ; અને ત્રીજા સરસ્વતીચંદ્રના ક્ષેત્રક સદ્ગત સાક્ષર ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાડી. આ ત્રણમાં પણ શાળોપ-યોગી નંદનવનના દિવ્ય માલાકારો કહીએ તો તે બેજ: પ્રથમ અને દ્વિતીય. સરસ્વતીચંદ્રનો પરિપાક કદાચ કાળે કરીને એકંદર નીરસ થાય, પણ સિદ્ધાન્તસાર, શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા, ચારિત્રાદિ, અને એકંદરે હાલમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી સુદર્શનગદ્યાવલિનાં અમર ફળો અખંડ એકરસ રહેવાને નિર્મિત થયેલાં છે. આજ વાત ગુજરાતના ડોક્ટર ગેન્સન—આપણા નવલરામભાઈના સંગ્રહને—નવલગ્રંથાવલિને પણ અંશતઃ લાગુ પાડી શકાય. આવા એક અતિ ઉપયોગી, પ્રૌઢ, અને સર્માત્માકલાના મર્મરૂપ ગ્રંથસંગ્રહની એકજ આવૃત્તિ થઈ રહે, અને દ્વિતીય આવૃત્તિ થતાં લગભગ બે દશક જેટલો દીર્ઘકાળ વીતી જાય એ શું ગુજરાતી વાચકવર્ગની રસગતાના અને બુદ્ધિવૈભવના મંદસુભાગ્યનું ચિન્હ ન ગણાય? વળી સ્વ. નવલરામભાઈ જો કે એક અપૂર્વ ગ્રંથપરીક્ષક હતા, અને તેથી તેમની સાક્ષરતા સામાન્ય જનસમૂહમાં વ્યાપ્ત થતાં કદાચ વિલંબ થાય એ સ્વાભાવિક છે, તોપણ ગ્રંથકાર તરીકે પણ તેમની સાક્ષરતા કાંઈ ઓછી નથી એ ‘વીરમતી’ ના શૃંગારી વીરરસ આખનારને, ‘નર્મદછવન’કથામૃતના પાન કરનારને, અને ‘અકબરવીરખલ નિમિત્તે હિંદી કાવ્યતરંગ’ ના ઝીલનારને સહજ જણાઈ આવે એમ છે.

શાળોપયોગી આવૃત્તિના આ પ્રથમ ભાગમાં સદ્ગત સાક્ષર ગોવર્ધનરામભાઈ સંગૃહીત નવલગ્રંથાવલિના તૃતીય અને ચતુર્થ ભાગને જરાપણ છેડ્યા નથી; અને તે શિક્ષણ અને જડવિજ્ઞાનશાસ્ત્રવિષયક હોવાથી તેમને વિશિષ્ટ માની અખંડિતજ રહેવા દીધા છે. પણ તેજ ગ્રંથહના પ્રથમ

એ ભાગને સારી રીતે હંછેઆ છે. પ્રથમ ભાગમાંથી ‘બાળલમબત્રીસી,’ ‘પુરાણસાર’, અને ‘માલતીમાધવા’દિ સંસ્કૃત નાટકોના સારવાળો ભાગ બહુ ઉપકારક ન હોવાથી કહાડી નાંખી તેને સ્થાને દ્વિતીય ભાગમાંથી કેટલોક ઉપયુક્ત ભાગ લીધો છે જે પ્રસ્તુત ગ્રંથના આરંભમાં એ પેલી અનુક્રમણિકા ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજશે. ‘મેઘદૂતકાવ્ય’ ને આ ભાગમાં રાખવું વા ન રાખવું એ ઘણા વખત સુધી વિચારણીય વિષય થઈ પડ્યો હતો, અને ચિત્ત, કાણે ‘હા’ના અને કાણે ‘ના’ના દોલા ઉપર ઝુલ્યાં કરતું હતું, પણ પરિણામે એને આ ભાગમાંથી કહાડી પ્રોત્યક્ષ વિદ્યાર્થીઓને માટે હવે પછી થનારા દ્વિતીય ભાગમાં મૂકવું એમ નિરાકરણ થવાથી હાલ તરત તો આ ભાગમાંથી તેને તેના નાયકની ખાફક સ્થાનવ્રષ્ટ કર્યું છે.

૧. આરંભમાં સદગત સાક્ષર ગોવર્ધનરામભાઈની પ્રસાદીરૂપ ‘નવલજીવનકથા’ કોઈ પણ પ્રકારના ફેરફાર સિવાય મૂકી છે. ત્યારપછી સ્વ. નવલરામભાઈના પોતાના લેખો શરૂ થાય છે. પ્રથમ લેખ ‘હાસ્યગ્ગલવિષે’ છે. આ લેખ જે પ્રદસનને ઉદ્દેશીને લખવામાં આવ્યો છે તેના પછી જો કે લખાયો હતો તોપણ અહીં તેને તેના ઉપોદ્ધાત રૂપે મૂકવામાં આવ્યો છે ‘ભટનુંભોપાણું’ અસંભવદોષપ્રસ્ત હોઈ કેવળ હાસ્યરસ વિહીન છે એ કવિ નર્મદના અભિપ્રાયના પૂર્વપક્ષરૂપ, અને પ્રદસનના પ્રદેશ માત્રને ખુદી નાખનારની વ્યુત્પત્તિના બળના આદર્શરૂપ આ લેખને કમભંગના ભોગે ભટના ભોપાળાના આમુખરૂપે મૂકવો ઉચિત ધાર્યો છે, કારણ આથી ‘ભટનુંભોપાણું’ વાંચનારના ચિત્તમાં હાસ્યરસનો સ્થાયિભાવ હીક જામશે એમ અમને લાગે છે. આ ઉભયપક્ષનું તારતમ્ય કહાડી વિનયશાંખ કોનો ફૂંકવો એને માટે આ સ્થળ નથી, તોપણ વિવેકી વાંચનારને આ લેખની સાર્થકતા પ્રતીત થયા વિના રહેશે નહિ તેથી એ વિષયમાં વિશેષ બોલવાની જરૂર જણાતી નથી.

૨. આ પછી ‘ભટનુંભોપાણું’ આવે છે. મુદ્રણદોષની યથા-મંભવ નિવૃત્તિ સિવાય બીજા કોઈ પણ પ્રકારનો ફેરફાર આમાં કરવામાં આવ્યો નથી.

૩. ત્રીજો લેખ ‘વીરમતીનાટકવિષે’ નો છે. આ પણ ‘વીરમતી નાટક’ પછીજ લખાયો હતો, અને નવલગ્રંથાવલિના દ્વિતીય ભાગમાં

પડ્યો હતો ત્યાંથી ઉમેડીને ‘વીરમતી’ ના મુખ ઉપર ચોડ્યો છે. આમાં પણ કિંદશ ઉપરના જેવોજ છે કવિનું આકૃત કવિ પોતેજ જણાવે, અને તે પણ કવિની પોતાની ઉત્પ્રેક્ષામય આત્મીમાંજ, તો ભાસ કાંઈ વિલક્ષણ થવા સંભવ છે એમ જાણી ઉપર પ્રમાણે ક્રમભંગ કરીને ‘વીરમતી’ ના રસની એક વાનગી રૂપ આ લેખને આ સ્થાને ચોળ્યો છે.

૪. ત્યાર પછી પ્રસ્તાવના સહિત ‘વીરમતી નાટક’ મૂક્યું છે. રસિક નાટકમાં જ્ઞાન અને જ્ઞાનીઓ અપ્રસંગે છે’ એ આલેખનો કંઈક ઉદાર પ્રસ્તાવનામાં જેવામાં આવે છે. શિવાય દસ્ય પ્રયોગમાં કદાચ ન્યાયશસ્ત્રની પરિમાપનો ઉદાપોદ ટાયલારૂપ થઈ પડે એ વાત ખરી છે, તે પણ સર્વથા આ નાટક પ્રયોગને અર્થેજ લખાયું હોય એમ માનવાને સમગ્ર કરણ નથી. આવ્યને અર્થે નિર્મિત થયેલી રસિક કૃતિઓમાં પણ જેમ પારિભાષિક પ્રસંગોથી રસક્ષતિ થતી નથી તેમ આહી પણ ન થાય તો પછી એવા પ્રસંગો ‘અપ્રસંગે’ બાળેજ ગણી શકાય; પ્રત્યુત કુશલ શિક્ષકના હસ્તમાં આવેા નીરસ અંશભાગ પણ જ્ઞાન સાથે રમુક આવવા ચોખ્ખ થઈ પડે, અને તેથી અમને એમાં બહુ દોષ જેવું લાગતું નથી “નાટક’ હીક કે વાર્તા’ હીક એનો વિચાર કરતાં ‘નાટક’ ગમી ગયું તેને કેદાણે ‘વાર્તા’ ગમી ગઈ હત તો ‘વીરમતી વાર્તા’ ઉંચી જ્ઞાતની થાત એવું માનવાને નાટકમાંજ સારો પુરાવો છે.” આ ટીકામાં અમને બહુ આશ્ચિત્ય લાગતું નથી. ‘વીરમતી નાટક’ ને બદલે ‘વીરમતી વાર્તા’ એમ ક્યાંથી નાટકરચનાદ્વારા જનસ્વભાવદિતાં ચિત્રા આલેખવનો નાટકકારને જે અવકાશ મળ્યો છે તે કદાચ તેને ન મળાત. સાથે ટેટલીક પ્રાસંગિક રસમય કવિતાઓ મારી જાત તે વાત ને જુદી વળી કદાચ કાઢને આ નાટકનો પ્રયોગ કરવાની ઇચ્છા થાય તો એમાંથી જ્ઞાન’ અને જ્ઞાનીઓ’ ના ટાયલારૂપ અપ્રસંગ વા અતિપ્રસંગને તેમની પાસે રહેવા દઈ સહેલાઈથી બાહ્યનો ભાગ પ્રયોગને માટે અનુકૂળ કરી શકાય, જે વાત વાર્તામાંથી ઉપજતી કાદતાં વાર લાગે, અને પ્રયોગને માટે પાછી યુક્ત રચના કરવા જતાં ‘બદકુટીપ્રભાત’ જેવું થાય. અમારો અભિપ્રાય આવો છે ખરો, છતાં એટલું નો સ્પષ્ટ કહેવું જેમએ કે આ નાટકમાં કોઈ કોઈ સ્થળે જેવું જેમએ તેવું કલાનું વેદગ્ધ્ય જેવામાં આવતું નથી. છતાં એકંદરે જોતાં રસિક નવલરામભાઈનું ‘વીરમતી’ નાટક ગુજરાતમાં એક ઉત્તમ નાટક

છે એમ પુનઃ અમને આગ્રહપૂર્વક કહ્યા વિના ચાલતું નથી. એમાંની ગદ્યરચના પ્રસંગ અને પાત્ર ઉભયને અનુકૂળ છે; રણસંઘાતોનાં વર્ણનો ભિન્નભિન્ન જનસ્વભાવ-સંસ્કારોનાં ચિત્રો કેવળ તાદશ હોઈ વાંચનારને ક્ષણવાર તણીન કરી દે એવાં છે; ક્ષત્રિયક્ષત્રિયાણીનાં વીરચરિત્રો પણ ભવ્ય હોઈ રમણીય લાગે છે; અને એકંદરે નાટકનું અંતિમ પાત્ર દષ્ટિ અગોચર થતાં મુખમાંથી 'ધન્ય છે' એમ સ્વાભાવિક રીતે નીકળી જાય છે.

પણ આજકાલ જ્યારે કોઈપણ પ્રકારની અર્થચમત્કૃતિ વિનાની, રસમાત્રના છાંટા વિનાની, કર્કશ અને શ્રુતિકટુ સખ્દજળની મુંઝણીવાળી, પ્રયોજનરહિત અનેક પ્રકારનાં વિરામચિન્હોથી કંટકિત, ક્ષણેક્ષણે ઔચિત્યભંગથી દૂષિત, એતદેશીય ભાવવિભાવાદિ શૂન્ય, પાશ્ચાત્ય આચાર વિચારની કેવળ વક્ષ પ્રતિષ્ઠિતરૂપ, અને મીયાંમહાદેવના અપૂર્વ યોગવાળી કોઈપણ પ્રકારના ઢંગધડા વિનાની કેટલીક આડંબરી ગદ્યપદ્યમય રચનાઓને તેમના સાધેલા સ્તુતિપાઠકો દ્વારા સાતમા આસમાનમાં ચઢાવી દેવામાં આવે છે અને અધોતના ઝખકારાથી વિમોહિત થઈ તેને અમિનું જવલન કહી તે દ્વારા શીતનિવારણાર્થ કાષ્ટના કટકાઓ મૂકી ફૂંક ફૂંક કરનાર પેલા મુગ્ધ કપિરાજોની કૃપાના પાત્ર અધોતના ચાક્રચક્ર જેવી પ્રતિભાવાળા આપણા કહેવાતા કવિઓને કવિવરોની અને દેશના અને યુગના ઉદ્ધારકોની ઉપમા આપવામાં આવે છે, અને—

“The difficulty is, that instead of coming forward as bold, original thinkers, they have imbibed the degenerate spirit of modern English poetry. Instead of ideas they give us merely the signs of ideas. They erect a great bridge of words, pompous and unpoising, where there is hardly a drop of thought to trickle beneath a hair..... Many are deceived into a mis-reception of their talents by the indirect and indiscriminate praise of friends. They think themselves destined to redeem the glory of their age and country: to shine as “bright particular stars”; but in reality their genius

“Is like the glow-worm's light the apes so wondered at,
Which when they gathered sticks and laid upon't,
And blew-and blew-turned tail and went out presently.”

—માર્મિક ઇંગ્લેન્ડ કાવ્યવિવેચકે વર્ણવેલી અમેરિકન કવિઓની સ્થિતિ જેવી સ્થિતિ ન્યારે આપણા હાલના કવિપદાર્થક ચણેલાની જોવામાં આવે છે ત્યારે આ નાટકમાં ખાસ કરીને વિચારવા જેવું જે છે તે એમાંની કેટલીક રસભાવથી ભરેલી, અર્થચમત્કૃતિધાતક આછા આછા અલંકારોથી શોભતી, અને કોમળવર્ણુરાશિથી વિરાજિત, ઓજસ માધુર્ય અને પ્રસાદ ચુલુશાલી કવિતાઓ છે, જેનો રસ ‘વીરમતીવાર્તા’માં કદી પણ આવી શકત નહિ. ઉદાહરણ તરિકે અહીં થોડીએકને ઉતારીએ:—

સળકે મણિધર જેમ, સોય અણી ઉર અડકતાં;
ઉછળે વાધણુ જેમ, નિજ અર્બક પર કર જતાં.
ચમકી છટકી ઝડ, તુટ્યાં બંધન તડતડી;
લોચન લોહી ઝરંત, જાણે ચંડી રણ ચડી.
ઝૂંટવો લીધું ઝપ ખડ, ટક ટક દુષ્ટ જ જુએ;
ભવ્ય ધોંચું પોંસી દંત, સત્ય પ્રગટ્યું રૂપે રૂપે.
દૈત્ય દળ્યો જોતાંજ, ચાંચડવત્ ઉર ક્રોધથી;
વાળનં ચોધડીયાંજ, વાગ્યાં ધન્ય સર્તી વીરમતી.

અમર્યાદથી અડપલું કરવા જતાં પેલા ગોલાના પાશમાંથી છટકી તેને યમશરણ કરવાના પ્રસંગના આ સોરઠા વાંચાને કોના હૃદયમાં વીરરસની છાપ પડ્યા વિના રહે? જો કોઈ સહૃદય ભાટ વા ચારણના મુખેથી આ સોરઠા પ્રસંગ સહિત સાંભળ્યા હોય તો કદાચ કાયર પણ શર ખની જાય, અને કુલટાને પણ ક્ષણવાર તો સાધ્વી ખનવાનું મન થાય. વળી કવિની કુશળ રચનામય કૃતિનું જુઓ ખીજું ચિત્ર:—ઉપનાયક ગોલકપુત્ર પેલા લાલરાજ ઉપર તનમનધન વારી જનાર, શૂદ્રકની ‘વસંત-સેના’ જેવી, વેશ્યા જામોતીની પુત્રી અને ઉપનાયિકા, સદાને માટે વિરહિણી ખાળા સુભગા મુખ્ય નાયિકા વીરમતીને બ્રાન્તિ અને ધર્ષાથી એના પ્રીતમ સાથે રંગભોગ કરવાનું સૂચવતાં કહે છે કે—

સંયોગિણી ! હસો કર મઝા, રોઈ વિયોગિણીરે,
ચોળે ભાળે નિત અરગજ, ભસ્મ હું તો ધણીરે;
નાહે સ્નેહે પરિમળ જળે, હું ઉનાં આંસુ નીરે,
જળે રાત્રે સરસ રસમાં, હુંય શૈયા સુનીરે;

“મહેલો મહેલો પિયુજ” વદતી, કાલી વહાલે બની તું,
 “મેળો મેળો” ભણતી રડતી, વજ્ર છતું હજી હું;
 આલે મહાલે લયડી પડતી, હું હજી રેય? તેમ.

*

*

*

વીરમતીને લાગુ પડતા પૂર્વભાગ અને પોતાને લાગુ પડતા ઉત્તર
 ભાગવાળા આ મંદાકાન્તામાં મંદ મંદ ગતિથી વહેતો પણ ઉત્તરોત્તર
 વિશેષ અને વિશેષ વેગવાન થતો રસઝરો શું વાર્તામાં કદી પણ ઝરત ?
 અને આ વાંચીને વાંચનારને છૂટક છૂટક કરણની છાંટવાળા સંભોગ અને
 વિપ્રલંબ ઉભયમિશ્રિત સંગારરસનું આસ્વાદન કરવાનો અવકાશ મળત ?

વળી બીજી કેટલીક પ્રાસાદિક કવિતાના નમુનારૂપે એક બેને અહીં જોઈએ:—
 સરસ્વતીના ઘાટ ઉપર એકાન્તમાં વિમાસણ કરતી સુભગા કહે છે:—

ભરેલો સંકેતે, ગુપ્તગિરિ મધ્યે જળ ઝરો,
 કહેજી તું કોરે, દુઃખકર દબાવો અતિ ધણી;
 અને તોએ અંત્યે, ચીંરી નિકળનારો કદો ખરો,
 ભલો ગંગાસિંદુ, અતિ ગતિથી ધૂમી ધુધવતો.
 અરે ! તો આ હેડે, ખહીંતી પ્રીતિની ભટ્ટી સળગીતે,
 દબાવે રીખાતી, તરણ અમળા ક્યાંજ લગીરે;

*

*

*

અરે ! ભુંડી રંડા ! જીભડિ ! તું શીવાઈ ક્યમ ગઈ ?
 હતો પાસે જ્યારે, પ્રીતમ પ્રિય કાંતું ભસી નહિ ?
 જુદી પ્રીતે પહેલાં, લવતી હતી તું જે અતિ ધણી,
 અણીની વેળાએ, ખરી પ્રીત સમે ખડીદણ મણી.

આ કવિ નર્મદની માનીતીને આ સ્થિતિમાં ‘કલાન્તકવિના’ વિરહી
 જૂતમાં નિરખતાં કયા સહદયનો તેના પ્રતિ ગાદ સહાનુભૂતિપૂર્વક અનુરાગ
 અયા વિના રહે ! વળી જુઓ એજ નવલરામભાઈની ‘વસંતસેના’ કહે છે:—

સંગારકાવ્ય કડવું, જ તું આજ લાગે,
 વાંચી બળું હું વધતી, અતિ પ્રેહ આગે;
 સંયોગ ફૂલ શૂળ રે ! ભય ભેદો સાલે,
 શ્રીમંત વૈભવ સુણે, શીદ ભિક્ષુ વહાલે ?

વળી વીરમતી કુંવરીની પોતા પ્રતિ ઇચ્છા જાણવા આતુર અનેલા અને અમર્યાદાની ક્ષમા ચાચતા નાટકના મુખ્ય નાયક જગદેવ પ્રતિ વીરમતીની સખી સુમાધિણીનું—

“તીર મારીજ જાણો છો કે શું ? ધાયલની ગતિ કંઈ સમજતા નથી ! સ્ત્રીને જોલવાની શી જરૂર છે ? તેની આંખ અને મ્હોં ઉપર પ્રેમનાં પુસ્તકા દીપી રહ્યાં હોય છે તે અનભિજ શિવાય સર્વેથી અંધ વંચાય છે.”

આ કહેલું સાંનળી લજ્જવનતમુખી વીરમતીને ઉદ્દેશીને જગદેવ કહે છે:—

કુળકિન્નવળા મતિનિર્મળા, ગતિચંચળા પ્રમળારતિ,
હે કનકવર્ણી કન્યકા, સૌંદર્યવનની પોપટી;
ત્રેલોક્યતિલક તારૂણી, તુજ રૂપરૂપી વારૂણી,
પીતાં હું ધર્માધર્મનો, ભુલ્યો ભેદ ચાચક રહું બહી.

આ સુંદર કાવ્યમાં શ્રવણકોમળવર્ણરાજવિરાજિત માધુર્યનો ઝરો વહે છે તે શુ વાર્તામાં વહત ?

આ પ્રમાણે વીરમતીની કવિતાઓ વાંચનારને રૂંગાર રસમાં ડુબાડી દે છે. પણ ફેટલાકા તરફથી વીરમતીની કવિતાઓ ‘ફૂટકાવ્ય’ જેવી છે એવો જે આક્ષેપ મૂકવામાં આવે છે તેને અમે સપ્રભામ સ્વીકારીએ છીએ, પણ સાથે તેમને એટલું નમ્રતાપૂર્વક પૂછીએ છીએ કે જેમ ગણિતનો એકાદ ફૂટપ્રશ્ન વાંચ્યો કેટલું હોવા છતાં જ્યારે તે છૂં છે ત્યારે જે એક પ્રકારનો વિલક્ષણ આનંદ થાય છે તેવો આનંદ શું વીરમતીની કિલ્લ અને ફૂટ કવિતાઓ સમજવા પછી નથી થતો ? જુઓ:—

સાયકાલીય લીલા, લલિત સલિતને, તીર લોકા કહે છે,
રાત્રીની પૂર્વજને, રમણી કુણ કહે, વીરલો દોક એ છે;
લાગે લીલા તું દલાળા-વત્ ધગધગતી, માન પામી નકામી,
પિંડે પ્રેમાગિન પીડે, ભડભડ બળતી, જવાળ વામી નકામી.

આ અને પેલી સુસિદ્ધ અટપટી કવિતા:—

પૂછું હું પ્રશ્ન પ્રેમે, પૂછ તુજ પદ હે ! પંડિતા શાસ્ત્રી શાણા,
ધારા સારા તું તારા, ચલન ચલનના, ને બધાં કાર્ય શાનાં—

થાયે છે તે તું જાણે, સકલ અકલશી, જેમ ગાંધી વસાણાં,
હાંકાટી કોટિ કોટિ, ગઢ મુક મુકની, ખોટી રે ! સર્વ સાણા !
હે હે હે પાંડિતા હે, ઝટ જટ જટ તું, છોડ કે આ ધડીરે—
કે' કે' કે'ની ક્યારે, નિયમ ચકી ફરે, આ પ્રિયા આંખડીરે—
કે તેથી મન મધ્યે, રૂઢ્ય કમળની, તો હુમે પાંખડીરે,
ચિંતાહર્ષાદિ કાંટા, ધમર ફરી ખુંચે, ભૂંગને હરધડીરે ?
હાલ્યો વાયું શું આવી, કમળ નયનથી, કે નહે જોર પહોતું ?
હાલે એવી હજુવે, સખી શક ન ધરે, છંડને બહાનું ખોટું—

*

*

*

સમજના પછી શું વિલક્ષણ આનંદ નથી આપતી ?

વળી આ નીચેની સાખીઓની ઉત્પ્રેક્ષા અને અર્થભરિત રચના
શું મોહક નથી ? વિરહવ્યાકુળી સુભગા કહે છે:—

સાચે મદનતો અંધ છે, વાળ્યું તેવું લણેછ;
ઝેરી પરદુઃખકર ગરમ, ચંપો કર ધારેછ.
ચંપેલી શિર મ્હેલી હું, ઘેલી હરખતી મન;
તેણે પોતા જેવી રે ! કરી મુકી મને તદન.

આ પ્રમાણે વિપ્રલંબ અને સંભોગ ઉભયે શૃંગારની કિતમ કવિતાઓ
ઉપરાંત નીતિ અને વૈરાગ્યની પોષક પણ ઘણી કિતમ પ્રતિની કવિતાઓ
આ નાટકમાં નજરે પડે છે. જુઓ:—પતિવ્રત ભંગના દોષ કરતાં સામાનું
અંતઃકરણ કામાગ્નિથી બાળવામાં વધારે દોષ છે એમ કુલીન વીરમતીને
સમજવનાર પેલા કામાંધ ગોલાને જવાબ આપતાં વીરમતી ઉપદેશ છે:—

કુંડી લેતી છોને અરે ! કામ શું છે ?
વિના ગુણ રૂપાળી સ્ત્રીતા પશુ છે;
સુવર્ણ જડયું જો જપાદેર ગુણ—
નહીં તો પડી દૂળ સર્વેજ કણ.
“સતી સારી આ સુંદરી છેક છે રે,
ગુણ તેવી રૂપે ભલી એ દીપે રે—”
“ગુણી વીર હાલો ભણ્યો પૂર્વ એ રે—”
પૂઠે એમ લોકો નહીં જો કહે રે,
અરે ધિક્ક તેને ! ગયો જન્મ વ્યર્થ !
ઉઠી વાટ રૂપે ! જીવે શેજ અર્થ ?

અરે ! રૂપ લજ્જામણું બહુજ સાફ,
કુળે રૂપ લજ્જાવવું તે નહાઈ.
અરે રૂપ શી વસ્તુ છે એવી બારે ?
મળ્યો માત્ર આ મૃત્તિકા મૂર્તિમાં રે-
રૂડો રંગ આકાર તેમાં થયું શું ?
ક્ષણિક કાષ્ઠ મૂર્તિથી એમાં વધ્યું શું ?
વધે જેથી તે તો નહીં જ્યાં રૂપાળો,
કહે કોણ સૌંદર્ય ? કહે તોય બાળો;
થઈ ગાની અન્યાય કાં મુખ આણો,
તમે રૂપનું રૂપ શીળે પ્રમાણો.

*

*

*

વળી વીરમતી ઉપર મોહિત થયેલા લાલરાજને ઉદ્દેશી હેમચંદ્ર
જનિ બોધ આપતાં કહે છે:

કાળાં વિકળ પાણી, દવ દશ દિશકે, સિંહ સુધાર્તિ ઘેલા;
કે જુલ્મી રાય હાથે પડવું ઠીક કંઈ, ઉગરો કો મુવેળા.
નારી ચારી નહારી, બહુજ સહુ જલાં, દુઃખ દાટી મચેલાં;
છોટે તોએ છુટાએ, ક્યમ કરી નરથી ? ચર્ણુ ચ્હોટી ગયેલા.
એવું કાને સુણ્યું શું, પ્રથમ ત્યમ ખરે, દીહું દ્રવ્યજ આજ;
સ્ત્રીપ્રીતિજન્યસ્થિતિ, વૌનો દંડો ન કરી, તો જુઓ લાલરાજ;
સ્થાપે ને તે ઉથાપે, લાલગૈયત લવે, રે ! સનેપાત જાણે;
બંધાયાં મોહ પાશે: પન્વશ થકને. ક્લેશના કોપ માણે;
દેખી આ આપડાને, મન ખિન થાણું હું, થાઉં છું દાઝી છેક;
પહેલાં એ શાંત ડાહ્યો, ચતુર નર હતો, રે ! હતો શો વિવેક !
આજે એમાન થે તે, દુઃખકર પ્રીતથી, દુઃખ વેડે છ બારી;
શું કેવું એ ન માને, હરજી સરજી કાં, દુઃખ દેનારી નારી ?

ઉપરની સર્વે કવિતાઓમાં જે સ્વાસ્વાદન થાય છે તે શું વાર્તામાં
કદી પાણુ થાત ? એની ખરી ખુબી તો કોઈ કુશળ નાટકકારજ દર્શાવી શકે.

આજકાલ જ્યારે કેટલાંક તુચ્છ અને અર્થહીન નાટકો બજવાય છે, અને
અસ્લીલ બીભત્સ પ્રયોગોથી રંગભૂમિ દૂષિત થાય છે તેવા અસ્સામાં જો
કોઈ સહૃદય નાટક મંડળી આ નાટકને યોગ્ય ફેરફાર કરી બજાવે, તોજ

વાર્તા કરતાં નાટકજ ઠીક છે એ અમારા અભિપ્રાયનું સમર્થન થાય. અહીં 'વીરમતીનાટક' નું સંપૂર્ણ વિવેચન કરવા જતાં પ્રસ્તાવના ઉપોદ્ધાતનું રૂપ ધારણ કરે—જે કે કંઈક અંશમાં અમારા 'વીરમતી'ના પક્ષપાતને લીધે તેમ થઈ ગયું છે—એટલે આટલેથીજ વિન્નિએ છીએ.

૫-૬. આ પછી 'નર્મદાસંકરની કવિતા'નો લેખ દ્વિતીય ભાગમાંથી અહીં આણ્યો છે, અને તેની નીચેજ 'નર્મદકવિના'ના પુસ્તકના પહેલા ભાગમાં છપાયેલી 'નર્મદજીવનકથા' અહીં મુકવી ઉચિત ધારી છે. આને માટે 'બૃહત્કાવ્યદાહન'ના લોકપ્રિય અને મનનીય અંગ્રહક રા. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાધની ગર્ભિત સંમતિ માની લઈ તેમની ક્ષમા ચાંચીએ છીએ.

આ ઉભય લેખ "નવલજીવનકથા"ના વાંચનારને અતિ ઉપયોગી છે એમ માનીને અહીં એકત્રિત કર્યા છે. આમાંના પ્રથમ લેખમાં અંકાર 'કાવ્ય' અને 'કવિ'ના વિષે પોતાના વિચારો જણાવે છે તે જણાવા યોગ્ય છે. 'નર્મદજીવનકથા' સ્વ. નવલરામભાઈની એક સુસ્ત્રિષ્ટ, મનોહર, દૃઢ, ઘટ્ટ અને સાત્ત્વિક શૈલીમાં રસિકજીવનચરિત્ર લેખક તરીકેની કીર્તિ અન્ય લેખના અભાવે પણ અમર કરવા બસ છે.

૭. આ પછી 'મુજરાતી ભાષાના સર્વોત્તમ કવિ' અને 'તાકું તીર મારનાર' પ્રેમાનંદ સંબંધીનો એક નાનો પણ અતિ રસિક અને ઉપયોગી લેખ દાખલ કર્યો છે. આની અંદર તે કવિની રસાલ કૃતિ જે 'મામેર' તેના ઉપરનું અંકકાગનું માર્મિક વિવેચન આવી જાય છે. આ લેખ પણ 'નવલજીવનકથા' વાંચનારને ઉપકારક છે એમ જણી દ્વિતીય ભાગમાંથી અહીં આણ્યો છે.

૮. 'અકબરખીરમલનિમિત્તે પિંદી કાવ્યનરંગ'વાળો સ્વર્ગસ્થનો પ્રાસાદિક લેખ પહેલા ભાગમાં હતો તેજ પ્રમાણે અહીં રાખ્યો છે.

૯-૧૯. આ પછી 'નવલજીવનકથા'માં રચેલે રચેલે દર્શાવેલા પ્રસંગોને સાક્ષાત્ વા પરંપરાથી અનુક્રમ ભાગ બીજા ભાગમાંથી ઉતારી અહીં આણ્યા છે, અને તેને 'પ્રકીર્ણલેખસંગ્રહ'ની મંજૂ આપી છે. આ આખો 'પ્રકીર્ણલેખસંગ્રહ' હવે પછી ચનાર દ્વિતીય ભાગમાં પણ 'નર્મદજીવનકથા' સાથે આપવામાં આવે તો તે ભાગ પણ તેટલોજ ઉપયોગી થવા સંભવ છે. 'નવલજીવનકથા'ના પહેલા ભાગના વાંચનારને ઘણી વખત દ્વિતીય ભાગ પાસે રાખ્યા શિવાય તે વાંચનો સુગમ નહોતો

પડતો, આ કારણથી દ્વિતીય ભાગમાં શુદ્ધ અવલોકન વા વિવેચન શિવા-
યના જેટલા જેટલા ભાગો પ્રથમ ભાગને—મુખ્યત્વે કરીને ‘ નવલજીવન
કથા ’ ના વાંચનાને ઉપકારક હતા તે બધા આ શાળાપયોગી આવૃત્તિમાં
સંમિલ્યા છે. આશા છે કે આ આવૃત્તિ અંગ્રેજી હાઇસ્કૂલો, ગુજરાતી ટ્રેનિંગ
કોલેજો, અને એમ. એ. ની પરીક્ષામાં ઔચિત્ક વિષય તરીકે ગુજરાતી
લેનાર વિદ્યાર્થીઓને તેમજ સામાન્યસાક્ષરવાચકવર્ગને ઉપયોગી થશે.

પાઠ, જોડણી, તથા વાક્યરચના વિષે બે બોલ કહેવાની અહીં જરૂર
છે. સ્વ. નવલરામભાઈના પાઠ અને તેમની જોડણી સર્વથા કાયમ રાખ્યાં
છે; માત્ર જ્યાં મુદ્દણદોષથી વિપરીત થયું હોય એમ ભાસ્કું ત્યાંજ તેમને
ફેરવ્યાં છે. સંસ્કૃતમાંથી અણીશુદ્ધ ઉતરી આવેલા શબ્દોની જોડણી તો
સંસ્કૃત પ્રમાણેજ રાખી છે; જોકે ત્યાં પણ ‘ હૃદય ’ ને સ્થાને ‘ ર્દય ’
જે સ્વ. નવલરામભાઈની સ્થાયી જોડણી હોય એમ લાગે છે તે કાયમ
રાખી છે. આ શિવાય અર્થસૌકર્યની ખાતર કોઈ કોઈ સ્થળે વિગમ
ચિહ્નો ફેરવ્યાં છે. વાક્યરચના ઘણે સ્થળે ફેરવવાની વૃત્તિ થતી હતી,
પણ એમ કરવાથી તેની ઐતિહાસિક કિંમત ઘટી જાય, તેમ સ્વર્ગસ્થ
અધિકારને વખતે જાણેઅજાણે અન્યાય થવાનો પ્રસંગ આવે એમ જાણી
ઘણે રેકાણે ઇંગ્રેજોને મળતી, કેટલેક રેકાણે તો કેવળ ઇંગ્રેજીમય, વાક્ય-
રચનામાં ફેરવવા યોગ્ય હોવા છતાં પણ ફેરવી નથી, જોકે એક બે સ્થળે
તો અહીંની સરળતાની ખાતર ફેરવ્યા વિના છૂટકો થયો નથી.

જોડણી, વિરામચિહ્નો, અને વાક્યરચના આ સંબંધી ગુજર
વિદ્વાને એક મત થાય એની કેટલી આવશ્યકતા છે તે કહેવાની જરૂર નથી.

ઘણી ઘણી તજનીજથી પુરૂ સુધાર્યા છતાં ઘણે સ્થળે ભૂલો રહી
ગઈ છે, પણ તે ઝડૂ પ્રતીત થાય એવી છે એમ જાણી મોટા શુદ્ધિ
પત્રકથી પુસ્તકને અવકૃત કરવું હીક લાગ્યું નહીં, તોપણ જે જે સ્થળે
ભ્રાન્તિ થય તો સંભવ છે તેવાં સ્થળોનું એક લઘુ શુદ્ધિપત્રક આપવામાં
આવ્યું છે તે પ્રમાણે પ્રથમથીજ સુધારી વાંચવા વાંચનારને પ્રાર્થના છે.

આ ગ્રંથની યોજનામાં સલાહ આપનાર મારા મહદય સ્નેહી શ્રી.
ગોકળદાસ મથુરાંદાસ શાહ બી. એ., એલએલ. બી., કેટલીક ફૂટકવિતા-
ઓના અર્થ બેસાડવામાં સારી મદદ કરનાર મારા મર્મવિદ્ મિત્ર શ્રી.
જગજીવનદાસ દયાળજી મોદી, અને પુરૂ શોધવામાં મદદ આપનાર મારા

ચિત્ર મી. હરિવલ્લભ યુનીલાલ શાહ, ખી. એ. એ સર્વેનો આ સ્થળે ઉપકાર માનવાની જરૂર છે.

સ્વ. નવલરામભાઈના પ્રેમી અને કિત્સાહી પુત્ર ભાઈ ધીમતરામની પ્રેરણાથી સાક્ષરસેવાનું આ નિષ્કામ કાર્ય ઘણા વખતથી મેં સ્વીકાર્યું હતું પણ કાર્યના વ્યાપને લીધે જેટલી ત્વરાથી થયું તેમજ તેટલી ત્વરાથી થયું નથી તેને માટે વાચકવર્ગ ક્ષમા આપશે.

આ પુસ્તક કદમાં 'નવલગ્રંથાવલિ'ના પ્રથમ ભાગ કરતાં મોટું છતાં તેની કિંમત માત્ર રૂ. ૧-૪-૦ રાખી છે તેને માટે સ્વર્ગસ્થના ઉદાર પુત્ર ભાઈ ધીમતરામને ધન્યવાદ ઘટે છે.

છેવટે સદ્ગત સાક્ષર ગોવર્ધનરામભાઈની રચનામાં આ શાળોપયોગી આવૃત્તિને ઉપયોગી યોગ્ય ફેરફાર કર્યો છે તેને માટે સદ્ગતના ઉપાસકોની ક્ષમા માગી અને ગુજરાતના ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ ઇચ્છી નવલગ્રંથાવલિના વિવેકી વાચકવર્ગની રજા લઈએ છીએ

વડોદરા.

તા. ૩-૧-૧૯૧૧.

હીરાલાલ ત્રજબૂખણદાસ શ્રીફ.

જનેવારી સને ૧૮૬૯, સોમવાર.

માફ વીરમતી નાટક થોડાજ દહાડા થયાં છપાઈને આવેલું છે. તેમાંનો “ભરેલો સંકોચે” એ અક્ષરોથી શરૂ થતો શિખરિણી હંદ નર્મદાશંકરે વાંચ્યો હશે તેની ખુબી કહેવાને માટેજ પોતે આજ સાંજે આવ્યા હતા. તેમની અતિ પ્રસન્નતા તથા મારી કવિત્વ શક્તિની તારીફ સાંભળીને મને તે સમયે તરંગની લહેરમાં એ નાટકમાંની મારી ખીજી કવિતાઓ ફરીથી પરખી જોવાનું મન થયું. તે પ્રમાણે જોતાં મને એમાંની પહેલી સાખીઓ ઘણીજ રસ ભરેલી લાગી. એમાં સંપૂર્ણ કરૂણારસ છે. માણસનું મૃત્યુ થાય છે અને તે વખતે જે લાગે છે તે ખરેખરે કરૂણારસ છે, અને એ સમયે જેવી મનોવૃત્તિ માણસની થાય તેવીજ આ સાખી ગાતાં જગદેવની હતી એમ મારી આંખે ભૂતિમાન દેખાવા લાગ્યું. તે નીચે પ્રમાણે—

જગદેવ પોતાનું વતન દુઃખથી છોડીને પરદેશમાં નીકળ્યો હતો, અને તેની એટલી ખબર દુર્દશા થઈ ગઈ હતી કે એ રાજપુત્રે તે દહાડે કટાર

ગીરે મુકીને સીધુંઆમાન આણ્યું હતું. તે કટાર આપતી વખતે એના રૂદ્ધમાં ધણુંજ દુઃખ થયું હશે. પણ એવું દુઃખ નહિ કે તેથી લોહીનું ફરતું ધીરું પડી જાય. ઉલટું તે વખતે લોહી ઉઠાળા મારતું હશે, અને શરીરમાં બેમાલુમ કંપારી હશે. એ કંપારી કેવી કે જાણે કોઈ પચીશ ત્રીજા વરસનાં ધણી ધણીયાણી હોય અને ધણીયાણી કોઈ કપરા રાજ-રોગમાં પડી હોય, આખરને દહાડે તે સ્ત્રી હીપવા માંડી છે અને તેની ચાકરી કરતી વખતે જેવું તે ધણીને લાગે છે તેવું જગદેવને કટાર વેચતી વખત લાગ્યું હશે. શાકીને તે મરદ રાતે જરા પોતાના ધાવણા છોકરાને પાસે લઈ ને સુતો હોય, દહાડામાં તેની બરદાસ બરાબર થઈ નથી એમ વિચારીને તેના શરીરપર હાથ ફેરવતો હોય, તે વખતની મનની સ્થિતિયે જગદેવ આ નાટકમાં પહેલો દેખાવ આપે છે.

“કાં તૂં ખાતીરે નથી, ઘોડલી રંક સુખત,
કીધા ત્રણ ઉપવાસ તો, રહી અમાગી સાથ.”

એ કડી બરાબર ઉપર કહેલા વખતને અનુકૂળ છે. પછી તે મરદના મનમાં સ્ત્રી મરી જશે એવો વિચાર આવે છે. અને ત્યારે આ છોકરાની શી અવસ્થા થશે એમ વિચારે છે. એ રસને અનુકૂળ નીચલી કડી છે:-

“રોજે રૂપા થાળમાં, ખટરસ ભોજન જેહ;
જમતી તે આજે ઉભી, ભૂખી રણ વગડેય.”

એમાં “રણ વગડેય” એ શબ્દ, અને જ્યારે બપોર થયા હતા એ વાતનું જ્ઞાન, એ બે તે સમયના દુઃખને મૂર્તિમાન કરે છે. પછી એટલામાં જાણે પેલા જોડેના ઝોરડામાંથી દાકતર જે પોતાનો અભિપ્રાય આપવા ત્યાં રહ્યો હતો તે ખૂબ પાડે અને તેને જેવું લાગે તેવું જગદેવને ત્રીજી કડી બોલતાં લાગે છે.

“કાં તૂં ખાતીરે નથી, શું આવ્યો કંઈ વહેમ;
શું તેં જાણ્યું હે પર્યું. આવ્યું અનાજ આ કેમ.”

કડીના પાછલા ભાગમાં જાણે તે ધણી પૂછતો હોય કે કેમ ? કેમ ? તેવો રસ છે. તે સમયે દાકતર ધાંમે સાદે કહે છે, બધું બંધ થઈ ચુક્યું અને જેવું તે જેવી પોકથી કે’ તેવો રસ નીચેની કડીમાં છે:-

“જો તું જોજો જન સહુ, જોજો પિતૃ પરમાર,
માળવના મહારાજને, એટલે વેચી કટાર.”

આ વખતે દુઃખ દુઃખ વરસી રહે છે. અને જાણે તેની મનોવૃત્તિ સઘળી મૂર્છા ખાઈ જાય છે. કર્ણારસમાં આત્મા હુમ્મી જાય એમ જે મેં સંગીત કવિતામાં કહ્યું છે તે આવા વખતના ચિત્રન માટે. એ વખતે ત્રિપુટી જતી રહી એમ પણ ઘણું દરજ્જે કહી શકાય. પછી મુડડું કહાડતી વખતે જે વિછળતું દુઃખ (ઉપર કહ્યું તેથી જૂદીજ તરેહનું) થાય છે, તેટલું દરદ પાંચમી કડીમાં છે:-

“મુકી કટારી આડમાં, ખાવા આણું અન,
મુકવાં પડશે એ પૂર્વજો, બાણ ધનુષ કો દન.”

પણ આ અંતમાં ભોક્તાપણું ભાન હોતું નથી—ચોથી કડીમાં ત્રિપુટીજ નથી અને પાંચમીમાં ભોજ્યનુંજ ભાન હોય છે, અથવા ભોક્તાપણું ભોજ્યમાં પેસી જાય છે. છઠ્ઠી કડીમાં ભોક્તાપણું બરાબર મુલ્લું બહાર પડે છે:-

“દૂધાગણનો દીકરો, દુહા દુઃખના ગાય,
દુઃખમાં દૂખ્યો દુઃખનો, આરો ન દેખે ક્યાંય.”

ભોક્તાપણું ચોખ્ખું બહાર પડે છે તે છતાં એજ કડીના ચોથા ચરણમાં પાછું જતું રહેવા માંડે છે, જેમકે, કોઈ ઘણી પાછલી રાતે ઉઠતો હોય ને જાગૃત થઈને દાતણ કરવા બેઠા પછી કોઈ વખત એકદમ ઝાકું ખાઈ જાય છે. પેલા ઘણીનોજ દાખલો લાઇએ તો તે ઘણી આળી આવીને રાતે જ્યારે સુએ તે વખતે જેવું લાગે તેવું જાગૃત્વને લાગે છે. પડ્યો પડ્યો જીવને ધીરજ આપતાં આપતાં આખરે જેવી મનની સ્થિતિયે ઊંધી જાય તેવા રસની નીચલી કડી છે:-

“વાણીશ્વરા વાણીયા, રણશ્વરા રજપૂત;
સુખશ્વરા જનકાદિકા, પણ દુઃખશ્વરા અદ્ભુત.”

દહાડોપાણી કર્યા પછી જેવું મન થાય તેવા મનનું ચિત્ર છેલ્લી કડીઓમાં છે. એ પૂરૂષ જાતે રજપૂત છે એમ જાણવું જોઈએ.

To
T. B. CURTIS, Esquire,
SECRETARY TO THE GUJERAT
VERNACULAR SOCIETY,

&c. &c. &c.

THIS WORK

IS DEDICATED WITH
FEELINGS OF ESTEEM AND
GRATITUDE

BY

His Obliged and Obedient Servant,

THE AUTHOR.

પ્રસ્તાવના

આ નાટકનો મૂળ પાત્રો રાસમાળામાંથી લીધો છે. જેમના વાંચ-વામાં ગૂર્જરમિત્ર કાર્ણસ સાહેબનું બનાવેલું એ અતિ ઉપયોગી અને દેશીય શોધને નીચું જોવડાવનારું પુસ્તક આવે છે, તેમનાથી એ માહેલી પેલા બહાદુર જગદેવ પરમારની વાર્તા કદી ભૂલાતી નથી. એમાં કેવી છટાથી શૌર્ય, પાતિવ્રત્ય, રાજભક્તિ, અને સત્યનો બોધ કાઢ્યો છે! જ્યારથી પહેલ વહેલી મ્હેં રાસમાળા વાંચી હતી, ત્યારથી જે રસિક ગાથાએ મને અત્યંત આનંદ પમાડી તેના ઉપર મોહિત કરી નાંખ્યો હતો, તે સુબોધકારી ગાથાનો લાભ ગૂજરાતી બાળકોને આપવાનો વિચાર મને થયો હતો.

ઘણું કરીને એજ પાત્રો કાયમ રાખી નાટકરૂપી આ ઈમારત મ્હેં રચી છે, તેપણુ કેટલોક ટેકાણે તેમાં પણ ફેરફાર કરવો પડ્યો છે. વાર્તિક રૂપમાંથી નાટક રૂપમાં મૂકતાં કેટલોક ફેરફાર તો નાટકશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે હમેશાં કરવોજ પડે છે તે, અને બીજાં જે ફેરફાર અહિંયાં કાઢ્યા છે તે, રસમાં વૃદ્ધિ કરનાર છે એમ હું માનું છું. તે વાર્તામાં વીરમતી પાતિવ્રત્ય જાળવવાને માટે છળ કરે છે એ મને ઠીક લાગતું નથી. એવે પ્રસંગે અખળા જાતિને છળ દૂષણરૂપ છે, એમ તો છેક નહિ કહેવાય, તો પણ એથી ઉજવળ સતીપણુને કાંઈક ઝાંખ લાગે છે ખરી, અને જ્યારે ગંભીર ઇતિહાસ રજૂતાણિયોનાં અદ્ભુત શૌર્યની સાક્ષી ટેકાણે ટેકાણે આપતાં જરાપણુ આચક્રા ખાતો નથી, ત્યારે પતિવ્રતાને પ્રાણથી પ્યારી જે પોતાની લજ્જા તેનું સંરક્ષણ કરતાં તે શત્રુનો વધ કરી શકે એ અસંભવિત છે એમ માનીને, રસના લખનારે શા માટે એ એક ઊંચા ગુણચિત્રને દૂષણ લગાડવું જોઈયે? એજ વાર્તામાં એજ વીરમતી સુબોધકારી સન્મુખ તેના ઘણા સિપાઈઓને મારી નાંખે છે.

બીજું: નાટકપાત્રમાં કોઈ જૈનધર્મને ઉમેરવા એ પણ એક અવ-શ્યનું કામ હતું. જે સમયે ગૂજરાતમાં એ અને હિંદુધર્મની વચ્ચે મોટું

યુદ્ધ જામી રહ્યું હતું, અને સધળા રાજદરબારી કામકાળે એ યુદ્ધની સાથે થોડો ઘણો સંબંધ રાખતાં હતાં, તે સમયનું સંપૂર્ણ ચિત્ર એ વિષય દાખલ કર્યા શિવાય શી રીતે આપી શકાય ? તે વખતે આખા દેશમાં ને ધામધુમ મચી રહી હતી, તેના કંઈક વિચાર વાંચનારને આ નાટક ઉપરથી આવશે એવી હું આશા રાખું છું. પણ એ ફેરફાર વિષે અહિંયાં વધારે બોલવાની મને જરૂર જણાતી નથી, કેમકે તે એની મેળે માલમ પડશે, અને તે માલમ પડ્યા પછી તેની યોગ્યાયોગ્યતાનો નિર્ણય કરવો એ સુઝ વાંચનારનું કામ છે.

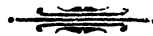
આ નાટકમાં સામાન્ય રસ કરણુ છે, તો પણ તેમાં કેકાણે કેકાણે શૃંગાર, વીર, શાંત, ઇત્યાદિ રસોનો ઘટિત કેટલોક ભેગ થયો છે તેથી એ કરણુરસ નાટક છે એમ નામ નિવેદન પત્રમાં મેં લખ્યું નથી. હું ધારું છું કે આખા નાટક ઉપર ગાંભીર્ય અને ઉદાસીની છાયા છે, પણ આત્મકૃતિ વિષે હમેશાં શંકા રહે તેજ નિવારણુ કરવાને અર્થે રસિક પંડિતોનાં પાદાંબુજ આગળ હું આ ગ્રંથ નમ્રતાથી મૂકું છું, કેમકે ને કાળિદાસ સરખા કવિએ પણ એવી આર્યા લખી છે કે—

“ આપરિતોષાદ્વિદુષાં ન સાધુ મન્યે પ્રયોગવિજ્ઞાનમ્ ।

બલવદપિ શિક્ષિતાનામાત્મન્યપ્રત્યં ચેતઃ ” ॥

તો મજ સરખા અધ્યમતિની તે શી ધારણુ અને શી વાત ?

ન. લ.

નાટકપાત્ર.

પુરૂષવર્ગ.

સિદ્ધરાજ જયસિંહ.
રાજારાજ.
ખીજરાજ.
જગદેવ.
જ્ઞાનવિજય સુરી.
હેમચંદ્રજી.
ડુંગરશી.
લાલરાજ.
દયાળ.

ગૂજરાતનો મહારાજ.
સિદ્ધપુરનો ઘરડો રાજા.
રાજારાજનો કુંવર.
માળવાના રાજાનો કુંવર.
જૈનધર્મનો આચાર્ય.
જ્ઞાનવિજયનો શિષ્ય.
સિદ્ધરાજનો સેનાપતિ.
ડુંગરશીનો દીકરો.
જગદેવના ઘરનો ભાટ.

સ્ત્રીવર્ગ

કુલમતિ.
વીરમતી.
સુલક્ષા. }
સુભાષણી.
જામોતી.
સુભગા.

રાજારાજની રાણી.
રાજારાજની કુંવરી.
વીરમતીની દાસીઓ.
એક ગણિકા.
જામોતીની દીકરી.

ખીજા સરદારો, મંત્રિયો, દાસ દાસિયો વગેરે.

સ્થળ—સિદ્ધપુર.

અંક ૧ લો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ—એક મહોરા વૃક્ષની ડાયા.

જગ૦—(ઘોડી આગળ ઉભો રહીને)

(સાખી)

આ, તું, આ, બા, કેશરી*, ઘોડલિ રંક સુન્નત;
કીધા ત્રણ ઉપવાસ તૈં, રહી અભાગી સાથ.
રોજે રૂપા થાળમાં, ખટરસ ભોજન જોડ;
જમતી, તે આજે ઉભી, ભૂખી રણવગડેય !

(ઘોડી ખાતી નથી તે જોઈને)

કાં તું ખાતીરે નથી ? શું આવ્યો કંઈ બહેમ ?
શું તેં જાણ્યું હે પશું, આવ્યું અનાજ આ કેમ.
જો તૂં, જોજો જન સદ્, જોજો પિતૃ પરમાર—
માળવના મહારાજને, એટ વેચ્યો કટાર !

મુકી કટારી આડમાં, આણ્યું ખાવા અન;
મુકવાં પડશે એ પૂર્વજો ! બાણ ધનુષ કો દન
ફૂલાગણુનો દીકરો, ફૂલા દુઃખના ગાય;
દુઃખમાં ડૂબ્યો દુઃખનો, આરો ન દેખે ક્યાંય !

વાણીશરા વાણિયા, રણશરા રજપૂત,
સુખશરા જનકાદિકો, પણ દુઃખશરા અદ્ભુત.

(ઘોડી ખાવા માંડે છે તે જોઈને બોધ ચઢી કરે છે)

હા તૂં સાચી સૂચવે, શિક્ષા ક્ષત્રિયસૂત—
શોક સ્વભાવિક સ્વરૂપ છે, વિપુલ વસાવેલું ભૂત.
અસ્થિર જગમાં સ્થિર કરી, જે અંચે ચિત શોક;
કેવો તે નર મૂરખો ? રે ! નર કહેવો શોક.

(પછી તે બેસે છે એટલે ત્યાં દયાળ ભાર આવે છે)

* ઘોડીનું નામ. † અણમાનીતી રાણી, માનીતીને સહાગણ કહે છે.

‡ જનકવિદેહી—એક આત્મજ્ઞાની રાજા.

ઓ ! દયાળ ભાટ ! તમે અહિંયાં ક્યાંથી ? માછ સારાં છે ?

દયા૦—ઓહો ! તમે છો કે ? રામ રામ, મહારાજ, રામ રામ, (આવીને ભેટ છે) કુંવર, તમે તો ઓળખાતાએ નથી. રસ્તો બહુ લાગ્યો ને !

જગ૦—હા, પણ માછ સારાં છે ?

દયા૦—અરે ! આ શું ? તમારું શરીર પણ લેવાએલું જણાય છે. મ્હોડાપર લાલી ક્યાં છે ? છેક કરમાઈ ગએલું જણાય છે ને ? એમ કેમ ? રસ્તાથી કંઈ એટલું બધું થાય નહિ !

જગ૦—(વ્યાકુળતાથી) એ બધું હું તને કહું છું, પણ પ્રથમ મને માછના સમાચાર કહે. તું એકાએક આણી તરફ આવ્યો, અને એ વાતનો ઉત્તર આપતાં આચકા ખાય છે, તેથી મારા મનમાં કંઈ કંઈ થાય છે. સુખી તો છે ?

દયા૦—સુખી તો મહાદેવ કરે ત્યારે, પણ શરીરે આરોગ્ય છે. દિકર ચિંતા રાખવી નહિ. સુખનું શું કામ પુછો છો ? નિર્દય જાલા રાણીના ચલણમાં બાપડી સોકને સુખ કેવું ? બળતામાં તમે વળી ધી હોમ્યું.

જગ૦—મ્હે શું કીધું ? મ્હારો શો વાંક છે ?

દયા૦—રંડાપા સરખી અવસ્થામાં તમારા જેવા એકના એક રત્નપુત્રનો વિયોગ નહિ સાહે ?

જગ૦—હું તો માછની આજ્ઞા લઈને નીકળ્યો છું. પરદેશ નીકળ્યા વગર ખીન્ને મારો છુટકબારો શો હતો ?

દયા૦—એ વાત બરાબર; અને સોળાઈ રાણિયે તમને આજ્ઞા પણ એજ વિચાર ઉપરથી લાગ્યારિયે આપી છે. પણ, કુંવર, ખુદ્દિ અને માયાનાં રાજ નિરાળાં છે. ખુદ્દિ તો ઘણુંએ કહે કે આમ કરવું; આનો શોક ન કરવો; પણ રૂઢ્ય તેને ન ગણુકારતાં પોતાના ધર્મ પ્રમાણેજ ચાલે છે. કુંવર, તમે જનેતાનું હેત કેટલું હોય છે તે જણો છો ?

જગ૦—હું નહિ જાણું તો કોણ જાણે ? મારી મા જેવી હેતાળુ કોની મા છે ? જગતમાં જનેતાનું હેત એક અલૌકિક વસ્તુ છે. કેટલું-એ કોનાથી કહેવાય ? અપાર, અપાર, માડી ત્હાં તો હેત છે !

દયા૦—ત્યારે આ અપાર સમુદ્રનો પાર ખુદ્દિની સાંકળથી કહા-વાનો વ્યર્થશ્રમ છોડી દો. રાણીજીની આંખમાંથી આંસું સુકાતાં નથી;

ભોજન સમે રજા વગર એક દહાડો જતો નથી; અને ત્યારે જમે છે શું ? ઉદાસીમાં કાળિયો મ્હોં આગળ રહી જાય છે, અને નજર ઊંચી થીર. માત્ર એક આશાએ જીવને ધારણ આપે છે.

જગૃગ—રાજાજીની અપ્રીતિ ટળે એવું કાંઈ છે ?

દયા૦—ના, એનો તો કાંકરોજ કહાડી નાખ્યો છે. આશા માત્ર તમારી, કે તમે કોઈ દહાડો નામ વધારી એમનાં દુઃખ ફેડશો અને કુખ વખણાવશો.

જગૃગ—હા હા, મા, હું એમ કરીશ. કર્તા હર્તા તો ઇષ્ટદેવ, પણ જો કોઈ રાજાની સેવા મળે, તો સંઆમમાં પાછી પાની હું કરનાર નથી. જીવ જશે, પણ હું માજી, સોળંકી રજપૂતાણીની કુખને લાંચીન લાગવા દમ્મશ નહિ. પછી ખીજું તો આપણા હાથમાં નથી.

દયા૦—સાબાશ ! રજપૂત બચ્યા, સાબાશ ! આવા શરપણે રાજ મળ્યા વિના રહેનાર નથી. વળી તમારા ગ્રહ કેવા સારા છે ? તે તેનું કળ આપ્યા વગર કેમ રહેશે ?

જગૃગ—મારા મ્હોડા આગળ ગ્રહની વાતો ન કરો. પેલા કાળજીભા જોશિયે મહારી જન્મપત્રિકા રાજસભામાં વાંચી, તે દહાડાથી મારા ઉપર દુઃખનો વરસાદ વરસવા માંડ્યો છે.

દયા૦—ક્ષત્રી થઈને બ્રાહ્મણને કાળજીભો શીદ કહો છો ? તેણે બિચારાએ તમારું શું બગાડ્યું ? આપડાએ કિલટી વધામણીની તો વાત કહી હતી.

જગૃગ—એ વધામણીમાંથીજ મ્હોંકાણુ નીકળી તો ! એવા ગ્રહ સારા સાંભળ્યા કે જાલારાણીને ખાર આપ્યો, અને મારો કેડો લેવા માંડ્યો, તે હું મરીશ ત્યાં લગી છોડવાની નથી.

દયા૦—મરેની તે પાપણી જાતેજ ! એવું શું બોલો છો ? ભાઈ, મનમાં ઝાણું નહિ આણવું—અમ સરખા ગરીબોને ઘેર બે બાયડી હોય છે, તો અણમાનીતીનાં છોકરાંના ભોગ લાગે છે તો પછી રાજ દરખા-રનું શું કહેવું ?

જગૃગ—અરે, દયાળ, મારે માથે આટલી ઉમરમાં દુઃખના ડુંગર વળ્યા છે. તેનો પાર નથી. નામ તો રાજાનો દીકરો, અને ઘરમાં પૂરું ખાવાનું

પણ ન મળે; ચીંથરાં સરખાં વસ્ત્ર; અને ઘરેણાંનું તો નામજ નહિ લેવું. દરબારમાં જાઈ તો કોઈ મારા સામું આડી નજરે પણ જોય નહિ; એસ-વનો ઠામ ન આપે; અને ત્યાંનું હલકું માણસ પણ બોલવા જાઈ તો તરછોડી નાંખે. પિતાજીના મનમાં થોડુંએક વહાલ તો છે. પણ ઝાલારાણીના ધાકે મારી તરફથી લગારે બોલે નહિ.

દયા૦—અબ્બું એવું અધુરું હેત ! તે દહાડે તમને આવો સારો શિરપાવ આપીને પાછો પેલીની શિખવણિયે છિનવી લીધો, તે દહાડાથી મારી આંખમાં તરસ ભરાયો છે.

જગ૦—એવું તો હજારો વાર થયું છે. અરે ! મારા દુર્ભાગ્યનો કાંઈ કાંડો નથી !

દયા૦—હા, બાપુ, તમે જન્મીને સુખ જરા પણ જોયું નથી. પણ તારાથી એ બાપડી સોળાંકી રાણિયે બહુ દુઃખ વેઠ્યાં છે, અને હજીએ પ્રભુ કરશે ત્યારે તેનાં દુઃખનો તો છોડો આવશે.

જગ૦—એજ મારા મનમાં હરઘડી સાલ્યા કરે છે. અરે, મારી રાંક મા, તું તો દુઃખમાં બધી દુખી ગઈ છે. હું ખરેખરો પાપી સ્વાર્થી છું કે આ એક કટાર વેચવી પડી તેમાં આટલો બધો શોક કરતો હતો.

દયા૦—એ શું કહ્યો છો, કુંવર ? કટાર ક્યાં ગઈ ?

જગ૦—વાણિયાની દુકાને. પેટને ભાડું આપ્યા વગર કંઈ ચાલે ?

દયા૦—શિવ ! શિવ ! આ દહાડો ક્યાંથી આવ્યો કે રાજકુંવરને કટાર વેચી પેટ ભરવું પડે છે ? આટલી બધી દુઃશાનો તો મને વિચાર પણ નહોતો. ઘેર હજારો કારભારી જેના બાપને આધારે લક્ષાધિપતિ થઈ જાય છે, તેના છોકરાને શેર દાણાના સાંસા પડે છે. ધિઃક્રૂ ! ધિઃક્રૂ ! એ બાપને ! બળ્યો એ પૈસો ?—બળ્યું એ રાજ ?—બળી એ ખુદ્દિ !—બળી એ સઘળી ગાંડી ઉદારતા !

જગ૦—રાજપિતાનો એટલો બધો વાંક નથી. એમના મનમાં કાંઈ એક હેત છે ખરું, પણ પેલીની આગળ ચાલતું નથી.

દયા૦—જા, જા, બાપનો જીવો પક્ષ ન કર. પુરૂષમાં દમ હોય તો રાંડ જાતની તાગાદ શી છે ? એમનામાં દમ નથી એજ મ્હોટો દોષ. જેમ કોઈ

રાજા અતિ કામળ મનનો હોય, તથાપિ જો તેના આજસને લીધે કાર-
ભારિયો પ્રબળને પીડા કરતા હોય, તો તે રાજા મહા પાપી ગણાય છે; જેમ
કોઈ સ્ત્રી માયાળુ છતાં પોતાનાં આજકોને દુર્વ્યસનમાં પડવા દે, તો તે પાતકી
કહેવાય છે; જેમ કોઈ ધર્મશુર જાતે મહાવૈરાગ્યવાન, પણ પોતાના શિષ્યોને
નિરંતર ઉપદેશ કરી પાપ કર્મમાંથી પાછો વાળતો નથી, તો તે અધોર
નર્કનો નિવાસી થાય છે;—તેમ જો ગૃહસ્થાશ્રમી પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રાદિક ઉપર
યોગ્ય અધિકાર ન ચલાવતાં તેમને કિન્નત થવા દે છે, અને એક ખીજને
ઉપદ્રવ કરતાં અટકાવી શકતો નથી, તે મહાપાતકી અનંતકાળ લગી
જમનો ચોર થઈ રહે છે. આવું શાસ્ત્રનું વચન છે, અને તે ખરૂં છે, કેમકે
રાજા ગમે તેવો દુષ્ટ હોય તોપણ રાજ થોડાં માણસનેજ દુઃખ દઈ શકે છે;
પણ રાજામાં આલસ્યનું જોર વધ્યું એટલે તો લાખો દુષ્ટ રાક્ષસો પ્રબળું
રૂધિર ચુસવા કિન્ના થાય છે.

જગ૦—એ વાત તમે યથાર્થ કરતા હશો, પણ મહાઈ મન માનવું
નથી. અરે, આપણા મારા આપને આટલો બધો દોષ બેસે છે? વાર, ત્યારે
દુષ્ટ ઝાલારાણીની તો એથી પણ ભુંડી ગતિ થતી હશે !

દયા૦—ના, ભુંડી તો ખરી, પણ એથી ઉતરે.

જગ૦—વા ! એતો નવાઈ સરખું છે. શાસ્ત્રમાં હોય તો ખરૂં તો હશેજ.

દયા૦—નવાઈ કંઈ નથી. સિંહને તો માણસ મારવાનો ધર્મજ છે,
પણ ક્ષત્રીપુત્ર તેને મારવા દે તો પોતાને માથે હત્યા લે.

જગ૦—શું સાવકા આરમાનનું લક્ષણ સિંહના સરખું !

દયા૦—ફર, એવું મરે બહુ જાતે છે અને સાંભળું છે. તે ઉપરથી
નિશ્ચય કીધો છે, કે ઘણી રાણી કરવાનો ધારો જીતે છે, અને એ વડે
રાજાની શોભા છે ખરી, પણ જોતે દહાડે વિપનાં ફળ નડ્યા વગર રહે-
વાનાં નથી. પછી એકેકના ગળાં કાપીને, કે પછી ગુપ્ત રીતે ઝેરના ખ્યાલા
પાઘને, કે પછી માંહોમાંહે કુસંપ વધારીને, રજપૂતો નાશ પામવાના છે.
ખરે, કોઈના આપના યોગે એ ધારો રજપૂતોમાં આટલો બધો પ્રસર્યો છે.

જગ૦—ખરૂં કહ્યો છે, પણ ધિરૂં તે રજપૂતને જો એવા કશ્ચા
ઉપરથી કુળના શત્રુ જોડે મળી જશે.

દયા૦—કુંવર, દ્રેષ બહુ ભુંડો છે. એનાથી જોટલી ખરાબી થાય છે તેટલી લોભથી અથવા સ્વાર્થથી થતી નથી. ચાલો, હવે તમારા સમાચાર કહો હોનાર પદાર્થ આગળ કોઇનું ડહાપણ ચાલતું નથી—સોચના કરવી તે નકામી.

જગ૦—હા, ચાલો પેલી કોરે કુવો છે, ત્યાં રસોઈપાણી કરવા માંડિયે અને વાતો ચલાવિયે.

દયા૦—રાખો, હું એક વસ્તુ માગવા આવ્યો છું તે આપવાની હા પાડો તો હું તમારું ભોજન જમું.

જગ૦—મારી મશ્કરી શીદ કરે છે ? મારામાં આપવાની શી શક્તિ રહી છે ?

દયા૦—હું આવે સમે મશ્કરી કરું એવો નથી; તે તમારાથી અપાય એવું છે.

જગ૦—અરે, પરમેશ્વર ! હું શું જવાબ દઉં ? ભાટને ના કહેવી પડે છે ! નવાણું ત્યાં ભર્યા સો—એ માગવા યોગ્ય છે. કહે, તારી શી ઈચ્છા છે ? મારાથી અપાય એવું હોય તો બેલાશક લઈ લે; પુછવા રહેતો નહિ.

દયા૦—(મોહોરની કોથળી કહાડીને) આટલું તમારી પાસે મુકી છાંડો; માગું ત્યારે પાછું આપજો—ના કહેતા નહિ; તમે કાલ આપી ચુક્યા છો.

જગ૦—એને હું શું કરું ? કોઈ વાણિયાને ઘેર મુક કે જાય નહિ અને વધે.

દયા૦—મારે વધારવા નથી. કુંવર, એ વાતમાં તકરાર નહિ કરો; મહં તમને બાળપણથી રમાડ્યા છે, તેનું કાંઈપણ હેત તમારા અંતરમાં હોય તો મારો બોલ પાછો ફેરવતા નહિ.

જગ૦—જુઠાં બહાનાં શીદ કહાડે છે ? હું તારો હેતુ સમજ્યો. મારા દયાળ ભાટ, તને મારી અવસ્થા જોઈને દયા આવે છે, અને સામાશ ! મારે અર્થે તું તારી બધી કમાઈ ખોવા તત્પર થયો છે. ધન્ય છે તારા જીવને ! પરમેશ્વર તહાઈં ભલું કરશે ! અરે, પણ શિવ ! શિવ ! મારો છેક આવો દહાડો આવ્યો કે મને ભાટ દાન આપવા આવે છે !

દયા૦—કુંવર, આહું ક્યાં કુંટા છો ? આપી કોણુ દે છે ? વાણિયાને ત્યાં કટાર મુકી ત્યારે તેનાં નાણાં કેમ ખપ્યાં ? હું પણ તેમજ ધીરું છું.

જગ૦—તેને ત્યાં તો જીવથી વહાલી વસ્તુ અડાણે મુકી; પછી લાજ શાની ? એતો વ્યવહાર.

દયા૦—તેમ હું એથી પણ ભારે મોંઘી વસ્તુ અડાણમાં માગું છું.

જગ૦—મારી પાસે શું છે ? આ જીવ રહ્યો છે તે લે.

દયા૦—ના, ના, ફેવરજી, અધું ગયું તો શું થયું ? તેમાં કંઈ વિસાદ નથી. હજી ક્ષત્રિવીર્ય અને ક્ષત્રિવચન રહ્યું છે—એટલે એ વડે અધું છે. તમારું વચન અડાણમાં માગું છું. ક્ષત્રીનું વચન, અને ખીજના કરોડો રૂપિયાની મિલકત, એ ખરાબર છે.

જગ૦—અસ, શબ્દચાતુરી જાણી. સીધી વાત કરો. તારી પાસે કેટલી પુછ છે ? તમારા કુટુંબને દુઃખી કરી હું જીવવા મચ્છિતો નથી.

દયા૦—એ પુછવું તમને ઘટનું નથી—કોઈ ઘરની પુછ કહે ?

જગ૦—અસ, યાર, પગે લાગીને કહું છું કે એમ આહું આહું નહિ બોલો. જે વચમાં પડેલા રાખીને વાત કરો તો મારા સમ.

દયા૦—એમજ ? અંતે એ પર આવ્યું ? ત્યારે ભાઈ સાંભળ. ભાઈ, તું નહાનો હતો તે દહાડાનું માઈ તારા પર હેત. હું તને રોજ રમાડતો; તું મોટો થવા લાગ્યો ત્યારે તો મારો જીવ તારા કિપર એટલો લાગ્યો કે રોજ ઘણી વાર તને જોયા વગર કળ પડે નહિ. રાજાજીને મહેં ઘણીક જીવંતીથી બહુ બહુ સમજાવ્યા, પણ પેલી રાંખણીને લીધે માઈ ધાર્યું કંઈ ઘણું થયું નહિ. અંતે તો એવો વિનાશ નિપજ્યો કે તમારે દેશવંદો લેવો પડ્યો. મહેં રાણીજી પાસેથી ખબર કહાડી તો માલમ પડ્યું કે તું વાટ ખરચી જેટલુંજ લાઠી નિકળ્યો છે. વધારે એ બાપડી ક્યાંથી આપે ? હું, ફેવર, રાજાજી અને રાણીનો જીવનો સેવક છું. તેમનું લૂણ ખાધું છે તે શે અર્થ આવવાનું છે ? મહારી પાસે જે છે તે તેમનું આપેલું. અમારા જેવા ગરીબ અને વળી જયક લોકોને એ બધા દ્રવ્યનો શો ખપ ? તથાપિ એક હજાર મહોર ઘરવાળીને આપી આવ્યો છું, તેમાં મહારાં બચ્ચાં કચ્ચાં સારી રીતે પળશે. એ બે હજાર મહોર રહી તે તમને અર્પણ કરું છું. એ તો તમારે થોડા માસનો ખરચ છે, પણ મહારી પાસે હવે એકે કોડી નથી. બીજું મને તમારી સેવામાં રાખો.

જગનં—(હલારથી ગદ્ગદ કંઠે ભેદીને) માયાપથીએ તમારું વહાલ વધારે છે. પ્રભુ ! સેવક મેળવે તો ભવોભવ એવાજ મેળવજે. પણ—

દયાનં—(સજળ આંખે) ભાઈ, બાપુ, ભાટના સમ જો હવે કાંઈ બોલે તો, રાજગુની આણુ જો; શ્રી મહાદેવ પુછે જો. ભાઈ, જુદો આગ્રહ મ્હેલ.

જગનં—હવે ના કેમ કહેવાય ? ધન્ય છે તને ! તું પુન્યાધિપતિ રાજગુને પણ હરાવ્યા. તેતો પૈસાના મઠે કીર્તિ અર્થે નકામા ઘોતાળ થાય છે. ત્હારા જેવી સાચી દાઝથી કોણ દાન કરે છે ? મને ફરીથી ભેટવા દે. (ભેટેછે). દયાળ ભાટ, આજથી હું તમને બાપ પ્રમાણે ગણીશ.

દયાનં—કુંવર, હવે હું સાચું કહું છું કે તમે મને પસાયતે ગામ આપ્યું હોય તેથી પણ વધારે મારા જીવમાં ટાઢેક વળી.

(જ્ઞાનવિજયના માણસ આવે છે.)

જગનં—વાર, મ્હેં તમારો શુકન રાખ્યો તેમ તમે પણ રાખજાન. આ હું પાછા આપું (મનમાં—કોઈ દહાડો આપવાનો સમય આવશેજ) ત્યારે ના પાડતા નહિ.

દયાનં—નારે, મારા કુંવરજી, ના શું કામ પાડું ? તમારુંજ આપ્યું એ છે, અને આપશો તે લઈશું. આ કઈ મૂરતો આવે છે ? કેમ ઓ ! ક્યાં રહેવું ?

માણસનં—શ્રીપુજ જ્ઞાનવિજયજી મહારાજ સુરી આ જગા ઉપર શ્રીપાટણથી ઘડીએકમાં પધારવાના છે, તેમના અમે સેવકો છઈએ. હિંયાં માંડવો બાંધવાની આગળથી આજ્ઞા આપી છે.

દયાનં—ઓ ! ઠીક ભાઈ. તે મહાનુભાવને આણી તરફ કાં પધારવું પડે છે ?

જગનં—(ધીમેથી) આટલું જૈન મુડિયાને માન સિદ્ધ આપો છો ?

માણસનં—મહારાજ, રાજધિરાજ સિદ્ધરાજજી જોસિંગજીએ સિદ્ધપુરમાં પોતાની સાથે પધારવાની વિનંતિ કરી છે.

દયાનં—(જગદેવને) છાના રહો, છાના રહો. આ રાજમાં એવું બોલશોમાં. (માણસને) મહારાજ આણી તરફ તો રૂઢમાળાની સ્થાપનાને દિવસે આવવાના હતાને ?

જગ૦—રજપૂતના રાજમાં નાસ્તિકોનો એટલો ભય શો ?

માણુ૦—સ્થાપનાનું મુહૂર્ત કર્યું છે. કાલે પ્રાતઃકાળે સાત ઘડીએ ઉત્તમ મુહૂર્ત છે. (અધા માણસો વૃક્ષની ડાળીએ ચંદરવા બાંધે છે.)

દયા૦—(જગદેવને) ભાઈ, સિદ્ધરાજ એ ધર્મમાં નથી, પણ તેમજ વેદધર્મનો એને ઝાઝો પક્ષ નથી, અને ખીજ વાણિયા મંત્રિયો હડહડતા જૈનમાર્ગી છે. હાલ એ માર્ગનું જોર વતું છે—માટે કાંઈ પણ એવું બોલશો માં.

જગ૦—આ જ્ઞાનવિજય કોણ છે ?

દયા૦—એતો મહા વિદ્વાન જૈનાચાર્ય છે. એણે હજારો સભામાં બ્રાહ્મણોનાં મ્હોં બંધ કીધાં છે, અને મહારાજની પણ પ્રીતિ એના ઉપર ઘણી છે. ખીજું મંત્રશાસ્ત્રમાં બહુ પ્રવીણ છે માટે જરા પણ બોલશો માં. નવાઈ છે કે તમે એનું નામ સાંભળ્યું નથી.

જગ૦—ના, હું તો એ વાતથી કેવળ આલુબળ છું.

દયા૦—એનું નામ તો દેશેદેશ પ્રસિદ્ધ છે—દિગ્વિજય કીધો છે. એનું નામ સાંભળતાંજ લોકો થરથર કંપે છે.

જગ૦—હીક, આપણે કોઈની નિંદા કરવાનું શું કામ છે ? નહિ બોલીશું. વાર, હવે પાટણ જવાનો વિચાર બંધ રાખવો પડશે. સિદ્ધરાજ પોતેજ કાલે શ્રીસ્થળ પધારવાના છે એમ પેલો કહેતો હતો.

દયા૦—સુંનાથી પીળું શું ?—ફેરો મટ્યો. ચાલો આપણે રસોઈ પાણીથી પરવારિતે સિદ્ધપુર ભણી પાછા વળિયે. વળી એક કહેવાનું કે તમે આ ગામને શ્રીસ્થળ નહિ કહેતા, મહારાજે સિદ્ધપુર પાડ્યું છે તે કહેવું; એથી આપણું મ્હોં સાફ દેખાય, તેમના મનમાં તો ઘણું નહિ આવે તો પણ.

જગ૦—ખરૂંજ તો. આવી ઇંદ્રપુરી સરખી રચના જોણે કરી તેનાજ નામ ઉપરથી ગામનું નામ પાડવું જોઈએ તો. ચાલો ત્યારે જઈએ.

(જગદેવ અને દયાળ ભાટ જાય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

(સ્થળ—તેજ. માંડવો બંધાઈ રહ્યો છે.)

૧ લો માણસ—ચલો, ચલો, ઝટપટ જગ્યા ચોખી કરી નાખો. કેટલી વાર ?

૨ જો માણસ—હમણું આવશે; ઓ ! રાખનાદ સંભળાયો.

૩ જો માણસ—લાડવો ખાવાનો નથી તો. ચપટી બળવતાં બધાને આવડે.

૧ લો માણસ—મરવાનો થયો છે કે ? યાદ રાખજે, હું કહ્યા વગર રહેવાનો નથી.

૨ જો માણસ—અરે ભાઈ, આપણનેજ મોકું થશે, રાત્રે ટાંટિયા ઘસડતાં આપણા પગમાંજ કાંટા ભોકાઈ જશે. એમને શું ? સુખાસનમાં પડ્યા પડ્યા આવશે.

૧ લો માણસ—આ ઝાડની કેટલી બધી ડાળિયો કાપી નાંખી !

૩ જો માણસ—સાળાં ઝાડનાં પાતરાંનો પણુ હિસાબ લો છો કે ? નાગરવેલનાં તો નથી ?

૧ લો માણસ—મૂર્ખ, કાંઈ સમજતો નથી. જો શ્રીપુજ મહારાજ દેખશે તો તરતજ તારી ખબર લેશે. એ ધર્મમા ઝાડ કાપવાનું પણુ બહુ પાપ છે.

૩ જો માણસ—પોતે રોજ દોઢશેર ચડાવે છે તે ઝાડ કાપ્યા વગર !

૧ લો માણસ—નાદાન, અભાગ્યા, છાનો રહે. જેની સેવા કરવી તેની મરજી રાખવી જોઈએ. તું નવો છે, માંડ પહેલાં બે ચાર વાર સમજાવીને કહું છું; પછી તું તારૂં ભોગવજે.

૪ થો માણસ—(દોડતો દોડતો આવે છે.) આવ્યા હો ! આવ્યા !

૧ લો માણસ—ચલો, ગાદી તકિયા પાથરી દો.(બધા કામે વળગે છે.)

૩ જો માણસ—જુઓ, આ વેરાગીની રીત !

૨ જો માણસ—કંઈ ગાંડો થયો છે કે શું ? તું એમને ઓળખતો નથી ?

૧ લો માણસ—આ ડાળી પાંનડાં, ગધેડાં, તું ફેંકી આવ કંઈ આડપાસે કે દેખે નહિ.

૩ બે માણસ—હાવે, ચાલ્યો.

૧ લો માણસ—ઠીક પાથરો, આ બધી કરોચળી કેવી વળી છે ? જા તું, પાણી ભરી લાવ; તું, લાવે કે, તપાસીને ગળજે. ઉપર બીને અંચળો નાંખી મુકજે કે કિતું નહિ થઈ જાય. જલદી, જલદી, ઓ ! પેલા આવ્યા.

(મુખાસનમાં બેસી હેમચંદ્ર સાથે આવે છે.)

હેમં—કેમ, ભાઈ, મુકામ તૈયાર થયો છે કે ?

માણસો—(નમસ્કાર કરી) હાજી મહારાજ, હાજી મહારાજ, હાજી, હાજી.

હેમં—અનાદી જેવા ઉભા શિદ રહ્યા છે ? કિતરવાની જગા જોઈને વાળી નાંખો. જીવ જંતુ, ભાઈ, ધીમે રહીને સંભાળજો.

માણસો—હા મહારાજ. ત્યાં સધળું તૈયાર છે. (કામે વળગે છે.)

હેમં—મહારાજ, આપ કૃપા કરી પધારો. (બંને ઉતરે છે.)

જ્ઞાનં—સેવકો, અમારે મુખ્ય જ્ઞાનવાર્તા કરવી છે.

(માણસો આધા જગા રહે છે.)

હેમં—(બંને બેસીને) મહારાજ, આપની શી આજ્ઞા છે ?

જ્ઞાનં—ભાઈ, તું તરણ અવસ્થામાં છે. તથાપિ તારી હુદ્દિ દીર્ઘ અને વૃદ્ધતા જેવી સ્થિતિ છે, તે જોઈને મહેં આનંદ પામી જે કિતમ કાર્ય તને સોંપું છે તેની કાંઈ સિદ્ધિ થાય એવું કળ તારા ઉદ્યોગથી કિતમ થવાનો સંભવ છે ?

હેમં—આપના ચરણ પ્રતાપથી મહેં શ્રમમાં કંઈ કસર રાખી નથી; તેનું કળ કેટલું થશે તે તો મારી અસ્થિ બુદ્ધિથી કળાતું નથી, પણ હું તેનું ચથાર્ય વર્ણન કરીશ એટલે આપની દીર્ઘ દષ્ટિ સહજ તેનું તાત્પર્ય ગ્રહણ કરશે.

જ્ઞાનં—તું જેવો વિદ્યાવાન છે તેવોજ નમ્ર છે. જતે દહાડે જૈન ધર્મનું ભૂણણ થનાર છે. વાઈ, હવે રાજમંડળનો શો વિચાર છે ?

હેમં—મહારાજ, એ મનસુખો એકદમ પ્રકાશ કરવો એ મોટું સાહસ; તેથી પ્રથમ તો મહેં તેઓની મનોવૃત્તિ જાણવાના હેતુએ આ-

પણા ધર્મનો ઘણોક બોધ કીધો; અને વિધવિધનાં દૃષ્ટાંત અલંકારથી તેમના મનમાં એવું ફસી બેસાડયું કે ધર્મને અર્થે ગમે તેવા દુઃખ પડે, પણ તે સહવામાંજ લાભ અને યશ છે. પછી અન્ય ધર્મના દોષને ચિત્ર સરખા સ્પષ્ટ કરીને તેઓની આંખ આગળ મુક્યા.

જ્ઞાન૦—તારા ચાતુર્યનો મને પૂરો ભરોસો છે—જે તહે કીધું હશે તે ઠીકજ કીધું હશે; આપણા વિચારને કેટલા અનુકૂળ છે તેજ માત્ર જાણવાની મારી ધજ્જા છે.

હેમ૦—તે કહું છું, મહારાજ. અંતે ઘણા સાવધપણે તેઓને મહે કહ્યું કે રાજ તરફથી આપણા ધર્મને મ્હોટી હાનિ પહોંચનાર છે. તે શું તમારા સરખા સુબટ સાંખી રહેશે? પ્રથમ આ સાંખણી તેઓ ગળગળી ગયા અને ઉત્તર આપ્યો નહિ, પણ પછી પૌરાણિક ઇતિહાસો સંભળાવ્યા ત્યારે હિમત પકડી. મંડજેશ્વર અને બીજા બધા મંત્રિયો ધર્મનો પક્ષ લઇ—કોઈ સાંભળતું નથી? (ચારે તરફ જુઓ છે) સિદ્ધરાજની સામા યશે, ખરા મંડજેશ્વરોમાં તો ચાર પાંચેકજ આણી તરફ થાય એવું ભાસે છે.

જ્ઞાન૦—મંડજેશ્વરનું આપણે કંઈ ઘણું કામ પણ નથી. મૂળ કામ મંત્રી મંડળનું છે.

હેમ૦—મહારાજ, કહો છો તે ખરું, પણ સેનાનું કામ કેવળ ને સ્ત્રોકો પાસે રહ્યું—

જ્ઞાન૦—વલ્લિક મંત્રિયો યુદ્ધમાં કંઈ કાચા નથી; અને સેના તો બીજા સાધનથી આપણે વશ થઈ મુક્યા જેવીજ છે. માટે હવે વિલંબનું કામ નથી.

હેમ૦—હે મહારાજ, આ ઉતાવળ શી? આવા કામમાં ડગલું ભરતાં પહેલાં ટાટિધા વિચાર કરવો જોઈયે.

જ્ઞાન૦—ક્યાં સુધી વ્યંઙની પેઠે બેસી રહેવું? વિચારમાં ને વિચારમાં ચાર માસ તો વહી ગયા.

હેમ૦—ચાર માસ તો શું પણ ચાર વર્ષ પણ વહી જાય. સિંહના મ્હોંમાંનો ભક્ષ લેવો કાંઈ હાંસી ખેલ છે?

જ્ઞાન૦—આપણાં સાધન સર્વે તૈયાર છે; હવે શા માટે આલસ્ય

કરવું જોઈએ ? એ દુષ્ટ રાક્ષસ આપણા કૈવલ્ય માર્ગનું અપમાન કર્યા કરે, તે ક્યાં ગંગી જોયા કરવું ?

હેમં—બીજા રાજાઓ કરતાં તો, મહારાજ, આપણા ધર્મને સિદ્ધરાજ સારી છુટ આપે છે.

જ્ઞાનં—હેમચંદ્ર, એ શું બોલે છે ? છુટ એવી, કે આપણા દહે-રાને ધન ચઢાવવાનો એક વાર લુકમ આપી શ્રીનગરમાં ગયા કે બચારા. ગોરજીને પકડી મંગાવી ધન ઉતારવાની તાકીદ આપી.

હેમં—પણ મહારાજ, લેખપત્ર જોયા પછી પાછી આજ્ઞા આપી હતી.

જ્ઞાનં—(ક્રોધથી) તારું વહાડીને ઝાંહોડ્યું ! હેમચંદ્ર, તમે બીજાને સમજાવ્યા બરા, પણ તારા આત્માને સમજાવ્યો હોય એમ મને ભાસતું નથી.

હેમં—અરે ! અરે ! ગુરૂદેવ, અકૃપાનાં એવાં વચન શાં બોલો છો ? હું રંક તમારો શિષ્ય, રણપ્રંઝામની વચ્ચે મુકો તો ક્ષિત્તિથી ઉભો રહું પ્રતિજ્ઞા લઈને કહું છું કે આપણા ધર્મની વૃદ્ધિ કરવી એજ મહારાજ મનની નિરંતર ઉમેદ છે, અને એ કામ સિદ્ધ થશે ત્યારેજ મહારાજ જન્મ સફળ થયો એમ સમજીશ; પણ મહારાજ, હું ગમે તેવો પણ જાતનો વણિક; માટે સાહસમાં પડતા સંકલ્પ વિકલ્પ કરું છું.

જ્ઞાનં—સંકલ્પ વિકલ્પનું સમાધાન વાદ વિવાદથીજ થાય છે, માટે તારા મનમાં જે જે શંકા હોય તે કહે—આચકો ખાતો નહિ.

હેમં—ઘણી કૃપા થઈ. મનના મનોરથ પૂર્ણ કરવાના એજ ઉપાય છે; એક તો એ કે જાતે રાજ સંપાદન કરવું, અથવા બીજાને એ કે રાજાની સેવા કરી પ્રીતિપાત્ર થવું. હવે આપણાથી તો રાજ થવાનું નથી, ત્યારે મહાજ વાતમાં બીજાની આજ્ઞાએ એક સાથે વિરોધ કરવો એ નિરર્થક છે. બીજાને પણ એની પેઠે પ્રતિકૂળ નહિ થશે એનો શો વિશ્વાસ ?

જ્ઞાનં—કુમારપાણ આપણા ધર્મને માટે આટલાં દુઃખ વેડે છે, તેથી શું આગળનો ભરોસો નથી પડતો ? જેમ નકુળ સર્પની પછવાડી સદા શત્રુભાવે રહ્યા કરે છે, તેમ સિદ્ધરાજ કુમારપાણનો જીવ લેવા આતુર થઈ રહ્યો છે. એ બાપડા કુમારપાણને કેટલાંક વર્ષ એને ધાકે પગ ધસડતાં પરદેશમાં ગામોગામ રખડવું પડ્યું; પાછો આવ્યો ત્યારે જીવ બચાવવા

મંસાર ત્યાગ કરી શ્રી આદિનાથજીના દેહરામાં ભરાયો. ત્યાં પણ સુખે રહેવા પામ્યો નહિજ. થોડા દહાડામાં ત્યાંથી પણ નાશી જવું પડ્યું. સસલાની પછવાડે જેમ કુતરાં તેમ સિદ્ધરાજના સેવકો એની પાછળ ચારે ગમથી દોડ્યા; અને તેમની ચપેટીમાં એ આવીજ ગયો હતો, પણ એક ક્યાળુ ટુંબકારે ભટ્ટીમાં સંતાડી દીધો તેથી બચી ગયો. વળી બીજી વાર એ બ્રહ્મરાક્ષસોના વિકાળ મુખમાં આવતો હતો, પણ એક ખેડુતે કાંટાના હગલા નીચે ધાલીને એને બચાવી લીધો. વિચાર કર. કાંટા દીલ ઉપર પથરાવી સુવું, અને પેલા ભાલા ઘોંચે તેથી શરીર બેવડું ચાળણી જેવું થઈ જવા દેવું, એ દુઃખમાં શું બાકી ?

હૈમં—અરર ! એ પાપમાં શું બાકી ? રાજને એ માટેજ નિંદિત ગણ્યું છે.

જ્ઞાનં—એ દુઃખ ખમવાનું કારણ શું તે વિચાર, અને પછી કહે કે એનો આગળનો ભરોંસો રાખિયે છછ્યે તે ખોટા છે.

હૈમં—મહારાજ, એતે કંઈ આપણા ધર્મ માટે સિદ્ધરાજ દુઃખ દેતો નથી. એને તો હલકા કુળનો ગાદી ઉપર ન બેસે એવો અડંકાર છે તેથી એને મારવા ફરે છે.

જ્ઞાનં—એ તો જીવંત નિમિત્ત બતાવવાનું; અને કદાપિ એમ હો, તોએ આપણનેજ એમાં લાભ છે. સિદ્ધરાજ એક વાર વચન બેવચની થયો, તેનો તો વિશ્વાસ કરાયજ નહિ.

હૈમં—તેમજ રાજના લોભે જે હાલ બોલે છે તેનો પણ વિશ્વાસ થોડોજ કરવો જોઈયે. કામાતુર પુરુષનું આદર્શ, મંદવાડમાં ઉપજેલો વૈરાગ્ય, ચોમાસાનો વરસાદ, વિદ્યાર્થીની સેવા, અને ગરજનક માણસનું હેત—એટલાં વાનાં તે સમયે ક્યોં તો અતંત, પણ તેનો પછી ભરોંસો રાખે તે મૂર્ખ જાણવો. કુમારપાળની આસ્થા, મહારાજ, ધારો છો તેટલી આપણા ધર્મ ઉપર નથી; હમણાં જે વધારે દેખાડે છે તેનું કારણ એકજ છે, કે પોતાનું રક્ષણ કરવું અને વળી રાજની આશા.

જ્ઞાનં—તને ધણો પરિચય નથી તેથી એવો સંદેહ ઉપજે છે. પણ મારી સંપૂર્ણ ખાત્રી છે; અને વળી તે રાજની ઉથલપાથલમાં એના

હાથમાંથી સત્તા આપણે એટલી ઓછી કરી નાખીશું કે એ કરવા ચહાય તોપણ કરી શકે નહિ.

હેમં—મહારાજ, રાજાને આપણે ગાદી અપાવી, માટે તે કોઈ કહાડો પછી આપણને દુઃખ નહિ દે એમ ધારવું નહિ. તે ઉપર કહ્યું છે કે:—

આચાર્ય.

“મ્હે પ્રગટયો દૌપ માટે, હાથે ટપલી હણું નહીં બાળે;

એમ વિચારી વર્તે, નર તે તુરતે બળે જાળે.”

જેમાં આપણને લાભનો સંભવ થોડો, અને જગતની હાનિ ઘણી, તેવું કામ આપણે જૈન ધર્મના ગુરૂ થઈને આદરિયે એમાં શોભા નહિ.

જ્ઞાનં—અરે ! આ શંકા તો નવીજ સાંભળી. શું આપણા ધર્મમાં એનો નિષેધ કીધો છે એવું ત્હેં આટલી બધી વિદ્યા ભણીને શોધી કહાડ્યું કે !

હેમં—મહારાજ, રણસંગ્રામ સરખું દુઃખકારક અને ત્રાસદાયક વિશ્વમાં બીજું સ્થળ કયું છે ? જીવાન, મદમાતા, રંગડ, માખાપ સ્ત્રીના પ્રાણ, બનીઠની તેજ ઘોડા પલાણીને ઉમંગે જાય છે, તે શું વિવાહે ? અરે ! વિવાહે નથી જતા, પણ તે વહાલાંને રોજનાં રડતાં કરવાને જાય છે. યશ અને ધનની જીદી ભુરજીમાં ભુલાઈ, તપસ્વીને ધ્યાન કરવા જોગ રમણીક અને એકાંત સ્થળમાં તેઓ ઉન્મત્તપણે પ્રવેશ કરીને, મનુષ્યનો દરિયો રેલંડેલ કરી મુકે છે. સુભટાની લલકાર, વાજંત્રોના નાદ, ઘોડાના ખુખારા, અને એ સઘળાનો આકાશમાં એકરૂપ થઈને જે પ્રત્યાઘાત પડે છે તેની ગંભીર ગર્જનાથી સઘળું વન એવું ગાજી રહે છે કે સઘળા માણસોનો ખુદ્ધિવ્યાપાર બંધ થઈ જાય છે, અને “મહાઈ મહાઈ” જઈને “માઈ માઈ” એવીજ માત્ર મનોવૃત્તિ થઈ રહે છે. પછી એવા લાખો મદાંધ પુરૂષો હડકા-ચલાં કુતરાંની પેઠે એક બીજાના પ્રાણ લેવા મંડી જાય છે. પ્રલય કાળની નહાની સરખી, પણ ખરી મર્તિ, રણક્ષેત્ર છે. જે માથા ઉપર રત્નજડિત શિરપેચ શોભતા હતા, તે હજારોબંધ માથાંઓ ધૂળમાં પગતળે ચગદાય છે. જે આંખો પ્રેમદાને અમીરસ પાતી હતી, તે હાલ ફાટી બિલામણી દેખાય છે. જે પુરૂષોના શબ્દથી મ્હોટી મ્હોટી સેનાઓ કાંપતી હતી, તે પુરૂષો સદાનું મુનિવ્રત લઈને શત્રુના હુકારા ખમતા પડ્યા છે. જેના પગના

ધમકારે પૃથ્વી ધ્રુજતી હતી, તે કેવળ નિર્બળ થઇને યમપુરીમાં કૂત કરેતો કિતર આપવા ગયા છે. અરે ! ચોતરફથી આખા મેદાનમાં દુઃખની કારમી ઓસો કાને પડે છે. નજર નાખતાં લોહી લોહી અને માંસ માંસ શિવાય બીજું કંઈ દેખાતું નથી. અરે ! આનો મ્હોટી ચાર કોશની કસાઈની દુકાન છે—તેમાં વેચનારો તે લોભી રાજા, ધરાક કાગડા ને ગીધ, અને હલાલ કરનાર પેલી અભાગણી સેના.

જ્ઞાન૦—તું તરૂણ છે, તેથી તારામાં આટલું માયાનું જોર દેખી હું ક્રોધ આણતો નથી. આ શબ્દ બાકી વૈરાગીને શોભતા નથી.

હેમ૦—લાખો માણસોને અતિ વેદનાએ તરફડતાં અને અંતે પ્રાણ ત્યાગ કરતાં જોઈને આનંદ પામવો, એનું નામ જો વૈરાગ્ય હોય તો એવા વૈરાગ્યથી પરમેશ્વર મને વેગજોજ રાખો !

જ્ઞાન૦—વારા ! આ વચન વળી તેથી સારાં ! શાંતચિત્ત વિના સારાસારનો વિચાર થતો નથી, માટે તું તારો જીરુસો સમાવ, અને હું પુષ્ટું તેનો વાસ્તવિક કિતર આપ. આ સિદ્ધરાજની કૃતિ લોકો શા માટે કરે છે, અને તારી પણ અંતરમાં પ્રીતિ છે (છે એનો મને નિશ્ચય નથી) તે શા માટે છે ? શું ત્યં જો યુદ્ધનાં દુઃખો વર્ણવ્યાં તે શિવાય બીજો માર્ગ એજો યશ સંપાદન કીધો છે ?

હેમ૦—ના, મહારાજ, પણ એવા રાજાઓ સત્ય લહે છે; ખરાં કારણ વિના કંઈ કુદી પડતા નથી.

જ્ઞાન૦—ખરાં કારણ ! બાઈ, રાજના લોભ વિના, તું વિચાર કરીશ તો હાલ નહિ પણ મ્હોટપણે સમજીશ, કે સઘળાં યુદ્ધોનું બીજું કારણ નથી. વાર, તેમ પણ હું વાદાર્થે પ્રમાણ કરૂં છું, તથાપિ એથી કંઈ સંહાર ઓછો થાય છે ?

હેમ૦—સંહાર તો સરખોજ થતો હશે, પરંતુ તે એકજ વાર. બીજા દુષ્ટ રાજાઓની શકિત ક્ષીણ થયાથી કોટિ કોટિ માણસો તેના ધર્મ-રાજમાં સુખી થાય છે, અને તે સમયના એટલુંજ નહિ પણ વંશપરંપરા લોકો એવું રાજ ટકે છે. ત્યાં લગી સુખમાં આનંદે રમણ કરે છે.

જ્ઞાન૦—હીક, આગળનાં કૃણ કિપરથી કોઈ કામ સાફ નરતું કહેવાય છે એતો તું કહીલ કહીલું. હવે ખોટાં ખરાં કારણોનો વિચાર શા

માટે કરવો જોઈએ ? હવે, આપણા મનસુખાથી હાલનાં અને તહે કહ્યું તેમ વંશપરંપરાનાં અસંખ્યાત માણસનાં નાશવંત શરીરને નહિ પણ અમર આત્માને પરમ સુખ થશે, ત્યારે થોડાં માણસો આ દુઃખરૂપ સંસાર-માંથી પ્રાણ ત્યાગ કરીને જાય તે માટે આપણે શા વાસ્તે અચકાવું જોઈએ ?

હેમં—મહારાજ, તમારી સાથે વાદ કરવાનું મારામાં સામર્થ્ય નથી. અહિંસા એ પરમધર્મ કહેવાય છે, અને એથી વિરુદ્ધ આ અનુમાન તો નિકળી આવ્યું. માટે પ્રથમ મહેં કહ્યું તે ખોટું જાણવું. પરાક્રમથી મોહિત થઈને થેલું જગત વીર પુરૂષનાં વખાણ કરે છે. પણ ધર્મ દષ્ટિએ જોતાં એવા રાજા દુષ્ટ રાક્ષસો સરખા જણાય છે. આગળ કળા સારાં થાઓ કે નહાનાં પણ હિંસા તો નિશ્ચય નરક પહોંચાડનારી છે, અને હું તેમાં બાધ નથી એમ મારી જીવહાએ કહીને કદી દોષિત થવાનો નહિ.

જ્ઞાનં—(તરફકારથી) ભણ્યા પણ ગણ્યા નહિ ! ચારાક મતનો ગ્રંથ તો એ મહીના પર ભણ્યો હતો, ને આ શું બોલે છે ? વળી નરક ક્યાં છે ? દોષ કેને લાગે છે ?

હેમં—હે ગુરુદેવ, તમારા સરખા મહોટા આચાર્યના મુખમાંથી આવાં નાસ્તિક વચન કેમ નીકળે છે ? સૃષ્ટિ કેમ ટકશે ?

જ્ઞાનં—ખરેખરો તું મૂર્ખજ છે. નાસ્તિકતાના ભયે તું અજ્ઞાન રૂપી પ્રત્યક્ષ નરકમાં ધસીને પડે છે.

હેમં—મહારાજ, આપણા ધર્મમાં નરક સ્વર્ગ છે એવું સ્પષ્ટ લખેલું તે હું માનું, તેથી શું હું અજ્ઞાન હોયો કે ?

જ્ઞાનં—લખેલાંની વાત નથી, યુદ્ધિની છે. આપણો ધર્મ બાહ્યની શાખા છે, એટલે ન્યાયથી તુલના કરતાં જે ખરૂં ખોટું લાગે તે માનવું એ આપણો ધર્મ, અને બીજા માનવું તે નાસ્તિકતા.

હેમં—(આશ્ચર્ય પામીને) આ તો નવો સિદ્ધાંત સાંભળ્યો તમારી તરફનો !

જ્ઞાનં—આપણા ધર્મનો શો સિદ્ધાંત છે, તે તું લખેલાં કિપરથીજ કહે. આ જગત અનાદિ છે અને તે માટે અનંત છે. એનો કોઈ કર્તા નથી, એટલે પાળક પણ નથી અને સંહારક પણ નથી. હવે સ્વર્ગ નર-

કેનો સંભવ ક્યાં રહ્યો ? ઉત્પન્ન કરવાની, પાળવાની અને સંહારવાની શક્તિ નથી, એવો કોઈ નનામો શું દરબાર મેળવી ન્યાય કરવા બેસશે કેમ ? એતો બ્રાહ્મણનાં પૌરાણિક ગપ્પાં માનવા કરતાં પણ વધારે ભેવકુદીભરેલું છે.

હેમં—ન્યાય કરવા બેસશે એવું કોણ કહે છે ? જેમ અગ્નિથી ઘૂત ગળી જાય છે, અને ટાઢથી ઠરી જાય છે; જેમ પોષક વસ્તુએ શરીરનું રક્ષણ થાય છે, અને વિષથી નાશ પામે છે, તેમ સ્વાભાવિક રીતેજ આત્મા પોતપોતાના પ્રકૃતિગુણવડે પુન્ય કરેથી સુખને, અને પાપ કરેથી દુઃખને જઈ મળે છે.

જ્ઞાનં—તે સુખ દુઃખ ક્યાં ? રાજના તરફની શિક્ષા, લોકોની અપ્રીતિ, અને પોતાના મનનો પશ્ચાત્તાપ—એ ત્રણ શિવાય બીજાં જે દુઃખ તું પાપની સાથે લાગેલાં સમજતો હોય, તો એમજ જાણજે કે તું ધોર અંધારામાં કુટાણું છું. એ ત્રણે ભય ટાળવાના ઉપાય છે. સાવધપણે એકાદું કામ કીધું તો રાજ શિક્ષા કરી શકતો નથી; કાંકે પંડિતની ગતિ મૂર્ખ સત્તાધારીની સમજથી દૂર છે. લોકોની પ્રીતિ અપ્રીતિની તો ચિંતા રાખવીજ નહિ કેમકે તેને ક્યાં પ્રીતિ કરવી અને ક્યાં ન કરવી તેની સમજ નથી; અને પોતાના મનનો પશ્ચાત્તાપ તો કૈવલ્ય જ્ઞાનવડે નાશ પામે છે.

હેમં—એ ત્રણ રીતે તમે કાટ કલાડી નાંખો છો, તે ઉપરથીજ માલમ પડે છે કે એ ત્રણ પ્રકારે પાપની શિક્ષા બરાબર થતી નથી, અને તે માટેજ આપણા પુસ્તકોમાં વિવરણ કીધું છે તેમ સ્વર્ગ અને નરક એવાં આ જગતથી જૂદાં સ્થળ હોવાં જોઈએ.

જ્ઞાનં—તારે તે કેટલીક શિક્ષા જોઈએ છે ?

હેમં—મહારાજ, પાપ એ એવી નહારી વસ્તુ છે કે જેટલી શિક્ષા કરે તેટલી ઓછી; ન્હાના સરખા પાપથી પણ જગતમાં કેટલી હાનિ ઉત્પન્ન થાય છે !

જ્ઞાનં—શિક્ષા સ્વાભાવિક છે તેટલી તો થાય છે, પણ બીજી શા માટે થવી જોઈએ ? આત્મા તે કોણ છે, અહીં કહેનારો કોણ છે ? કરનારો કોણ છે ?

હેમં—શું મહારાજ ! ચાર્વાક મત પ્રમાણે આત્મા છેજ નહિ એવો આપનો સિદ્ધાંત છે ?

જ્ઞાન૦—ના એમ તો નહિ, પણ તું સમજે છે તેમ તે અનેક નથી. આખી સૃષ્ટિનું ચેતન્ય, તે આત્મા, પરમાત્મા, પરમેશ્વર, બ્રહ્મ, જે કહો તે તે એકજ. તે પોતાની મેળે રમણ કરે છે—દુઃખ દેનાર અને ખમનાર તે વિના ખીજે કંઈ નથી. હવે શા માં? શિક્ષા હોવી જોઈએ? તે જે કરે છે તેથી જાતનું કલ્યાણજ છે; આપણી અંધ યુદ્ધિયે તે દુઃખ અને પાપ દેખાય છે.

હેમ૦—જો આપણો આત્મા, મહારાજ, સર્વજ્ઞ છે, તો વિસ્મય સરખું કે પોતે પોતાનું જ રૂપ જાણતો નથી. હું બોલું છું અને તમે સાંભળો છો, એવો દ્વેત ભાવ પ્રાણી માત્રમાં છે તે હોવો જોઈએ નહિ.

જ્ઞાન૦—તે અજ્ઞાનના યોગે.

હેમ૦—એ અજ્ઞાન ટળે કેમ? મ્હં આટલી વિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો, પણ મારામાંથી તો ક્ષણભર પણ તે ટળતું નથી.

જ્ઞાન૦—વિદ્યા વિદ્યા શું કરે છે? (અનુક્રુપ.)

વેશ્યા તોલ સદા વિદ્યા, અભ્યાસીને મન ગમે
તેવી વાત મુખે ભાષે, દાખે ભિન્ન ભિન્ન સમે.

હેમ૦—વિદ્યાપર એ મોટા અપવાદ મુકો છો. વિદ્યાવિના માત્ર યુદ્ધિથી જ્ઞાન કેમ પ્રાપ્ત થાય?

હેમ૦—યુદ્ધિથી પણ એ જ્ઞાન ક્રિપ્ત થતું નથી જે સર્વ પ્રેરક છે, તે જ્યારે પ્રેરણા કરે ત્યારે થાય છે. એ જ્ઞાન થયું કે અંદભાવનો ત્યાગ કરીને તે પ્રમાણે વર્તવું, અને પછી તેમાં અને પરમેશ્વરમાં જરા પણ ભેદ રહેતો નથી. એમ કરીને ધણાએ પરમેશ્વર થઈ ગયા છે. જો:—

(ગીતિ આર્યા.)

ઋષભશ્રાજિતસંભવનાથાવમિનંદનશ્ચ સુમતિશ્ચ
પદ્મપ્રભુસ્સુપાર્શ્વશ્ચંદ્રપ્રભુસુવિધિશિતલશ્રેયાંશાઃ
વાસવપૂજ્યો વિમલાનંતૌ ધમશ્ચ શાંતિકુંથૂ ચ,
અરમહિમુનિસુવૃતનમિનેમાઃપાર્શ્વૌમહાવીરઃ^૧ ॥

૧. એ ચોવીશ તીર્થકરનાં નામ છે. ઋષભદેવ, અભિતનાથ, સંભવનાથ, અમિનંદન, સુમતિનાથ, પદ્મપ્રભુ, સુપાર્શ્વ, ચંદ્રપ્રભુ, સુવિધિનાથ, શિતલનાથ,

એ પ્રમાણે અગણિત તેની પ્રેરણાથી પરમેશ્વર થઈ ગયા છે, થાય છે અને થશે. ૨ મૂર્ખ વિમુખ લોકોને ભાન નથી; તેનો જગતના સરખો વ્યવહાર દેખી ભ્રાંતિમાં પડે છે. જે આત્મા અને પરમેશ્વરમાં ભેદ હોય તો એમ કેમ અને ? હે હેમચંદ્રસુરી તું જાતા છે, વિદ્વાન છે—તું મારે ચરણ મસ્તક સુકી પોતાનો જન્મ સફળ કરીલે. (હેમચંદ્ર પગે લાગે છે) વિદ્યા બુદ્ધિની ભ્રમણા છોડ, અને અંતરમાં જે નિશ્ચિત તેની પ્રેરણા થયા કરે છે તે તું લક્ષ દબને સાંભળ—એટલે તને પણ મારી પેઠે પરમેશ્વર રૂપ થતાં વાર નથી. હું મ્હાં રૂપ સમજું છું, તેથી જુઠા સંકલ્પવિકલ્પથી વિરક્ત થઈને સદા આનંદમાં રહું છું. મારામાં એક અંશ પરમેશ્વરપણું બાકી છે, તે આ કાર્ય ધાર્યું છે તે થશે કે આવશે; અને પછી અષ્ટસિદ્ધિ એવા કરવા સ્વાભાવિકપણે દોડતી આવીને મરી આગળ નકામી દબી નહેશે.

હેમં—(સાષ્ટાંગદંડવત પ્રણામ કરી) હે મહારાજ ! હે ગુરુદેવ ! હે પરમેશ્વર ! આપ અસોકિક મૂર્તિ છો—મારા ઉપર કરુણા દૃષ્ટિએ જુઓ.

જ્ઞાનં—મારી કરુણા પરિપૂર્ણ છે. જા, આ ગુરુચરણમાં જેન માર્ગ પુષ્કળ પ્રવર્તશે, અને તું તેનો આચાર્ય થઈ ઘણા સારાં સારાં કામો કરી પોતે પરમેશ્વર રૂપ થઈ જઈશ એ મારી આશિષ છે, એમ થએલું હું નજરે દેખું છું—મારે ત્યાં લગી રહેવું નથી.

પ્રવેશ ૩ જે.

(સ્થળ એજ.)

હેમં—એમના વાદમાં મારાથી કંઈ પૂર્વ પક્ષ થઈ શકતો નથી. મ્હારે મ્હોઢે અંધારી જાડેલું તોએ મ્હાં મન કેમ માનતું નથી. એમની વિદ્વાતા અને તર્કશક્તિ જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે. માટે એ કહેતા હશે તે ખરુંજ હશે. આવા સમર્થ આચાર્યનાં વચન ખોટાં નહિ હોય. પણ અષ્ટદીક્ષા-

શ્રેયાંશલ, વાસવપૂજ્ય, વિમળનાથ, અનંતનાથ, ધર્મનાથ, શાંતિનાથ, કૃત્યનાથ, અરનાથ, મહિનાથ, મુનિસુવ્રત, નમિનાથ, નેમનાથ, પાશ્વનાથ અને મહાવીરસ્વામી. ૨. જનધર્મનો એવો વિચાર છે.

માંની મુખ્ય અહિંસા તો ખોટી પડે છે. મહાઈ મન બ્રમણમાં પડ્યું છે. કાંઈ સમજાતું નથી.

(જ્ઞાનવિજય આવે છે.)

જ્ઞાન૦—કેમ શા વિચારમાં પડ્યો છે ?

હેમ૦—મહારાજની જેમ આજા હોય તેમ અનુસરવાની સામગ્રી તૈયાર કરવાનો વિચાર કરું છું.

જ્ઞાન૦—હીક. હું જાણતોજ હતો કે તારા સંકલ્પવિકલ્પ સમશે.

હેમ૦—મહારાજ, સેના વિષેની આપે શી વ્યવસ્થા કીધી છે ?

જ્ઞાન૦—હા, તે કહું છું સાંભળા:—હુંગરશી સેનાપતિનો પુત્ર લાલરાજ મારો શિષ્ય છે, તે તો તું જાણે છે. મહેં એને પાંચ વર્તો હતો ત્યાંથી વિદ્યાભ્યાસ કરાવવાની માથાકુટ કરવી કઠુલ કરી હતી, તે આવા સમયને માટજ. તે છોકરાની મારા ઉપર ઘણી પ્રીતિ છે, અને આપણા ધર્મમાં આવ્યો છે એમ તો મારાથી કહેવાતું નથી, પણ તેમ તેને વેદ ધર્મ ઉપર લેશ માન આસ્થા નથી. વળી એ છોકરો એના આપને ઘણેજ લાડકડો છે તેથી એ કહે છે તેમ તે ડગલું ભરે છે. સારાંશ એ કે લાલરાજે સેના આપણને હસ્તગત કરવાનું પ્રતિજ્ઞાપૂર્ક વચન આપ્યું છે, અને તેમ કરવાનું એના આપના અતિ હેતને લીધે એનામાં સામર્થ્ય છે.

હેમ૦—મહારાજ, પ્રતિજ્ઞા કરતાં એનો સ્વાર્થ એમાં લાગેલો હોય તો એ ચિત્ત દઈ સહાય થશે એનો વધારે વિશ્વાસ પડે.

જ્ઞાન૦—ખરી વાત. પહેલાંથી એ વિચાર મહેં કરી મુક્યો છે. લાલરાજની સાવકી મા છે, તેના આગળ સેનાપતિનું કંઈ ચાલતું નથી; અને એક વખત લોભી સ્ત્રીએ એને સમજાવી સિદ્ધરાજ પાસે મોકલી એવી વિનંતી કરાવી કે મારી પછી સેનાનો અધિકાર મારા નાના છોકરાને આપવો. એનો ઘણો આગ્રહ જોઈ સિદ્ધરાજે કઠુલ કીધું. હમણાં હુંગરશી ઘણો પસ્તાય છે, પણ સ્ત્રીને ધાકે ફેરવાવી શકતો નથી. માટે લાચાર થવાથી પુત્ર ઉપર પહેલાં કરતાં પણ વધારે પ્રેમ રાખે છે, અને એ શિવાય બીજી સઘળી આપતમાં એ કહે છે તેમજ તે કરે છે.

હેમં—પણ મહારાજ, સેનાપતિનું કહ્યું બધા સુભટો માનશે એનો પ્રથમ વિચાર કરવાનો છે.

જ્ઞાનં—તેતો કરી મુક્યો છે. એના હાથ નીચેના જુના અધિકારીઓને ખસેડીને બીજા આપણા ધર્મવાળાને વસ્સ દહાડો થયાં ધીમે ધીમે રાખવા માંડ્યા છે.

હેમં—તમારા કામમાં અપૂર્ણતા હોયજ નહિ.

જ્ઞાનં—હવે તારે આટલું કામ કરવું. પેલા મંત્રિયોને જેમ તલં સુબોધ કીધો, તેમ આ અધિકારિયોને સમજાવીને સમય આવે ત્યાં સુધી જામૃત રાખવા. કેમ વિચારમાં પડ્યો? શું પેલા ત્રીવ બુદ્ધિવાળા શસ્ત્ર-ધારીથી તું બીહે છે?

હેમં—ભય તો, મહારાજ, હું આપ વિના કોઈનો રાખતો નથી. પણ એમ વિચાર કરતો હતો કે વિદ્યાશ્રયના પુસ્તકની સમાપ્તિ થવા આવી છે તેનું શું કરવું?

જ્ઞાનં—હં! એમ છે કે? ત્યારે તો તું એ પુસ્તક પરિપૂર્ણ કરે ત્યાં સુધી આપણો મનસુબો બંધ રાખિયે તો ઠીક.

હેમં—હા, હા મહારાજ. હું એજ વિનંતિ કરવાનો હતો. હું કરવા બેસીશ તો બે દિવસમાં પૂરો કરીશ—કંઈ વિશેષ બાકી નથી તો—ને સિદ્ધરાજ સરખો દેશો દેશમાં પરાક્રમ કરી વિખ્યાત થએલો રાજા વિધિ-પૂર્વક આદરથી તેને પ્રમાણ કરે, તો પછી—મહારાજ—આપણા ધર્મની વિદ્વત્તા કેટલી વખણાય?

જ્ઞાનં—(મનમાં) આહા! આહા! મનુષ્ય માયામાં કેવો લુબ્ધ છે! નિરૂદ્ધાગીએ કોટયાનુબંધ કાગળો ચીતરી મુક્યા છે, તેમાં સો બસંનો વધારો કરવાના મહાપરાક્રમને અર્થે હેમચંદ્ર સરખો તત્ત્વદર્શી બ્રહ્માંડસ્તુત્ય કામમાં વિવ્રબ કરવા ઇચ્છે છે! (હેમચંદ્રને) શાખાસ! શાખાસ! હેમચંદ્ર સુરી! આસ્તિક વેશે આવડો મોટા વાદ ઉઠાવ્યો હતો તેનું પ્રયોજન જણાયું.

હેમં—(હાથ જોડી) ક્ષમા કરો, ક્ષમા કરો, મહારાજ. મ્હે જાણી નેહને એવા હેતુથી વાદ કીધો નથી, તેનો તો પરમેશ્વર સાક્ષી છે, પણ તમે કહો છો ત્યારે એવી શંકા ઉપજે છે ખરી કે પૂર્વકર્મથી આચ્છાદન

પામેલા પામર આત્માને ખબર ન પડતાં એમ કદાપિ થયું પણ હોય-
માટે ક્ષમા કરો મને; મુનિવ્રતથી વધારે કઠણ ન પળાય એવો નિયમ
અહણ કરુંછું:—તણ માસ લગી મારે લેખણ લાથમાં ન પકડવી અને
પુસ્તકો ન વાંચવાં.

જ્ઞાન૦—કોઈ સમય ઉપર હું પણ વિદ્યામાં અને વિદ્યાના માનમાં
મગ્ન હતો.

હેમ૦—મહારાજ, મને આજ્ઞા આપો તે હું કરું-વિલંબ કરવાનો નથી.

જ્ઞાન૦—હું કહીજ ચુક્યોછું. કાર્ત્ત્તિમાં માત્ર લાલરાજ તરફથી
જે વિધન આવ્યું છે તે શિવાય આપણી—

હેમ૦—અરે શું ? મહારાજ તે ના પાડે છે ?

જ્ઞાન૦—ના તો નથી પાડતો, પણ તેનું ચિત્ત વ્યથ્ર છે. ગંભીર-
રાજની બહેન વીરમતી કુંવરી ઉપર તેનો છવ્વ અટકો લાગ્યો છે કે જેને
કેવળ કામાંધ કહે છે તેવો તે થઈ ગયો છે, અને આપણે શું કરવું તે
મારાથી કળાતું નથી. એતો નિશ્ચય કે એ કન્યા એને નહિ મળે તો એ
કાંઈ કિપાત કરી મુકશે, અને આપણા અથવા ખીજા દરકોઈ દરબારી
કામમાં પડનાર નથી.

હેમ૦—એને ધૈરાવ્યનું ઔષધ આપવું જોઈએ.

જ્ઞાન૦—બહુ આપ્યાં, પણ કોઈ અંગે લાગતું નથી. કોઈ કોઈ
સમયે એવો ગાંડો અને વિકાળ થઈ જાય છે કે તે જોયો હોય તો તું જાણે.

હેમ૦—તમારા જેવા મહા તપસ્વી શુદ્ધિ આગળ નિર્દોષ થઈને
એવી વાત કરે છે ?

જ્ઞાન૦—મારેજ એની પાસે એ વાત કરાવવી પડી, અને શું પુછે
છે ? એ સંસારી કામમાં શિખામણ આપવી પડી !

હેમ૦—એ કન્યા એને મળે તો સાફ. ઓ ! પેલો આવે છે.

જ્ઞાન૦—આપણાથી બને તેટલી મદદ કરવી જોઈએ.

(થોડો દોડાવતો લાલરાજ આવે છે.)

લાલ૦—(બંનેને પગે લાગીને) ક્યારના મહારાજ હિંચા પધાર્યાં છો ?

જ્ઞાન૦—ધડીએક થઈ તું આણી તરફ ક્યાં નીકળ્યો છે ?

લાલ૦—પતંગીયો ઉડાઉડ ક્યાં કરે છે તે શિદ પૂછવું ? એ જાણવું કે તેના આત્મામાં અજવાળું કરનાર જે દીપક તે પાસેજ હશે ગામ બહાર એ ત્રણ ગાંધી ઉપર અંધિકાજનું દેવાલય છે, ત્યાં પૂજન કરવા આવી છે તેથી હું એટલી વાર કાળક્ષેપ કરવા નીકળી આવ્યો. આનંદ અને ઉત્તર આપનાર છે.

હિમ૦—ત્યારે તો આનંદનો સમય છે. આટલા આકળા ઠાં દેખાઓ છો

લાલ૦—સંગ્રામનો સમય પાસે આવે પરાક્રમી રાજા પણ શ્યામકુળ થતો નથી ? વ્યાપારી ઘણા લાભે માલ વેચી નાણાં લેવાની વખતે શ્યામકુળ થતો નથી ? તો જે સમયના ઉપર મારા જન્મનું સુખદુઃખ આધાર રાખે છે તે પાસે આવતો નેઈ હું આતુર અને અધીરો થા' એમાં શું આશ્ચર્ય ?

હિમ૦—સરદાર, તમે આવા ગુરૂના ચતુર વિદ્યાર્થી થઈ એક સ્ત્રી અથે ગાબરા પડો ત્યારે આટલી અધી વિદ્યા બજેલી શા કામની ?

લાલ૦—એક સ્ત્રીને અથે ! ખરું કહ્યું ! આટલાં વર્ષ સુધી ઘણી શ્રમિયો નેઈ, પણ હું મોહિત થયો નથી, અને સંગસુપ્ત સ્વપ્નમાં પડી જાયું નથી—તે ઉપરથીજ સમજવું કે આ સ્ત્રી કંઈ જેવી તેવી નહિ હોય. ૩૫ એનું કેવું સુંદર ! વાણી કેવી મીઠી ! અને ગુણુ આતુર કેવો મનોહર ! પૃથ્વીની પીઠમાં શોધી વળશો પણ એવી સ્ત્રી મળનાર નહીં એ હું તમને આગળથી કહું છું.

હિમ૦—એમ જો નહિ તમને લાગે તો પછી મોહિત કેમ કહેવાયો વિદ્વાન છો, કાર્ય કારણનો વિચાર કરીને કંઈ શાંતિ ગ્રહણ કરો.

લાલ૦—કારણ ! એનાં કારણુ ચોદ વિદ્યાથી પર છે.

(સંગ્રામના છંદ.)

પૂછું હું પ્રશ્ન પ્રેમે, પુણું તુજ પદ હે ! પંડિતા શાસ્ત્રી શાણા;
ધારા સારા તું તારા, ચલન ચળનના, ને અર્ધાં કાર્ય શાંનાં—
થાએછે તે તું જાણે, સકળ અકલથી, જેમ ગાંધી વસાણાં;
૧ હાંકોટી કોટિ^૨ કોટિ, ૩ ગડઝ મુકમુકની, ખોટીરે ! સર્વ શાણા !

૧ હાંકી કાઠી. ૨ ખોટી આમહ, માયાદેહ. ૩ કરોડ ૪ અઢી માર્કલનો આ

હે હે હે પંડિતા હે જટ જટ જિદ તું, છોડકે આ ધડીરે-
ક' ક' ક'નો ક્યારે, નિયમ થકી ફરે, આ પ્રિયા આંખડી રે ?
કે તેથી મન મધ્યે, રૂઢ્ય કમળની, તો ધુમે પાંખડીરે;
ચિંતા હર્ષાદિ કાંટા, ધમર^૧ ફરી ખુંચે, ભંગને હરધડીરે.

હાથો વાયું શું આવી, કમળ નયનથી, કે ત્રહે જોર ખેડાતું ?
હાલે એવી રહજીવે, સર્ખી શક ન ધરે, હંડને ખહાનું ખોડું.
કેવો કબજે વળી તે, મન સરવરને, જાણીને તોર ખા તું;
ચોખાળું નમને તો, પણ દશ દિશ ભાં, તંનનો કોટ જો તું.

લાંખી વાંટ ફરે તો, ન અવર કમળે, કાં નડે છેક કાંઈ ?
તેનો ખાસો ખુલાસો, ગંથી નથીજ થતો, ખહાનું હું માનું નાહી.
રે રે રે પડિતા એ, સરવ સખખ તો, ઠીક છે કાંઈ ભાઈ;
છે ચમત્કાર ખીજો, અદભુત અતિશે, ના પડે સજ્જ જ્યાંહી.
એવી ચેતન્ય ચાંત્રિક ગણિત કિ^૩ ભણી, વેગ દે કે કળે જો;
ચાહે તે પાંખડીરે, કદી સુખ કદીરે, દુઃખની આ કલેજ.
સ્વચ્છંદે તે હલાવે, જટ નિયમ નથી, એહ વિદ્યા કળે જો;
પોથાં થોથાંજ ગોથાં, સહુ સમજાણું, તાન તો ટાળી દેજો.

જો તું દેતો નથીરે, ઉતર ચતુર તો, કે' મળું મંત્ર શાસ્ત્રી;
જેના યોગે પ્રયોગે, સુર વૌર, પૌર કે, જન કો જાગી રાત્રિ.
સાધ્યો બાંધ્યો શું લાધ્યો-વર ? નહિ નહિ હું, મંત્ર મૂળે ન માનું;
ત્યારે તો ભંગ તાડે, કમળ નવલથી, શું પડ્યું છેય પાનું.

તું શું જાણે બિચારો ? પુછ પુછ તું જઈ, વનમાળી મળે જો;
વિદ્યાપાખંડી ખડી, સરવ ગરવ રે, એની તાલીમ લેજો.
હે વહાલા વનમાળી, અરજી મરજીથી, સાંભળો નામ^૪ પહોંજો;
તે હાલે હર્ષ કાંટે, નોકર હીક રમા, માઈ ના નામ લેજો.

હેમં—કાળાં વિકાળ પાણી, દર દશ દિશ કે, સિંહ ક્ષોધાર્તિ ઘેલા;
કે જીભી રાય હાથે, પડવું હીક કંઈ, કિંગરે કો સુવેળા.

નારી ચારી નહારી, બહુજ સહુ જહાં, દુઃખ દારી મચેલાં;
 છોડે તોએ છુટાએ, ક્યમ કરી નરથી ? ચર્ણુ ચ્હોટી ગએલા.
 એવું કાને સુણ્યુંતં, પ્રથમ ત્યમ ખરે, દીકું દ્રષ્ટેજ આજ;
 સ્ત્રીચીતજન્યસ્થિતિ, વીતી દીકો ન કદી, તો જુઓ લાલરાજ.
 સ્થાપે ને તે ઉથાપે, લહરીવત લવે, રે ! સનેપાત જાણે;
 બંધાયો મોહ પાશે, પરવશ થઇને, કલેશના કોપ માણે.
 દેખી આ બાપકાને, મન ખિન ઘણું હું, થાઉં છું દાઝી છેક;
 ખેલાં એ શાંત ડાહ્યા, ચતુર નર હતો, રે ! હતો શો વિવેક !
 આજે બેભાન થે તે, દુખકર પ્રીતથી, દુઃખ વેડેજ ભારી;
 શું કેવું એ ન માને, હરજી સરજી કાં, દુઃખ દેનારી નારી ?

(જગદેવ અને દયાળા ભાટ પાછા આવે છે.)

લાલ—

(માલિનીછંદ.)

બહુ થયું નવ નિદો, દુઃખ છે તો ખમીશું ?
 પ્રીતઝર નયણાંની, જોગી જાણે અમી શું ?
 વિરહ દુખડું ભુંડું—પ્રેમ અજ્ઞાન તેથી;
 લલિત જગત લાગે, માત્ર રામા વસેથી.

જ્ઞાન—પ્રેમ અજ્ઞાનનાં અતિ માઠાં દુઃખમાંથી તું કિયરચો છે,
 વિરહ દુઃખનો લ્હાવો તો હજી ખરેખરો લીધો નથી—

લાલ—હા, વિરહ દુઃખ પણ લ્હાવેજ છે. વિયોગથી જે અંતઃ-
 કરણમાં વ્યથા ઉપજે છે, અને આંખમાંથી આંસુનું ઝરણ વહે છે, તેમાં
 પણ કંઈ એવા જુદા પ્રકારની મીઠાશ રહેલી છે કે વિના પ્રેમનું ખડખડ
 હસવું મેલી તે દુઃખ છે તથાપિ માથે ચઢાવીશ.

જ્ઞાન—ના કોણ કહે છે ? હું એમ કહેતો હતો કે આ લ્હાવો
 લેવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે હમણાં કહે છે તેનું સ્મરણ રાખી રહેજે. પ્રેમી
 કમળાક્ષનું અમૃત તેં કેટલું પીધું ? એ નિરંતર મળશે કે નહિ તેની તને
 શી આશા છે ?

લાલ૦—મળશેજ, તે વરવાની ના કહેનાર નથી, એનો પુરો ભરોસો છે. ઘણી ખરી તો હા પાડી ચુકી છે. હાવ ભાવે લખેલી પ્રેમપત્રીને વાણીવડે સુશ્રાંકિત કરવાનું માત્ર આજે બાકી છે. મારા આટલા બધા પ્રેમની તે અવગણના કરે એવી કઠોર નથી. ના, ના, એનું રક્ત કેવું કોમળ છે ?

જ્ઞાન૦—વાર, પણ હું એક પૂછું—તેં તારી જાત એને કહી ?

લાલ૦—ના: તે તો પૂછ્યુંએ નથી, અને મને કહેવાનું સાંભર્યુંએ નથી.

જ્ઞાન૦—ત્યારે પૂછે તો બરાબર કહેતો નહિ, એ મારી સૂચના છે.

લાલ૦—ગુરૂ થઈને અસત્ય ભાષણ કરવાનું શિખવો છો ?

હેમ૦—અરે ! એવું અમર્યાદાનું વચન મા બોલો. એવા સંત થઈને તમને આવી સૂચના આપે છે તે ઉપરથીજ જાણવું કે તમારા સુખને માટે એમનો નિર્દોષ જીવ કેટલો બળે છે.

જ્ઞાન૦—ભુલ્યો ભાઈ, તું સત્યવાદી છે, જેમ સાફ લાગે તેમ વર્તજે.

લાલ૦—હું સત્યવાદી તો નથી. તમારા ચરણ પ્રતાપે પાપ પુન્યનો ભેદ હું અત્યાર લગી સમજતો નહોતો, પણ હમણાં હમણાં મારા મનપર કંઈ નવી તરેહનો પ્રકાશ માંડ્યો છે.

હેમ૦—થોડાં સાફ બાજુ કાં ધૂળ કરો છો ? એ પતરાજી રજપૂતો ગોત્રક જાતિ જાણશે તો કદી કન્યા આપનાર નથી.

લાલ૦—ગાંધા છો, એ છાનું રહે ખરું ?

હેમ૦—શા માટે નહિ ? પરણ્યા પછી ફરતા આવો. હમણાં એકને ઘરનો વહીવંચો કરીને ત્રાઈ ગયા, એટલે તેના અને તારા કલ્પા પ્રમાણે સર્વ માનશે.

લાલ૦—પ્યારી આગળ છળભેદ કેમ કરાય ?

જ્ઞાન૦—માયિક કામ માયાથીજ થાય.

હેમ૦—સ્ત્રી સાથે રનેડમાં તેજ હોય.

લાલ૦— (માલિની હંદ.)

અરર પ્રીતડી બાંધી, પ્રાણ જ્યાં એક કીધા;
તન મન ધન જ્યાં એ,—કેકને અર્પી દીધાં.
છળ ક્યમ કરી થાએ ? જૂઠું કોનેજ કહેવું ?

શું નિજ જીવ જીવેથી, છેતરી સુખ લેવું ? *
મધુર સુખ પ્રિયાનું, પેખતાં મમ પ્રીતે;
જીભડી વચન જૂઠાં, બોલશે શીજ રીતે ?
કદી જીવથી મળી તો, પ્રીતિ તે આપણી શું ?
નહિજ ! નહિજ ! તે કલ્પિત ખીજ ધણી શું.
રસિક પ્રીતડી સાચી, હોય જ્યાં પાત્ર સંગ;
કપટ ઝપટ નાશી, જય થે મનભંગ.
સદ્ગુણ સધળાં ત્યાં, નિત્ય હપે ભરાએ;
સ્વરગ સરખી સુખી, સંત આ પૃથ્વી થાએ.

જ્ઞાન૦— સુખકું સુખકું કહેતાં, તો વલ્લો તું અગાડી;
અર્ધીર મદન આગે સંતતા શી અનાડી;
નથી સુખો નથી ધર્મી, કે વિના તત્ત્વ જ્ઞાની;
નિજ રૂપ નિરખે જે, જે કૃપા પ્રેરણાની.

દયા૦— મ્હારું કોઈ આત્મજ્ઞાન વિષે એક કવિત સાંભળશે ?

લાલ૦— હજી એનું શું બાકી છે ?

હેમ૦— (મોં મચડીને)

દયા૦—

કવિત.

કોણુરે આત્મ જ્ઞાની ? તો જે નિજ રૂપ જાણી;
દેહને અહમ્ હાણી, તત્ત્વપદમાં ગણે.
મુક્તિ રાજ દામ કાજ, કે વિનાશે જોગીરાજ;
દમે દેહ તેને કેમ, કહોની નામ એ મળે ?
એથી તો સુમટ ઝટ, સત્યને પરાયા માટ;
બાઝે છે મરણ સાથ, તેને ખરે એ ઘટે.

* પ્રીતમાં બંને એકરૂપ થઈ જાય છે ત્યારે પછી જીવ કોની સાથે કરવાનો રહ્યો ? પોતાનાજ જીવને જીવેથી છેતરીએ, તો શું સુખ મળે ખરું ?

† આપણામાં જે ગુણ નહિ હોય તે ગુણના વેષ ધારણ કરીને આપણે કોઈની પ્રીતિ મેળવિયે તો તે આપણી સાથે પ્રીતિ છે એમ નહિ જાણવું પણ એવા ગુણ ખરેખરા જોનામાં છે એવા કોઈ કલ્પિત ધણી સાથે છે.

અધિક અધિક ઘટે, અધિક કવિ શું કયે ?

ત્રિયા તલ્લીન થઈ, પિયુ પિયુ જે રટે.

લાલ૦—રંગ છે ! રંગ છે ! સાબાશ ! બરાબર છે.

જગ૦—સાબાશ ! !

જ્ઞાન૦—રાખો, આ બુમાટો ક્યાં થાય છે ?

હેમ૦—બહારવટીઆઓએ કોઈ ગાડાં ઘેર્યાં હશે.

(માણસો દોડતા દોડતા આવે છે.)

૧ લો માણસ—મહારાજ, કાળિયો વાઘ આવ છે.

હેમ૦—ગાંડો છે ? વાઘ કાળો કઈ સદિમાંથી આવ્યો ?

૨ જો માણસ—હસવાનું કામ નથી.

૩ જો માણસ—મહારાજ, દરબારમાં બેસીને અશ્વોક બાણી
ગતાવાનું આ ન હોય,

૪ જો માણસ—એ વાઘ કાળો નથી, પણ બધાને કાળની પેંડે
જીવ લીધા વગર રહેતો નથી માટે કાળિયો કહેવાય છે.

૫ જો માણસ—મહારાજ, લાખો વરસની વાતોના તડાકા મારેછો,
ને આ અમારા સરખા બાણે છે તે વાઘનું નામ તો સાંભળ્યું હોય એમ
જણાતું નથી.

(જામોતી અને સુભગા આવે છે.)

જામો૦—(ધ્યામ ભરી) હે મહારાજ, અબળાનું રક્ષણ કરો. (પાછું
જોતી જાય છે.) આ કાળિયો આવ્યો ! તમે મોટા વીરપુરુષ છો—અમને
બચાવી લો.

સુભ૦—અરે ! હિંચાં લાલ ક્યાંથી !

જગ૦—વાઘ ક્યાં છે ? તે બોલ, ધુજે છે શાને !

જામો૦—હાય ! હાય ! મહારાજ, અમે તો મરતાં હતાં. વાઘ
આ બાણુ તરફ વળ્યો.

લાલ૦—હું ! અરે ! એ તો અંબિકાના દહેરા તરફ જવાનો રસ્તો !
ત્યાં તો વીરમતી પૂજ કરવા—

જગનં—લાવ ઘોડી દયાળખાટ !—હું પછાડી જાઉં છું.

સુલનં—ઘેડા ઉપર ચઢતાં ચઢતાં ઉભો રહે ! ઉભો રહે !
ચંડાળ કુતરા !

સુભનં—અરે ! તમે ના જાઓ—કાળ જતાવાનો નથી.

(તરછોડીને લાલરાજ જાય છે.)

જામો—કેમ એ તને ઓળખે છે ? બહુ સાફ એમ હોય તો.

સુભનં—હાય ! હાય ! મારો પ્રાણજીવન ચાલ્યો જો ! અરેરે !
કોઈ પકડો ! ઝા ! એ તો ચાલ્યા.

(પછવાડી દાડતાં મૂકા ખામને હોડે પડે છે.)

અંક ૨ જો.

પ્રવેશ ૧ લો.

(સ્થળ—અંખાજીનું દહેરું.)

વીરં—હે સખી, શું કરવું એ મને સુઝતું નથી ! લાલરાજ તો
આજે હિંચાં આવીને ઉભો રહેશે, અને હું શો ઉત્તર આપીશ ?

સુભનં—એમ આખો દહાડો શો ઉત્તર આપીશ એમ કહ્યા કરતાં
એક નિશ્ચય કરવો એ ઠીક. પછી નીકર સામસામી નજર મળશે એટલે
તું ગભરાઈ જઈશ કે એને ગમે તેમ કહી બેસીશ.

વીરં—એજ કારણ મારે, હે ચતુર સખી, હું તારો અભિપ્રાય પૂછું છું.

સુભનં—પ્રેમની વાતમાં બીજનો અભિપ્રાય કાંઈ કામનો નથી.

સુલાવં—પણ મારા જણ્યા પ્રમાણે તો તમે વચન આપી ચુક્યાં
છો કે હું તમને વરીશ.

વીરં—તે દહાડે બહારવટિયા ઘેરી વળી આપણને પકડી લઈ જતા
હતા, એટલામાં લાલરાજે એના માણસો સાથે આવીને આપણું રક્ષણ કીધું,
તે દહાડાથી એ સમય શોધી મારી સાથે વાત ચીત કરવા આવે છે, ને ખરું
પૂછે તો આ ચાર પાંચ દિવસ પહેલાં તો મારો પણ એના ઉપર પ્રેમ હતો.

સુલ૦—પણ હમણું એક ખીજ રડવડતા પરદેશીને દેખી ચિત ચળ્યું છે.

વીર૦—રડવડતા ! એ શું બોલે છે ! તે કોઈ મોં રાજદંશી છે. એની આંખમાં જીરપુરૂષનાં ચિહ્ન ઝળકી રહ્યાં છે, અને વળી એજ આંખમાં કામળતા કેટલી વસી છે !

સુભાષ૦—સારાંશ માત્ર કહેની, કે તું તેના મોહપાશમાં પડી છે.

વીર૦—છેક એમ નથી; પણ હું કપ્પલ કરું છું કે લાલરાજ કરતાં જગદેવ ઉપર હાલ મ્હારું મન વધારે લાગ્યું છે.

સુભાષ૦—નામ સુદ્ધાં જાણતી દેખેને.

વીર૦—નામ તુંજ શોધી લાવીતી કે ખીજ ? હે અતિભાષિણી, તું હાસ્યની વાત છોડી દઈ પાંશરો જવામ દે—મારા મનમાં હાલ અતિશય ચિંતા છે.

સુભાષ૦—ત્યારે તો માત્ર વચનની તકરાર રહી.

વીર૦—વચન છેક સ્પષ્ટ મ્હોઢે આપ્યું નથી. પણ મારા મનમાં હું એમ ધારું છું કે વચને અંધાધ ચુકી છું.

સુલ૦—વચનની વાત કોરે મૂકી ત્હારા અંતરમાં સાચો પ્રેમ કોના ઉપર છે, અને તે આખર લગી ટકશે કે નહિ, એનો પ્રથમ નિશ્ચય કર; નહિતો જન્મ પર્યંત પસ્તાવાનું થશે, અને તે પસ્તાવાથી પેદા થતી વેલી-ઓમાં તું એકવાર ગુંથાઈ ગઈ તો જન્મમાંતરે પણ છૂંતી થવાની નથી.

વીર૦—અગૃહિણી સ્ત્રી પ્રસૂતાનાં ચિહ્ન ઝાળાખતી નથી, તેમ હું પૂરું પ્રેમમાં સમજતી નથી. મને જેમ જણાય છે તેમ હું માનું છું.

સુભાષ૦—વચન આપ્યા પછી પ્રેમનું નહિ પૂછવું.

સુત૦—લગ્ન થયાં નથી ત્યાં લગી કાંઈ ચિંતા નહિ.

સુભાષ૦—કાંઈ નહિ, માત્ર એવચની થવું !

સુલ૦—આવી ભારે વાતમાં વચન તોડવાને ખાવ નથી.

સુભાષ૦—હે પંડિત સખી, એ કયા શાસ્ત્રને સિદ્ધાંત કહાડ્યો ?

સુલ૦—નીતિશાસ્ત્રનો. જો એકાદ કામથી મોટું પાપ થતું હોય, તો તે ન કરવું; પછી તે ન કરવામાં કિંચિત્ બાધ હોય તોપણ તેની ચિંતા નહિ.

સુભાષ—વેદ વચન પ્રમાણે માન્ય કરૂં છું, પણ ત્યારે કોઈની પાસેથી નાણાં લઈ પાછાં ભરવાનું વચન આપ્યા પછી આપવાની શક્તિ ન રહે, અને આપે તો ઘરનાં છોકરાં ભૂખે મરે એવું હોય, તો કાં વચન તોડવું ?

મુલ—એમ નહિ. એ વાત ન્યાયની છે, અને આતો પોતાની રાજપુત્રીની છે.

સુભાષ—વારૂ એમ. કોઈ રાજ્યએ વિદ્યાપાત્ર જોઈ કોઈ બ્રાહ્મણને ગરાસ આપ્યો, અને તે આશાએ તેણે જઈને ઘેર ઇષ્ટપૂજા ભક્તિભાવે કરી, મ્હોટા ઉત્સવમાં ઘરની પુણ્ય ખરચી નાખી, અને નાનું ઝુપડું જનમાત્રને દાનમાં આપી દીધું. હવે બીજો દિવસે રાજ્યને માલમ પડ્યું કે એ ગરાસ આપ્યાથી પેદાશ કરતાં ખરચ વધી જાય છે. ત્યારે શું તેણે ગરાસ છિનવી લઈ પેલા બ્રાહ્મણને દુઃખી કરવો ?

મુલ—ત્યારે શું કોઈ પુરૂષે ચારના સાથી થવાનું, કોઈ સાધવી સ્ત્રીએ કામાવેશમાં પરપુરૂષને મળવાનું, કોઈ રાજ્યએ મદિરાની ધુનમાં ચાંડાળને પ્રધાનવડું આપવાનું મુખે વચન આપ્યું હોય—રે ! એવાં હજારો અધમ કામ કરવાને ભૂલથી કોઈ બંધાય, તો શું પોતાની ભૂલ માલમ પડે ત્યારે તે વચન પાળવાં જોઈએ ?

સુભાષ—વચન આપના પહેલાં એ બધો વિચાર કરવો જોઈતો હતો. પણ તે ન કરતાં વચન આપ્યું, ત્યાંનોજ માનસિક અને વાચિક દોષ તો ચાંટી ચુક્યોજ છે. હવે તો અત્યનો વળી તેમાં વધારો થાય, જે તું કહે છે તેમ—

મુલ—એહેન, તું કહે છે તે ખરૂં, પણ એ કેવળ અશક્યતાનો આગ્રહ છે. માણસ બિચારૂં ડગલે ડગલે ભૂલે છે, અને નિર્બળ બુદ્ધિ પરિપુત્રી ચપેટીમાં આવ્યા વગર રહેતી નથી, માટે માણસે એવો પરિપક્વ વિચાર કરવો કે પછી ફેરવવો ન પડે એવો દહાડો કદી આ યુગમાં તો આવનાર નથી. ભૂલ તો થવાનીજ—બ્રહ્મા સરખાએ ભૂલે છે, પણ ધારે કે તે ન ભૂલે, તો તેને એવો આગ્રહ યોગ્ય છે ? માણસના વિચાર તો પ્રતિદિન બદલાય છે, અને તેમ નહિ હોય તો અનુભવ તે શું અને તે શા કામનો ? અરે ! માણસના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ એ ફેરકારથીજ થાય છે.

સુભાષ૦—ત્યારે રોજ રોજ જેમ વિચાર કરે તેમ ધર્મની સધળી આડ ઓળંગીને સ્વૈચ્છિકપણે વર્તવું કાં ?

સુલ૦—ના, નવો પુન્ય માર્ગ સુઝે, તો તેમ ચાલવું; અને ખરૂં પૂછે તો સારા કિંવા નહારા વિચાર જેવા બદલાઈને થાય છે તેનેજ અનુસરીને પ્રાણી માત્ર સર્વદા ચાલે છે. આ વચન વિષે તું વાદ કરે છે, તે વિચારનું પરિણામ હશે તોજ વીરમતી તે પાળશે, એ તારે નિશ્ચય સમજવું. એમ ન જાણતી કે પૂર્વ વિચારના બળે એમ એ વર્તશે.

સુભાષ૦—આ લવારામાં હું એક અક્ષર સમજતી નથી, પણ—

વીર૦—તમે બંને જાણ્યો તો વાદ વિવાદની મઝામાં પડી છો, અને મારો છવ તો મુઝાઈ જાય છે. મારે ક્યાં ડગલું મુકવું તે સુઝતું નથી—એક દિશાએ અગ્નિ અને બીજી દિશાએ ઉડો ઢૂવો છે. હું કંઈ વિચાર કરવાની નહિ. વચન પ્રમાણે હા કહીશ.

સુલ૦—એમ કરીશ મા, પરણ્યા પછી જો જગદેવનો પ્રેમ સાંભરશે તો કાંઈ વિપરીત થશે.

વીર૦—હું એ સંવે સમજતું છું. પણ પ્રેમનો શો વિશ્વાસ ? હાલ જેમ લાલરાજ ઉપરથી ચંચળ પક્ષીની પેઠે ઉડીને જગદેવ ઉપર બેઠો છે, તેમજ કદાપિ હું પરણી, તોજ જગદેવ ઉપરથી ઉડીને બીજે ઠેકાણે નહિ બેસે એનો શો ભરોસો ? ત્યારે શું કરવું તે કહે. માત્ર એજ કે વચન અને ધર્મ સંભાળી બેસવું.

સુલ૦—લાલરાજ ઉપર તારો પ્રેમ હતોજ નહિ. તને સંકટમાંથી કઠારી તેનો ઉપકાર તને પ્રેમરૂપ દેખાયો.

વીર૦—પ્રેમ પ્રેમ, હું કહું છું, કે તું સમજ્યા વગર ક્યાં ન કર. પ્રેમ અથવા તું કહે છે તેમ વિચાર બદલાયા કરે છે, માટે પતિવ્રત પ્રેમ-પાત્ર સ્વામી શોધ્યાથી પળાતુંજ નથી—એ સિદ્ધાંત. તે તો મનની ટેક અને હું ભુંડું કેમ કઈ એવા આગ્રહવડે પળાય છે. એના બહાનામાં પહેલું હમણાં વચન આપ્યું છે, તે પ્રમાણે હું કરીશ એ બસ છે. હવે એ સંબંધી, સુત્રકા, એક અક્ષર બોલીશ મા. સુભાષણી, તને ધન્ય છે, પડતાને હાથ આપવો જોઈએ. એતો ઢોળી પાડવાની વાત કરે છે.

સુલ૦—કુંવરીજી, તમે કોપાયમાન થયાં છો, અને વધારે થશે એ હું જાણું છું, પણ કહ્યા વગર નથી ચાલતું કે વિચાર કરો:—જીવાળ સુલતવી રાખો:—પણ એકદમ કુદી પગ ભાગો નહિ.

વી૦—અરે પ્રિય સખી, હું કોપાયમાન થઈ નથી; પણ રોગીને મિથાન્નનું ઔષધ ના આપ. મહારૂં મન કેટલું ખિન્ન થાય છે તે તું શું જાણે? પણ ધર્મની લગામ સૈને માથે છે, માટે જોલ મા. માતાની પૂજા કરું છું તે બુદ્ધિ સુઝાડે તે ખરી. બાહી વચન બેવચની હું થનાર નથી—સુખ દુઃખ તો દેહ ધર્યો ત્યારથી સરજીજ મૂક્યાં છે.

(દહેરાનું બારણું ઉઘાડી વીરમતી પૂજા કરે છે.)

સુલ૦—હે સુભાષણી, તું કુંવરીને આવા સમયપર વાર્યાને બદલે ઉલટી ઉઘી શિખામણુ આપે છે?

સુભાષ૦—હું જાણું છું કે એનું મન હમણાં જગદેવ ઉપર લાગ્યું છે, પણ એવા બિખારીના પાલવે બંધાઈ, કે રાજ સુખ પામેલી તરણ સ્ત્રીની આંખમાંથી પ્રેમની કેફે ઉડી જશે, અને પછી પસ્તાયા વગર રહેશે નહિ.

સુલ૦—એક માત્ર વચનને માટે આટલી ટુક રાખે છે તે શું પરણ્યા પછી પતિને તિરસ્કાર કરશે? હું નહાનપણથી વીરમતી સાથે મોટી થઈ છું, તેથી એના ગુણ હું સંપૂર્ણ રીતે જાણું છું. એ જેવી તેવી નથી—પરણ્યા પછી પતિસંગે ગમે તેવાં દુઃખ પડશે પણ કિસાહે સહન કરે એવી છે.

સુભાષ૦—પેલા માણસો કેમ ગાભરા ગાભરા આવે છે? તમને વાડીમાં આવવાની કોણે રજા આપી? જાણતા નથી હિંયા અમે સ્ત્રિયોજ છઠ્ઠાએ?

૧ હો માણસ—અરે! કાળિયો આવે છે!

૨ જો માણસ—આવતાં હો તો આવો—હું તો જાણું છું.

૩ જો માણસ—રથ જોડી મુક્યો છે, ચલો, કુંવરી ક્યાં છે?

સુલ૦—પૂજા કરી રહે કે આપણે ચાલ્યાં.

સુભાષ૦—પૂજા ગઈ ઘેર, હું હમણાં ઘસડી લાવું છું.

(જાય છે.)

૪ થા માણસ—પૂજ કરતાં આપણી પૂજ થઈ જશે.

૧ લો માણસ—વાત કરવાની વેળા નથી.

સુલ૦—વાધ આવે તો ખરો.

૪ થા માણસ—આવશે ત્યારે પૂજવાને કોણ રહેવાનું છે ?

૫ મો માણસ—હવે તો તીરવાએક આઘો દેખાય છે. હું જોઈને આવ્યો. ખૂબ જુદી નથી.

સુલાપ૦—એ તો આવતી નથી.

બધા માણસો—ત્યારે અમે કંઈ જીવ ખોવા રહેના નથી. બીજો વાધ હોય, તો કંઈ ઉપાય પણ થાય. અમે જઈએ છિયે. (બધા નાસી જાય છે.)

સુલાપ૦—હાય, હાય, આપણાં મોત આવ્યાં. શું કરિયે ? આવી મૂર્ખની સેવામાં કાં રહ્યાં ? હજુ હું પરણિયે નથી. (નાસવા માંડે છે.)

સુલ૦—ઉભી રહે. આ પુરૂષો સ્ત્રીના જેવા બીકણ થયા તો થવા દે, આપણે પુરૂષ થવું ઘટારત છે.

(સુલાપણીને પકડી રાખે છે.)

સુલાપ૦—મુકી દે. તું તારે ઉભી રહે ને મર, ના કોણ તને કહે છે ? તું મારી મુખ્તિયાર નથી.

સુલ૦—મુકીને તો જવાય નહિજ, પણ આપણે એ શું કરવાનાં ! વીરમતી ખરેખર દુરાગ્રહી છે. આજ જો ઉગરી તો હું કાલથી સેવા છોડી બીજે દેકાણે જઈશ. વાર ચલ, આપણે સમજાવિયે.

સુલાપ૦—ઓ મૂર્ખ, તું કાંઈ સમજ. મરણ માથે ભમે છે !

સુલ૦—ઓ વીરમતી પૂજ તો તું રોજ કરે છે, આજનો સમય માતાજી ઓળખે છે. માટે ઉઠ !

સુલાપ૦—તને પોતાનો પ્રાણ નહિ વહાલો હોય તો ચાલ્યું, પણ, હે નિર્દયા, અમારા બેનો તો કાંઈ વિચાર કર.

સુલ૦—બહેની ચાલ, ચાલ—કાંઈ સમજ—કાંઈ કહ્યું માન.

સુલાપ૦—એતો બહેરી ને આંધળી થઈને બેઠી છે. વર સારો મળવાનો છે તેના સુકન તો જણાયા. જા, પરણજે પેલા ભિખારીને.

મુલ—એમ મા બોલ. હમણું સમજી જશે.

મુભાષ—સમજી ચુકી ! મહેં કાંઈ મારો પ્રાણ વેચ્યો નથી, કે આવે સમે ન બોલું. હે શાણી સખી, હે રાજકુંવરી, હે બાપ ભાઈની બહાલી, ઉઠ ! ઉઠ ! (પગે લાગે છે) આટલું માન—અરે માન !

મુલ—હજી ના કહે છે. અરે કરમ ! આ શી જીદ ? આટલું માથું ફેડયું ત્યારે ડોકું ધુણાવ્યું.

મુભાષ—ઓ ! વાડની પેલી કોરે દેખાય છે ! અરર ! મુવાં !

મુલ—ચાલ નાચાર છઠ્ઠી. દહેરાની અગાસી ઉપર ચઢિયે.

મુભાષ—હવે ડોકું હલાવે છે. અમે મરીયું તો તારે માથે બે સ્ત્રી હત્યા ! સમજી પાપણી ! (બંને ઉપર ચઢે છે.)

મુલ—(માથું કુટીને) ઓ ! પેલો આવે છે ! આ વાઘ કે રાક્ષસ ! કેવડો મોટા છે !

મુભાષ—(રડે છે) આ રાંડ કયા જનમની મારી દુસ્તન કે મને પકડી રાખી. હવે જીવવાની શી આશા ! હે અંધિકાજી ! જો આજ મને ઉગારશે તો હું વધામણું દઈશ—સો બ્રાહ્મણ જમાડી ઘાળ કરીશ.

મુલ—સેવકોનો શો વાંક ? સઘળા જીવધારી ને પથરોડરી એનાથી કંપે છે એમાં નવાઈ નથી. (વાઘ બરાડે છે.) ઓ ભગવાન ! ઓ મહાદેવ ! ઓ માતાજી ! કોઈ સહાય થાઓ.

મુભાષ—એની પછવાડી પેલા કોઈ માણસો આવે છે.

મુલ—તેનાંએ કર્મ કુટ્યાં હશે. બહેન, મહેં તને રોકી રાખી તે અપરાધ ક્ષમા કર.

મુભાષ—એતો જગદેવ છે. તીર કહાડે છે. હે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન, તું તારા સુદર્શન ચક્રનું બળ એમાં મુકતે કે અમે ઉગરિયે.

સલ—હા, લાલરાજ પણ છેડે ઉમો છે. પણ ભયથી આગળ આવવાની હિમત ચાલતી નથી. ઓ ! પાછો ખસે છે.

મુભાષ—એ હીજડાનું નામ બાળ ! શાખાસ જગદેવ, શાખાસ ! આજે જો અમને ઉગારશે તો વીરમતીને સમજાવી તારી સાથે પરણાવીશ.

મુલ—ઘેત્રી, એનાથી શું થવાનું ! ભલા ભલા રજપૂતો એ કાળી-ચાથી હારી માર્યા ગયા છે તો. હાય, હાયરે, મુવાં જો. (રડે છે.)

વીર૦—હે જગદેવે, હે કુળદેવ્યા, હે અંબિકે, હે માવડી, મહેં જાણતાં અજાણતાં ગાંડી ઘેલી પૂજા કરી તે તું માની લે. હે માવડી, મારા હુઃખમાં સહાય થા. મારા મનના મનોરથ પૂર્ણ કર—અને કેમ કરવું તેની મને સૂઝ પાડ, મા. મને નિરંતર ભક્તિ અને ધર્મ આપજે કે રજપૂતાણી નામને લાંછન લાગે નહિ. (સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરે છે.)

સુભાષ૦—ઓ તીર દેવકું !

(તીરથી વાઘ ઉછળીને દહેરા આગળ મુવેલો પડે છે, અને બંને દાસિયો ભયથી ઓટી ચીસ પાડે છે.)

વીર૦—ઓ કાળિયો આવ્યો કે ! (ઉપર દોડી આવે છે)

સુભાષ૦—(દ્રુજતી દ્રુજતી) અમારી જોડે મરવા આવી કે ?

સુલ૦—રાજા, એ કાળીઆથી ઉઠાતું નથી—ઘાયલ થયો છે કે શું ? ધન્ય છે જગદેવને.

સુભાષ—ઘાયલ શું ? પુરો થઈ ચુક્યો. જોની ડોળા ફાટી ગયા છે.

વીર૦—કેમ જગદેવને ?

સુભાષ૦—જાણતી નથી ? એણે એક તીરમાં એને ઉડાવી દીધો.

સુલ૦—અને પેલો લાલરાજ બીહીતો બીહીતો દોઢ ગાંઠ ઉભો રહ્યો હતો. ઓ આ શરવીર તો આવ્યો. (જગદેવ આવે છે.)

જગ૦—(વાઘ સામું જોઈને) જરા ડ્રવ છે—હમણાં પૂરો થઈ રહેશે, ઓ દાસિયો, તમારી રાજકુંવરીને કહો કે મંદિર સિધાવવું હોય તો સિધાવો, ભય નથી.

વીર૦—સુવ્રક્ષા, એને કંઈ યુક્તિયે કોભો રાખ.

સુભાષ૦—તમે અમને પ્રાણુદાન આપ્યું.—કુંવરી કાંઈ ઇનામ આપે છે તે લેતા નહોતા. (મધીઆ હેડે ઉતરે છે)

જગ૦—હી આજ્ઞાનું રક્ષણ કરવું એતો મારો ધર્મજ છે, ઇનામ કેમ લઉં ?

વીર૦—વારૂ, તમારું નામ ઠામ તો કહો.

જગ૦—મારું નામ જગદેવ, પરમાર વંશના ઉદ્યાદિત રાજાનો દીકરો.

સુલ૦—નામ પ્રમાણેજ પાલન કર્તા છે !

સુભાષ—(કાનમાં) વીરમતી, જીભ ક્યાં ગઈ તારી ?

જગ—કંઈ ખીજ આસા ? હું રજા માણુ છું.

વીર—અમને દેખી એટલો કંટાળો ઉપજે છે કે ઘડીભર પણ ચોભાતું નથી.

જગ—અરે સ્ત્રી, તારા દર્શનની મને કેટલી અભિલાષા છે, અને તેથી મનમાં કેટલો આનંદ થાય છે, તે મારો આત્માજ નજરે. પણ તું કોણ ? મારી અવસ્થા શી ? અધટિત લોભ કેમ છાજે ?

સુભાષ—સહજ વાત ચિત્તમાં અધટિત શું ?

જગ—આ ઝગકતું મુખકું દેખી અંતરમાં દાખી રાખેલા ઊભરા આહાર નીકળી આવે છે, અને તું સહજ વાત કરવાનું કહે છે. મન ગમતી સહજ વાત કરનારો આ આવે છે.

(લાલરાજને દેખી વીરમતી મૂર્છા પામે છે.)

લાલ—(ઢાડતો આવી) જુઓ ! જુઓ ! આ શું થયું ? કાંઈ વાગ્યું તો નથી.

સુભાષ—(વીરમતીને ઉઠાડતાં ઉઠાડતાં) આવી કોમળ રાજ કુંવરીને આવા ભયથી મૂર્છા આવ્યા વગર રહે ?

જગ—હું જાણું છું. (મનમાં) આ મૂર્ખ મૂર્છાનું કારણ જાતેજ સમજતો નથી.

લાલ—જગદેવ, તું છે કે ? આજે તહે મને સારી મદદ આપી છે—જા મહે કહ્યું છે તેમ કાલ સો ઘોડાનો અધિકાર આપીશ—

વીર—હે ! હે !

લાલ—અરે પ્રાણપ્રિયા, એ તો હું છું.

જગ—અરે ! મદદ કેવી ! તું ક્યાં હતો ? મહે પ્રથમથીજ ના નહોતી કહી કે મારે તારો અધિકાર નથી જોઈતો ?—હું એ કામ તારે સારૂ લેશમાત્ર કરતો નથી—એતો મારા મનના ઊમળકાનું છે—

લાલ—પ્રભુ કરે ને તારે એવા ઊમળકાના પ્રસંગ રોજ આવે. મૂર્ખ, એટલું પણ સમજતો—

જગ—(ધનુષ ખેંચી) ફરીને બોલ જોઈ, પછી તારી શી—

લાલ૦—(હસીને) જા, જા, ભાઈ, દરબારમાં ક્યાં અધિકાર વતો છે ? સાઈ કહેતાં માહું લાગ્યું તો આવરે બોલ પાછો. મહાઈ શરીર હજી સિદ્ધરાજ મહારાજની સેવા કરી પરવાર્યું નથી કે વગર કારણે તારી સાથે લડીને ખપાવી નાખું.

જગ૦—દુષ્ટ, મેહેણું ના માર. તું કેટલી લડાઈ લડ્યો હશે તેતો પ્રભુ જાણે, પણ મને જો એક વાર સેવા મળે તો શું કર્યું તે પુછવા આવજો, જીવતો રહે તો.

લાલ૦—હું તેજ અપાવવાનું કહું છું ત્યારે ના પાડે છે.

જગ૦—એક વાર કહ્યું કે મહારે આ કારણ માટે, અને તુજવડે, રાજ મળે તોએ શિવનિર્માણ છે.

લાલ૦—જેમ રાજેશ્વીની મચ્છા, આપ ખોટી શિદ થાઓ છો. કામ ચુકશો. રસ્તામાં હવે ભો નથી. માણસ મોકલ્યાં છે તે રથ લઈ આવશે, એટલે મારા સરખો નિર્ભય પણ આ રાજકુવરીને ઘેર પહોંચાડી શકશે—ત્યાં તમ સરખા પરાક્રમીને વ્યર્થ શ્રમ કાં આપિયે ?

વીર૦—લાલરાજ, એવા તિરસ્કારના બોલ તમને ઘટતા નથી, અને ખડું પૂછો તો મારા બાપના રાજમાં રજપૂતનું આવું અપમાન હું ફરીથી સાંખી રહેનાર નથી. જગદેવ, કહેતાં જીભ ડિપડતી નથી અને મન માનતું નથી, પણ અત્યંત દુઃખ પામી (સાતા હશે તો સમજશો) કહેવું પડે છે, કે હમણાં કંઈ વાતચિત્ત કરવી છે માટે—પધારો. ક્ષમા કરજો અપરાધ. પ્રભુ તમારી સદા રક્ષા કરે.

જગ૦—તે જાણીનેજ હું જતો હતો. (જાય છે.)

વીર૦—અરે ? અપરાધ ક્ષમા કીધો એમ કહો, ત્યાં લગી જવા નહિ દગી. (જગદેવ પાછો ફરે છે.)

જગ૦—(જરા વિચાર કરી) હે મધુરા, તું અપરાધ કરેજ નહિ, ને હજારો કીધા હોય તો પણ ક્ષમા કીધેલાજ છે. (મહાદેવ એનું સદા ભક્તું કરે.) (જાય છે.)

લાલ૦—આ શાં ગાંડાં કહાડવા માંડ્યાં છે ? એની પાસે માફ શી માગવી ? તું કોણ અને એ કોણ ?

મુલ૦—પરણ્યા પેહેલાંજ હુકમ બળવા માંડ્યો ? જોણે આવે સમયે અમારૂં રક્ષણ કીધું તેનો કુંવરીથી તિરસ્કાર ન થાય.

લાલ૦—બળી તે વાત પ્રિયા. તું આ ઝંભિરાઇ અને કિદાસી છોડી પ્રેમથી ભાષણ કર.

વીર૦—ખરી વાત કહી. આજે આ વિધન નજાથી તમને આવતાં મોહું થયું અને જવાની વેળા વટી ગઈ—

લાલ૦—તો શી ફિકર છે ? એક અક્ષર બોલવાનું કામ છે તેમાં શી વાર લાગવાની છે ? હે, મર્યાદશીળ સુંદરી, ત્હેં આ અમૃત વરસાવતી જીભે સ્પષ્ટ હા કહી નથી, પણ આ રસિક મનમાં પૂર્ણ પ્રેમ છે, એની હજાર પ્રકારે ખાતરી કરી આપી છે. બોલી જા, સો બોલતો એક બોલ.

વીર૦—(મનમાં) હે અંગિકા ! હિંમત આપ ! મારી જીભ કપડતી નથી. (મોટેથી) વાર, ના કહું તો શું થાય ?

લાલ૦—શું થાય ? હે પ્રાણપ્રિયા, તારે નિશ્ચય જાણવું કે તારા વિના મારે, ઈસ્વાનું કેકાણું નથી. ના કહે ! ના કહે તો મને કાળ જોતું લાગે. દુનીઆં અને આ જીવતર અને મારો જીવ ક્ષણભર પણ આ બોળિયામાં રહે એમ તું માને છે ? પણ, ના ! ના ! તું એવી નથી. એક વાર આશા આપી તું કદી નિરાશ કરશે નહિ. કેમ પ્યારી, તું કરે એવી છે ?

વીર૦—હું હા કહી ચુકી એવો તમને નિશ્ચય છે ?

લાલ૦—શું બાકી છે ? કોઈ વખત તું ડેરવેલા વખતે મળવામાં ચુકી નથી, અને કેવી હસતી આંખે તું પ્રેમથી મળતી હતી !

વીર૦—હંહ ! ઠીક જા. હું અંબાજીની સાનિધ્ય આજે કમુલ કરું છું કે જો મારા ભાઈ બાપ હા કહેશે તો હું ના પાડીશ નહિ.

લાલ૦—શાબાશ, મારી પ્યારી, શાબાશ. હું એમજ ધારતો હતો.

વીર૦—હવે રાત પડવા આવી, રથ આવ્યો કે નહિ ? મારા લુણહરામી બાણસો મને વગડામાં મૂકી લયથી નાશી ગયા.

લાલ૦—ઓ પેલો આવ્યો, પણ એટલામાં મારે એક કહેવાનું છે કે અંબાજી બંબાજી કરવાનું છોડી દે. એમાં કોઈ દહાડો જીવનું જોખમ થશે. એવાં પૂતળાંની પછાડી ભટકાં મારે શું વધારે છે ?

વીર૦—અરેરે ! લાજે ! લાજે ! કંઈ બેસલતાં. રજપૂત તો કુળ-
દેવીની કદી નિંદા કરે નહિ, તમે કોણ બળે ખરેખર શી જાતના હશે ?

લાલ૦—સહજ વાતમાં એટલો બધો દોષ મારે માથે ન મુક. હું
જાતનો ગોલક તો છું, પણ મારા બાપે અને મહેં જે પરાક્રમ કીધાં છે તે—

વીર૦—(અત્યંત ગુસ્સાથી) ગોલો ! ગોલો ! મારા બાપનો
ખવાસ ! તેના જોડા ઊંચકનાર ! સંકર ! મારી આગળ દોડનાર ! આવો
એ મર્જદ કોઈ હશે ?

લાલ૦—એ વિષય હાસ્યનો નથી—

વીર૦—(વધારે ગુસ્સાથી) મૂર્ખ, એ મર્જદ, નીચ કુળના. મારા
સામી નજર માંડી વાત કરવાની હિંમત ધરાવતાં લાજ્યો નહિ ? સિદ્ધરાજે
મોટા અધિકાર આપ્યો તેમાં છાકી ના જ. શું કહે જે મહારાજ સિદ્ધરાજ
છે, બાકી જે કોઈ જરા પણ ધર્મપક્ષી બીજે હત તો જગતને જાણાવત
કે રજપૂતની દિકરી સામા નજર કર્યાથી ગોલાની શી વસ્ત્રે થાય છે.

લાલ૦—અરે ! આ ચતુર શાણી પ્રેમદા, જરા સાંસતી પડ,
વિચાર કર.

વીર૦—ગોલા ! એક શબ્દ વધારે બોલ્યા વગર પાધરો ચાલ્યો જ,
અને સ્વપ્ને પણ જે મને પરણવાની આશા રાખીશ તો હું ખબર લઈશ.

લાલ૦—આ કેમજાણ હસ્તવાળી મારી ખબર લે તે સુખમાં શું મળ્યા ?

વીર૦—આઠા અર્થ કરતો, અમર્યાદ મૂર્ખા ! ચૂપ રહે. હવે જે વધારે
વાર કહ્યો નહો તો અંબાજીની આજ્ઞા જે રાજપિતાને કહ્યા વગર રહું તો.

લાલ૦—હમણાંજ અંબાજીની સાનિધ્ય વચન આપ્યું તું.

વીર૦—વચન પાળવા જેવાં હોય તે પળાય.

લાલ૦—હમણાં તને કોઈને વશ થયેલી દેખી હું જાઉં છું. કાલે મળીશ,
અને હું વિનવી વિનવીને કહું છું કે નિરાંતે એ વાતનો વિચાર કરજે;—એ-
ટલો મને નિશ્ચય છે કે જુઠા જાતિભેદને માટે પ્રેમનું પ્યાલું તું ઢોળી નાં-
ખવાની નથી. તને તારા સુખની દિકર નહિ હોય તોપણ મારા ઉપર કરુણા
કરી એટલું ધ્યાનમાં રાખજે કે (કિટલી વાર કહું?) તારા વિના હું જીવનાર
નથી. મારા પ્રેમની પ્રતિત શી રીતે કરી આપું ? એમ ન થાય કે પ્રતિત

થતી વખતે પશ્ચાત્તાપ અને નિરાશીનાં દુઃખ વિના ખીજે ઉપાય તારી પાસે રહે નહિ.(જાન્ય છે અનં પાછો આવે છે.) વાર, હવે જો હું અપતો હોઈં તો, ચન્ન, ઘેર વધાય કરવા આવું.

વાર૦—ખીજ મર્યાદશીળ ગોલા બહુ મળે છે. (લાલ-જાન્ય છે.)

સુલ૦—અંબાજી, સખી, તને ખરેખરાં સહાય થયાં.

સુભ પ૦—હા કહ્યા પછી બાજીનો રંગ ફરી ગયો.

વી૦—અરે, પણ જો તો ખરી, ગોલો થકને આ ભાંજગડ કરતાં લાભ્યોએ નહિ ! હવે મું ના કહી એમાં કંઈ મારો વાંક છે ?

સુલ૦—સુભાષ૦—ના, ના, લેશમાત્ર નહિ. એ અને પણ ખરું ?

(જગદેવ પાછો આવે છે.)

જગ૦—લાલરાજને બડબડતો ગુસ્સે થયેલો જતો દેખી મું ધાર્યું કે તે ઘેર પહોંચ્યાડવા આવશે નહિ; અને તેથી રજા વગર આવ્યો છું તે માફ કરવું. આજા હોય તો હું તે સેવામાં તૈયાર છું.

વાર૦—રાજપુત્ર, એવાં રંક વચન બોલો નહિ. તમારી સેવા કરવા અમે યોગ્ય છાએ—કારણ કે આજે તમે પ્રાણદાન આપ્યું છે.

સુલ૦—હા કહોની, શી હરકત છે ? આપણે દિંયાં રાતખાત રહેવું છે ?

વી૦—અન્નણ્યા પુરૂષ સાથે કેમ જવાય ? લોક શું કહેશે ?

સુભાષ૦—એમને અન્નણ્યા કેમ કહેવાય ? સૌ જાણે છે કે જેમણે પ્રાણ ઉગાર્યો તે દયા કરી ઘેર વધાય કરવા આવેજ.

જગ૦—હે રાજકુંવરી, તારી તરફ મારી કેવી મનોવૃત્તિ છે તે કેટલાંક કારણથી હું કહી શક્યો નથી, પણ મારા આપદાદાનું આ વચન આપું છું કે ઘેર પહોંચ્યાડતાં લગી ઘટિત મર્યાદાથીજ ભાષણ જરૂર પડશે તો કરીશ. રાત અંધારી છે; આ ભયાનક જગાએ ક્યાં લગી બેસી રહેશે ?

વી૦—તમારો મને પૂર્ણ ભરોસો છે, પણ લૌકિક વાર્તાથી જરા ડરતી હતી. કાઈ ફિકર નહિ, ચાલો રથમાં બેસિયે. તમારા સરખા રજા-ખૂત મારી ચોકિમાં કયે દહાડે મળવાના છે ? (સધળાં જાન્ય છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

(સ્થળ—રાજમંદિર.)

કુલ૦—હાય ! હાય ! મારી લાડકી કુંવરીની શી વલે ? એ જન્મડો જીવ લેવાનો. કાળિયા, તું કયા જન્મનું વેર વાળે છે ?

રાજ૦—તું જરા સાંસતી પડ. પેલાને ખબર કહાડવા મોકલ્યો છે તે આવે તો હમણાં સો માણસ મોકલું છું.

કુલ૦—તે કાળિયો સાંસતો નથી પડવાનો. એટલામાં તો મારી સુક્રમાર કુંવરીનો—હાય ! હાય !—ચુરો કરી નાંખશે !

સુબેદાર૦—મહારાજ, ગપ ખરી છે. આપણી કુંવરીના સેવકો નાસીને આવ્યા તેના કહેવા ઉપરથીજ વાત ચાલી છે.

ખીર૦—લાવો સુળી ! એ લુણહરામીને પ્રથમ ચઢાવી દધ્યે.

રાજ૦—તે પછી. હાલ આ સમયનો દેવકોપ કેમ સમશે ? વીરમતીને આવા ક્રોધાતને સાર શીતલામાતાએ બચાવી લીધી કે શું ?

ખી૦—ધીરજ રાખો, હમણાં હું માણસોને લઈને જઈ છું. સુબેદાર, તમારી પાચગા તૈયાર કરો, જાઓ.

રાજ૦—તૈયારજ હોશે. આજે સિદ્ધરાજ મહારાજની સામા જવાને આપણી બધી સેનાને સાયંકાળે તૈયાર થવાની આજ્ઞા આપી છે.

ખીર૦—ત્યારે જાઓ, જાઓ. હમણાંના હમણાં તેડી લાવો.

(સુબેદાર જાય છે.)

રાજ૦—હે પ્રભુ ! હે સદાશિવ ભોળા ! તું સંકટ સમયનો બેલી છે. આજનો દહાડો આ આપડી છોડીને ઉગારી લે.

કુલ૦—હાય ! હાય ! હજી કુંવારી છે. તમારીજ જીદને લીધે પરણવાઈ નહિ તો. નાની છે સોળ વર્ષ થઈ ગયાં ! સંસારનો લહાવો કાંઈ ન લીધો.

રાજ૦—વગર સમજ્યુંજ લવે છે. એના જેવો વર મળ્યા વગર કંઈ પરણાવાય ? આજે હરિ કરે તે ખરું.

કુલ૦—આપની છોકરી ઉપર શી માયા ? ઓ ! મારી વીરમતી !

(સુબેદાર આવે છે.)

સુખે૦—મહારાજ, તે સધળાં આવ્યાં તો ખરાં—

બી૦—પણ શું ? બોલતો બંધ કેમ પડી ગયો ?

સુખે૦—મહારાજ, મારો અપરાધ ક્ષમા કરજો. પણ તે આવવાની ના કહે છે. કહે છે કે રણમંચામમાં આજ્ઞા કરો તો તૈયાર છઉં, પણ હજારો સેનાનો નાશ કરનાર જે આ કાળિયો તેની સામે તો અમે ડગલું ભરનાર નથી. સામે પગલે મરવા કોણ જાય ?

બી૦—ધિકાર છે બધાના અવતારને ! આવા કામ સારૂ પેસા ખવડાવી અમે પાળ્યા છે કે ? વારૂ તે ક્યાં છે ?

કુલ૦—છુંદી છુંદીને મારો એ વીર્યહીન પાપીઆને. કામળ વીરમ-તીથી દુષ્ટ કાળિયાના દાંત કેમ ખમાશે !

સુખે૦—ઓ પેલા નીચે ઉભા. હું તો આવવાને તૈયાર છું.

બી૦—(બૂમ પાડીને) આ શસ્ત્રના ભારાને લાજ લગાડો છો ? રણમંચામમાં પાછી પાની કરી નથી ને આ એક પશુથી બીહો છો ? તમારા પાળકનું વચન આવે સમે ઉત્ત્રંધન કરો છો તો પછી કોણ રાખશે ? જેની આવવાની મરજી હોય તે આધા ખસી ઉભા રહો.

કુલ૦—ત્યારે ભાઈ, આ સુખેદારને એકલો મોકલની. વાત કરતાં વહાણું વાય છે.

બી૦—શું બેજ જણ ? સવાસો આદમીમાં બેજ પુરૂષ છે ! ધિકાર ! ધિકાર ! તમારા અવતારને ! બધા તમે એકદમ હથીઆર મૂકો—મહારે તમારા જેવા હીજડાની સેવા નથી બેઠતી.

સુખે૦—મહારાજ ! મહારાજ !

રાજ૦—ભાઈ, જવા દે આ કાળિયાનો ત્રાસ એવોજ છે.

બી૦—શું રાજપિતા તમે પણ એનો પક્ષ લો છો ? તમારૂં વચન હમણાં પાળું છું, પણ બે પાછો જીવતો આવ્યો તો એ લોકોને આપણું સેવામાં રહેવા દેનાર નથી. ત્યારે તમારે નહિ બોલવું. હું એકલોજ જીઉં છું—બધા કહે છે તેમ શું કાળિયો બે માથાં ધરાવે છે ? તમારૂં પણ કામ નથી

(જવા માંડે છે.)

કુલં—(છેડા પકડી) ના ! ના ! મારા પાટવી કુંવર તને નહી જવા દેજી. મને નિર્વશ કરવી છે ? કુંવરી તો ગઈ, અને આંધળાનું એકનું એક આ રત્ન પણ જવા માંડે છે !

રાજા—(અમકીને ચીસ પાડી) આંધળાનું ! અરે પ્રભુ, મને જીવતો મુઓ કાં કરી મુક્યો છે ! અંધાપાએ મને સ્ત્રીના સરખો નિર્ભય કરીને ઘરમાં ગોંધી રાખ્યો છે !

બીર—માજી, મહેલો—મને જવા દો. ગાંડાં થયાં છો ? રજપૂતના છોકરાને એક વાર મરવુંજ છે તો ! મહારી બહેનને વાધ ફીદી ખાય ને વ્યંડલની પેડે હું ઘરમાં ધુજતો બેશી રહું ? વીરમતીને શી શી વેદના થતી હશે હમણાં ?

કુલં—હાય ! મારી લાડકી ! એ ખરી વાત. પણ છેડા મા ખેંચ, તને જવા દેનાર નથી—એકનું તો થનાર હતું તે થયું. (રડે છે.)

બીર—આ કેમ ખમાય ? અમળા હમેશાં બીજને અમળા કરવા ઇચ્છે છે. યુદ્ધની સામગ્રીની વેળાએ પાસે ઉભાં રાખવાંજ નહિ.

કુલં—મદાંધ બાળકા, જે હાથ તને રોકી રાખે છે તેજ હાથે તારા પિતાને કુલે વધાવી હસતે મ્હોડે રણમાં હજારો વાર મોકલ્યા છે, પણ આ કાળિયો તો પશુ રૂપે કાળજ છે. (જગદેવ આવે છે.)

જગા—મહારાજ, હું વધામણી લાવ્યો છું. વીરમતી કુશળ છે.

કુલં—ક્યાં છે ? ક્યાં છે ? (ઉઠીને દોડવા માંડે છે.)

રાજા—ક્યાં છે ? લાવો એને વધામણી આપો તો.

બીર—ક્યાં છે ? એ હું કેમ માનું ? વાડીના દરવાજે તો કાળિયાએ ઘેરી લીધો હતો. કહ્યું કાણુ ? જોઈ આવે એવો કાણુ છે ?

જગા—હેંડે રથમાં છે તે સઘળું તમને કહેશે. ઓ, આવ્યાં.

(વીરમતી આવે છે, અને મા, બાપ, લાઇને ભેટ છે.)

વીર—આ પરાક્રમી રાજપુત્રનો જેટલો સત્કાર કરશે તેટલો ઓછો છે, કેમકે કાળિયાને મારી એ પરાક્રમી મને જીવાડી લાવ્યો છે.

હેડેનાં માણસો—શાખાશ, એ રજપૂતને, શાખાશ.

બીર—હું !

રાજા—ભાઈ, તમારું નામ શું ? કોના કુંવર છો ?

જગા—જાતે રજપૂત થઈ આશ્ચર્ય શું પામે છો ? તમારા સરખા રાજા રણસંગ્રામમાં શરાતન બતાવે, અને મારા જેવા ગરીબને બીજા પ્રસંગ ન મળે, ત્યારે પશુ ઉપર તો બળ અજમાવે.

બીર—એમ ના બોલો, તમે કંઈ નાનું સુનું પરાક્રમ કીધું નથી. આ ગામથી અજબ હશે તેથી જાણતા નહીં હો, બાકી જાણત કે એ વાદે તો હજારો સંગ્રામમાં જીતી આવેલાને એક પંજે કાઢી ખાધા છે.

રાજા—એસો, હવે નિરાંત કરીને વાતચીત કરિયે. તમારું નામ શું ?

જગા—મહારાજ, મારું નામ જગદેવ. પરમાર વંશના ઉદ્યાદિત રાજા અમારા પિતા લાગે.

રાજા—પરમાર વંશના રજપૂતનાં પરાક્રમ શાં પુછવાં ?

જગા—મહારાજ, હવે આજ્ઞા હોય તો કિતારે જાઉં.

બીર—બીજા દેકાણે અમે તમને કિતરવા પણ દઈએ—એ શી ઘેલી વાત કરો છો ? તમે ક્યાંથી અમારે બારણે ? અમારું ઘર પાવન કીધું.

કુલ—જાઓ ક્યાં હવે ? કુંવરીએ કહ્યું તેમ તમારી જેટલી સેવા ન કરીએ તેટલી ઓછી.

પ્રવેશ ૩ જો.

૧ લો દુકાનદાર—અરે ઓ ભાઈ, કાળિયાની કંઈ ખૂસ સાંભળી કે ?

૨ જો દુકાન—હું તો દુકાન બંધ કરી ઘર ભણી નાસતો હતો. એટલામાં એમ સાંભળ્યું કે કોઈ નવો રજપૂત આવ્યો છે તેણે માર્યો.

૩ જો દુકાન—ગાંડો છે ? એ કાળિયો મરે પણ ખરો ?

કણુબી—મુઓ એ વાત તો ખરી. મારો ભાઈ ખેતરે ગયોતો તે આંખે જોઈને આવ્યો.

આદાણુ—ગાંડથી દેખતાંજ મુઠીઓ વાળીને નાંકો હશે, તો મુઓ ત્યાં લગી જેવા ઉભો રહેવાનો હતો ?

૨ જો કણુબી—શાખાશ છે તે રજપૂતને. પહોર મહારા બે ગોધાને ખેતરમાંથી એ પાતરનો જણ્યો તાણી ગયો હતો.

એક ડોશી—હાય ! હાય ! એ કાળિયો તો કાળજ હતો. મહારી છોડીને જમાઈ સાથે વદાય કરી ને તે દહાડે તે બંનેના પીટયાએ જીવ લઈ નાંખ્યા.

૧લો દુકાન—પણુ આટલા દહાડા ગામની પાસે નહોતો આવતો. પાંચ દશ ગઢિ આઘો ફર્યા કરતો તો, પણુ આજે પાપનો ઘડો ભરાઈ રહ્યો તેથી આગળ આવવાની મતિ સુઝી.

૨ જો દુકાન—આ રજપૂત આવે નહિ, ને એ મરે નહિ. બાકી આગળ આવી બધા ગામને ખાઈ જત, તોએ કોણુ હાથ ઝાલવા જવાનું હતું ?

૩ જો દુકાન—ઘણાએ મોટા મોટા રજપૂતો સો સો આદમી લઈને મારવા ગયા છે, પણુ તેમાંનું એકે પાછું આવ્યું નથી.

૩ જો કણુખી—ખરી વાત, પંદર પંદર વરસ થયાં એ વાટ ઉજડ પડી છે. આ સિદ્ધરાજ મહારાજ પણુ એ દુઃખે વીસ ગાઉનો ફેરો ખાઈને આડે રસ્તે આવે છે.

બ્રાહ્મણ—એ વાદજ નહોતો ! કોઈ કારમું સ્વરૂપ હતું !

ગરાસીઓ—ઓ ! પણુ એને મારનારો કેવો શરવીર હશે ?

૨ જો ગરાં—તેના શરાતનમાં શું પુછવું ? એના મોઢા આગળ બધાં રાજમંડળ પાણી ભરે.

૨ જો બ્રાહ્મણ—આ જગતનું દુઃખ નિવારણ કરવાને અવતરેલો એમાં શો સંદેહ ? આપણે જાણીએછ કે મનુષ્યની તો એમ કરવાની તાગાદ નથી.

૩ જો બ્રાહ્મણ—અરે ભાઈ, અંખાજ માતાની મર્મદા ન રાખી દહેરામાં આવ્યો માટે આપોઆપ જગદંબાએ એ પુરૂષ રૂપ ધારણ કરી એ અસુરનો વધ કીધો. મા એવાં કામ કરતીજ આવી છે.

૨ જો દુકાન—વાર, ચાલો આપણા ગામનું પાપ ગયું.

૩ જો દુકાન—હારે ભાઈ, બાકી રાત્રે ઉંઘ પણુ પુરી નહોતી આવતી.

કણુખી—એ રજપૂતનું સોનું બસે વરસનું આવરદા થાઓ !

૨ જો બ્રાહ્મણ—એવા પુરૂષને મર્ણુજ નથી.

૧ લો દુકાન—એ હતો તો આપણે જીવ્યા. ધન્ય છે, એની માને !

પ્રવેશ ૪ થો.

(સ્થળ સરસ્વતીના ઘાટ.)

સુલગા.— શિખરિણી વૃત્ત.

ભરેલો સંકોચે, ગુપત^૧ ગિરિ મધ્યે જળઝરો,
કલેન્દ્રું તે કોરે, દુઃખકર દબાવો અતિ ઘણો;
અને તોએ અંત્યે, ચીંતો નિકળનારો કદી ખરો,
ભલો ગંગાસિંધુ, અતિ ગતિથી ધૂમી ધુધવતો.
અરે ! તો આ હૈડે ખિહતો પ્રીતિનિ ભટ્ટી સળગી તે,
દબાવે રીખાતી, તરણ અખળા ક્યાંજ લગીરે;
મુખેથી ધુમાડો, નીકળી ગુંગળાવેછ હમણાં,
હજી જવાળા બાકી, રહીછ નથી કૃપત્તિની મણા.
અરે ! ભુંડી ! રંડા ! જીભડિ ! તું સિવાઈ ક્યમ ગઈ ?
હતો પાસે જ્યારે, પ્રીતમ પ્રિય કાં તું ભસી નહિ ?
જીભડી પ્રીતે પહેલાં, લવતી હતી તું જે અતિ ઘણી,
અણીની વેળાએ, ખરી પ્રીત સમે ખડીકણ બણી.
દુઃખી થાઊંઃ—જાઊ, દંહિ ? મન મુઝાઊં—કરું શું ?
કુમારી^૨ મરી મા ! શરણ મુજને રાખની તું એ;
પુરાં પાપે આપે, દઠણ પિતુ આપે નથો વરી,
પ્રીતિ પીડા વેડે,—અમરતતું તાતે વળી કરી !

(આસપાસ જોઇને) (સ્વગ્ધરા વૃત્ત.)

સાચકાળેય લીલા, લલિત સલિતને, તીર લોકો કહે છે,
રાત્રિની પૂર્વજને, રમણિ^૩ કુણ કહે ? વીરલો કોક એ છે;

૧ ગુપ્ત=છપેલો. ૨ સરસ્વતી માતા મને તમારે શરણે રાખો ! અરે પણ તું એ નિર્દય બાપના શાપને લીધે અને મ્હોટા પાપને લીધે કુવારી રહી છે, અને વળી ત્હારું દુઃખ તો વિશેષ છે, કેમકે તને બાપે અમર શરીરવાળા કાઢી છે.

૩ પ્રથમ જન્મેલી, મ્હોટી બહેન. સાજ એ રાતની મ્હોટી બહેન છે.

લાગે લીલા તું લ્હાળા, વલ ધગધગતી, માન પામી નકામી,
પિડે પ્રેમાગ્નિ પીડે, ભડ ભડ બળતી, જ્વાળ વામી નકામી.

(લાલરાજ આવે છે.)

લાલ૦—આ કોઈ મહારા જેવું દુઃખિયું રહે છે.

સુલ૦—(ચમકીને) અરે એજ ! લાલરાજ પોતેજ.

લાલ૦—એકાંતે રડવું એજ આ દુઃખનો ઉભરો કહાડવાનું યાદ છે.
પ્યારી તિરસ્કાર ગમે તેટલો કરે પણ ઘડી પછી ક્રોધ શમીને માત્ર ક્ષમા
સીજ રહે છે. (પાસે આવે છે) સુમંગા !! ગુણિકા !

સુલ૦—સરદાર, એમાં એટલું બધું આશ્ચર્ય કેમ પામે છે ?
ગુણિકા માટે શું તેની અબળા જાતિ ફીટી ગઈ ?

લાલ૦—જનના સમક્ષેતો ગુણિકા ના રહે તેમાં નવાઈ, પણ આવે
સમયે એકાંત સ્થળે ગુણિકા પ્રીતમના વિયોગે રહે એતો મ્હેં આટલા
દલાડા સાંભળ્યું નથી.

સુલ૦—અરે ! તમે જો મહારા અંતરની વેદના જાણતા હો તો
કદી ફરીથી એમ ન બોલો. જેમ બીજી સ્ત્રીઓનાં તેમજ અમારાં રૂઢ્ય
પ્રેમબાણથી વિંધાઈ જાય છે, અને લોભી ગુણિકા ટળીને ઘેલી પ્રેમદા થઈ
રહીએ છિયે. પણ અમારા દુઃખનો કાંઈ નથી—અમારા કપાળમાં તો
ખરી પ્રીત ભોગવવાનું લખ્યુંજ નથી. અમે ગમે તેટલું સાચું કહિયે પણ
કોઈ પ્રીતમ માને નહિ, અને ખરેખરો પ્રેમ કદી અમારા ઉપર રાખે
નહિ. અરે ! સાચી પ્રીતિની વેદનાથી એકાંતે રડવું, અને—હાય ! હાય !
પેટને અથ્રે આંસુ મંતાડી બીજા સાથે હસવું એ દુઃખ કેમ સહન થાય ?
મહારાથી થનાર પણ નથી અને એમ હું કરનાર પણ નથી. તમે છેક નિર્દય
થઈ અમને ગુણિકા જાણી તુચ્છ ન ગણો !

લાલ૦—મારી તો આજે ખાત્રી થઈ, હવેથી હું તુચ્છ ગણનાર નથી.

સુલ૦—આવા મીઠા દયાના શબ્દને માટે પરમેશ્વર તમારા મનોરથ
પૂર્ણ કરો. ચાતકના ફાડી મુકેલા મ્હોંઢામાં જેમ વરસાદનું એક ઝુંદ તેમ
આ શબ્દ મહારી બળતી છાતીને ઢારે છે.

લાલ—અમાન્ય પ્રીતિથી દુઃખનો સમુદ્ર જે રેલે છે તેનો મને અતુલવ છે, અને તેથી મને તારી દયા આવે છે. જા, જે તારો પ્રીતમ એવે! હઠીલો હોય તો નામ દે; હું મ્હારું આજે નજરે જોએલું કહીને તેની ખાત્રી કરી આપીશ. બોલ, મ્હારા સામું આવા અતુરાગથી શું કામ જોય છે ?

સુલ—(પગે લાગી છેડા પકડી) હે પ્રાણનાથ, હે સરદાર, હે મ્હારા મનમાન્યા પ્રીતમ, મ્હારા મનમાં સદા રમણ કરનારી આ તમારીજ મનોહર મૂર્તિ છે. એક વરસ થયાં હું કમળની પેડે દૂર પડી આ પ્રભાકર સરખું મુખડું દેખી મોહિત થઈને એવા વિચારથી બળ્યાં કંઈ છું કે એના મનમાં આપણા શા હિસાબ. હજારો વેળા તમારી આગળ મ્હારું દુઃખ પ્રગટ કરવાનું ધાર્યું,—અને તે સમય આવે ડર પામી ચૂપ રહી. પણ આજે મ્હારા ભાગ્ય ખુલ્યાં, અણુચિત્તવે મારા દયાળુ પ્રાણનાથને મ્હારો રોગ માલમ પડ્યો. હવે તે ઔષધ આપ્યા વગર રહેશે નહિ, એનો મને આ કોમળ વાતચિત ઉપરથી પકકો ભરોસો પડે છે. મ્હારાજ, છેડો મા તાણો; હા કહેશે ત્યાં લગી છોડનાર નથી.

લાલ—અરે ! આ શું ? પૃછતાંમાં તો વાત વિપરીત નિકળી. એક દુઃખમાં વળી બીજી પીડા ઉપની. હું કેવો એવકુદ કે નકામી પડપૂછ કરવા બોલો રહ્યો. (સુલગાને) છેડો મેહેલ, લોકને ફજેતી નહિ બતાવ. હું તારા કામનો માણસ નથી. સિદ્ધરાજ સરખા એ જરકર્મમાં રાજચિત્ત જાણી મગ્ન રહે છે, પણ હું એ કામમાં વાકેફ નથી.

સુલ—પ્રાણનાથ, હું એમ કહેતી નથી. મને પરણીને આપના મંદિરમાં સુકો રોટલો આપી દાસી કરી રાખો. હું એ પાતક કર્મમાં તમને નાખવા ઇચ્છતી નથી.

લાલ—વા ! પરણું ! ગુણિકાની સાથે ? મારી શોભા તો જળ્યરી !

સુલ—હાય ! હાય ! જે દહાડેથી તે હું ગુણિકાને પેટે જન્મી તે દહાડાથી મ્હારા ભોગ લાગ્યા. એમાં હું શું કંઈ ? મ્હારો શો ઉપાય ? અલ્યા ! દુષ્ટ બ્રહ્મ, મ્હેં તને ક્યાં કહ્યુંતું કે મ્હારો દુસ્મન થઈ લાગ્યો ? હે પ્રાણનાથ, તમને કંઈ દયા નથી ?

લાલ—જાતી રહે બકતી, તારે પ્રીતમની શી ખોટ છે ?

સુલ૦—અરે ! અરે ! પાછું એનું એ. હમણાં એણે કમ્પુલ કીધું હતું કે ગુણિકાને પણ પ્રેમખાણુ વાગે છે, અને તે પ્રીતિ જો મનમાન્યો અંગીકાર ન કરે તો તેના દુઃખનો કાંડો નહિ; ને હવે મને પાપની પેઠં તરછોડી નાસવા માગે છે.

લાલ૦—લાજ, લાજ, કંઈ પોતાની ઓખાદ કરતાં વતી વાત કરતાં. પેલું કોઈ આવે છે. ખબરદાર જો હવેથી મારા આગળ એવી નાદાનીની વાત કરવાની હિંમત ધારી તો. (દયાળુ ભાટ આવે છે.)

દયા૦—નોખત નગારાંનો અવાજ અને માણસોનો હોકાર સંભળાતો નથી ? પુણ્યશ્લોક સિદ્ધરાજ મહારાજ પધાર્યાથી આખું ગામ જગી રહ્યું છે તે માલમ નથી કે અહિંયા ફરો છો ?

લાલ૦—તું જોવાની એવી રચના મુકીને આવે છે અને પછી બીજને પુછે છે શા માટે ?

દયા૦—હું તો સરસ્વતી માતાને દુધ ચઢાવવા આવ્યો છું. ઓ, પેલા દુધના તાંબડા આવ્યા.

લાલ૦—હમણાં ને હમણાં એ ક્યાંથી સાંભર્યું ?

દયા૦—મ્હેં માનતા માની હતી કે જો જગદેવને મહારાજનું માન થશે તો તેજ ધડીએ સાક્ષાત સરસ્વતી માતાને ત્રણ મણ દૂધ ચઢાવીશ.

લાલ૦—ત્યારે હજી માન ક્યાં થયું છે કે—

દયા૦—તમને ખબર શી છે ? આજે રાજધિરાજ પોતે હાથીપર એસાડી શેહેરમાં સાથે પ્રવેશ કીધો, અને કાલે રૂઢમાળાની સ્થાપનાની વખતે ભરી સભામાં આવવાની આજ્ઞા કરી છે. ત્યારે મોટો અધિકાર આપશે એમાં શક નથી. સઘળાના મ્હોની એજ વાણી છે.

લાલ૦—એટલી બધી કૃપાનું કારણ શું ?

દયા૦—કારણ તમેજ વિચારોને. કાં ભૂલી જાઓ છો એ ધડી પરની વાત ? તમે પાછાં પગલાં કરતા હતા, તે વખતે એણે આગળ ધસી આ કાળરૂપ વિકાળ વાઘને એક ચોટે સો ગજ આઘો ઉઠાવી મુક્યો એમાં કંઈ પરાક્રમ નહિ કે ? એથી દેશપાળકની પ્રીતિ ન થાય કે ?

લાલ૦—ના કોણ કહે છે કે એટલું બધું બોલે છે ? વાર, આજ શોભા તો સારી થઈ હશે ?

દયા૦—આજની શોભામાં શું પૂછવું ? એ શોભાની છાયા જાણવી હોય તો ગામમાંથી જે આ મોટા નાદ આવે છે તે સાંભળો. આટલા આપણે ગામથી દૂર હોયે તોએ છેક પાસે આવ્યા વગર એક ખીજનું બોલ્યું કાને પડતું નથી. ઓ ! કેટલા હાથી ! કેટલા રથ ! કેટલા ઘોડા ! માણસોનું તો લેખુંજ નહિ ! છત્રધારી અને નોખતધારી કેટલા હતા !—તે એકેકનો રસાલો ખીજ રાજઓના લશ્કરથી મોટો. વચ્ચાણુણનું તો મૃત્યુ કોણ કરશે ? એક આ જગદેવના હાથી ઉપર જે ઝૂલ હતી તે જાતનાં તો મોટા રાજઓને ઘેર સેલાંએ નથી. આખા ગામની બારીએ બારીએ અને ઓટલે ઓટલે તલ મુકવા જેટલી જગા ન મળે તો રાજ માર્ગનું શું પૂછવું ? જિંચી અગાસીઓ ઉપર ચઢી સ્ત્રીઓનાં ટોળેટોળાં ટમટમી રહ્યાં હતાં. એ પુણ્યલોકને એટલાં મનુષ્યોએ ઘરમાંથી કુલે વધાવ્યા કે વાટે કુલના ગલીઆ પથરાઈ રહ્યા છે. આજે ચોરે ચોરે, ચકલે ચકલે, ઘેર ઘેર અને પાંચથી સાઠ વરસનાને મ્હોંઢે એ સિવાય ખીજ વાત નથી. બધું ગામ ઘેલું ગોકુળિયું થઈ ગયું છે.

લાલ૦—થોડી વાર ઉપર તો જગદેવની કીર્તિ થતી હતી.

દયા૦—અલખત થાયજ તો—તમને શું નડી ? પણ હમણાં તો તે વાત જાણે બનીજ નહિ હોય તેમ ભૂલી ગયાં છે, અને સિદ્ધરાજની લેહે લાગી છે. નવાઈ શી ? એ મહારાજ તે કંઈ જેવા તેવા છે ? એનાં દર્શનથીજ પાવન થઈએ. આપણા ગુજરાત્રનું ભૂખણ છે.

લાલ૦—વાર, સરસ્વતી માતા મ્હોં ધાડીને ઉભી રહી છે. રેડ. ગાંડા, એ કોઈ ખીચારા માણસને પાત તો તે આશિષ દેત. ઉલટાં આથી તો આ નિર્ભજ પાણી બગડશે.

દયા૦—તમારા જેવા જૈન ગુરૂ મળ્યા હતા તો એટલી અક્કલ આવત.

લાલ૦—ત્યાંજ જાઈ છું. તેની અક્કલ માની હોત તો આજે થસ્તાવું નહિ પડત.

પ્રવેશ ૫ મો.

(સ્થળ—રાજમંદિર.)

વીર૦—હે સખી, મને મોટું આશ્ચર્ય લાગે છે કે એ ગોલાની હિંમત કેમ આવી ? મનમાં કાંઈ પણ ડરો નહિ.

મુલ૦—હમણા એવા નીચ લોકોને કારભાર મળવા માંડ્યો છે તેથી કોઈ કોઈ દેકાણે રજપૂતોની કન્યા એમને ઘેર જવા લાગી છે.

મુલાપ૦—તે કયા રજપૂત ? રાજપાટ વગરના ભુખે મરતા.

મુલ૦—એ તો ખરૂંજ તો. એવા વગર ખીજ કોણ ઠોકે ?

વીર૦—બધ્યા અવતાર તેના પણ. ગરીબ હોઈએ તોએ શું થયું ? કુળને કાળાશ લગાડવી પૈસા માટે ?

મુલાપ૦—આજે આપણે માથેથી મોટું વિધન ગયું.

વીર૦—ને હું તો એ વિધનમાંથી ઉગરી. માતાની પૂજા કરતી વેળા જાણે તેમનું મ્હોં હસતું હોય એમ મને લાગ્યું. આરતી કરીને મ્હોં દંડવત કીધા તે વખતે તો મારા કાને આવા શબ્દ પડ્યા. “પુત્રી ગભરા નહિ. તું આજે યોગ્ય વર સાથે પરણીશ, પણ સમાજને ! કાલે તને મ્હાફ પ્રત્યક્ષ દર્શન થશે.” એ શું હું કંઈ સમજતી નથી ?

મુલાપ૦—વર મળવાને બદલે આજે ખોયો તો ખરો.

વીર૦—એ ગોલાની તો મારા આગળ વાતજ ન કહાડ. તોપણ હું કેવી અજ્ઞાન કે આટલા દિવસ સુધી મ્હોં ન્યાત જાત પૂછીજ નહિ ? એમાં મ્હારો પણ કંઈ વાંક છે. આજે મ્હોં કોઈથી જેવાં કઠણ વચન કહ્યાં તેવાં કહેવાં નહોતાં જાણતાં; સમજાવીને ના કહી હોત તો ઠીક.

મુલ૦—હા, એ બરાબર છે. વાર, ચલો આજે ઉજવનો દહાડો છે.

વીર૦—પરબ્યા કરતાં કેની સાથે પરણીશ એની મને ફિકર છે ?

મુલાપ૦—એ પણ ફિકર ન રાખવી. માતાજીનું વચન છે કે યોગ્ય વર મળશે. તારી શી મરજી છે ?

વીર૦—હવે તું મરજીનું શું પૂછે છે ? મનમાં સમજતી નથી ?

મુલાપ૦—હજી પેલાનીજ રહે લાગી રહી છે કે ?

વીર૦—હજી નહિ, પણ હમણાં લાગી એમ કહે, કેમકે આ સમય ઉપર મહારા મનમાં જે પ્રેમ રમી રહ્યો છે તેનો વિચાર કરતાં પહેલાં મારો પ્રેમ હતોજ નહિ એમ કહેવામાં કાંઈ હરકત નથી.

સુભાષ૦—એ ગમે તેવો પણ અનુભવો પરદેશી છે.

સુલ૦—રાજની કુંવરી પરદેશ વગર તો ક્યાં વરે ?

વીર૦—એના જેવો ખરો પરાક્રમી રજપૂત કોણ છે ? એની વાણી કેવી નમ્ર અને મીઠી ! કામ કેવાં પ્રતાપી અને દુષ્ટને ત્રાસદાયક !

સુભાષ૦—આજે કોણ મળનાર છે તે જાણ્યા વિના આગળથી વિચાર ના કરો.

વીર૦—હ માસ થયા એક ભાવે માતાજીની ઓળંગ કર્યાં કરું છું ને શું આજે તુષ્ટમાન થયાં તે દહાડેજ મહાઈ માગ્યું નહિ આપે ?

સુભાષ૦—માત પિતાની ઈચ્છા કોણ જાણે શી હશે ?

વીર૦—ગમે તે હો, પણ આ વાતમાં હું આજા માનવાની નથી. એ પરમારવંશી રાજાઓ મળે તોજ વડું. નહિતર કુંવારી મડું. પણ તે માતાજી મારા ભાઈના મનમાં વસ્યા વિના રહેશે નહિતો, અને મારા બાંધવાએ ધાર્યું કે થયું !

સુલ૦—ઓ ! બોલતાં માતાજી તો આવ્યાં.

(કુલમતી આવે છે.)

કુલ૦—આવ મારી લાડકી, આજ તું નવે અવતાર આવી. કેમ, શા તડાકા ચાલે છે ? થાકી હારી સુતી નથી ?

વીર૦—મા, તમારું મ્હોં હજી કેમ ઉદાસ છે ?

સુભાષ૦—પરમેશ્વરે કુંવરીને ઉગાર્યાં, હવે તો આનંદ પામવો જોઈએ.

કુલ૦—અહેન, હું તારી પાસે એક માગવા આવી છું.

વીર૦—વા ! તેમાં આટલી બધી દીનતા શું કામ રાખો છો ? તમારે માગવું ઘટે ? ઈચ્છા હોય તેમ આજા કરી દેવી.

કુલ૦—પ્રથમ તું એવો ઉત્તર આપશે એ તો મ્હું અગાઉથીજ કહ્યું હતું, પણ જાણુશે ત્યારે આડી થયા વિના રહેવાની નથી. મારો જીવ ધણોએ બળે છે પણ મહાઈ કંઈ ચાલ્યું નહિ.

વીર૦—એવું મોટું શું છે તે કહો તો ખરાં.

કુલ૦—અહેન, ત્હારે સાર ત્હારા આપ ભાધએ વર જોયો છે—

સુલ૦—સુનાથી પીળું શું ? લાવ, કુંવરી, વધાધ.

વીર૦—તેનું નામ ઠામ કહો—પછી—હા ના કહું. એમ તમારી આગળ બોલતાં લગ્ન આવે છે પણ ક્ષત્રિની બેટીમાં એવી જીદ આલીજ આવી છે.

સુભાષ૦—તે જોઈએજ, નહિતો ક્ષત્રિવીર્યથી ઉત્પન્ન થએલી કેમ કહેવાય ? અને ક્ષત્રિને જન્મ શી રીતે આપી શકે.

કુલ૦—વચમાં ટકટક કરતી છાની રહે. અહેન વીરમતી, તું મ્હારું આટલું કહું માન. ત્હારો ભાઈ કોઈનું માને એવો નથી તે તો તું જાણે છે.

વીર૦—નામ કહોની; મ્હું ક્યાં ના કહી કે દયાવો છો.

કુલ૦—અરે મારી અહેન, હું તને દયાવતી નથી. મ્હું એક પહોર ભુધી કુંવર સાથે માયું કોડયું, પણ તે એકનો બે થયો નહિ. તું જાણે છે કે ત્હારા આપના મનમાં તો કુંવર બોલ્યા તે પરમેશ્વર બોલ્યા, ને વાત પણ ખરી. આ પાંચ વરસ થયાં એણે રાજનો ભાર ઉઠાવી લીધો છે ત્યારથી એના કામમાં કંઈ કસર નથી. બીજી બધી વાતે ડાહ્યો છે. આ કામમાં તો કહે છે કે એ હા કહે કે ના કહે પણ હું પરણાવીશ.

વીર૦—દીંગલા દીંગલી પરણાવવાં નથી તો.

કુલ૦—ત્હારું શું ચાલશે ?

વીર૦—તમને એ વાત ગમતી નથી ત્યારે મારો પક્ષ નહિ લ્યો ?

કુલ૦—મ્હારાથી લેવાય તેટલો તો લીધો, પણ તારા આપની સામા થઈને આગ્રહ કરવાનો મ્હારો સ્વભાવ નથી.

વીર૦—જેમ તમારી ઇચ્છા. મ્હારું લાગ્યું હું ભોગવી લઇશ.

કુલ૦—અહેન, મા આપનું કહું માનવામાંજ લાભ છે. હું ત્હારા આપ સાથે પરણી ત્યારે મારો અભિપ્રાય કોઈએ પૂછ્યો નહોતો; પણ પરણ્યા પછી મહાદેવજીની કૃપાથી બીજી સ્વયંવર રચીને પરણાવી છે તે કરતાં હું સુખી છું; અને મારે કદી માઆપનું વચન પાળ્યાનો ખસ્તાવો કરવો પડ્યો નથી.

વીર૦—એમજ તમારો વિચાર છે ત્યારે લાંબી પંચાત શિદ કરો છો? આજ્ઞા આપવાની કહી હોય તે આપો, પછી—

કુલ૦—અહેન, તે સારા કુળનો રજપૂત છે. પણ ગાદી મળવાની નથી. બીજા મોટા મોટા રાજ્યાસન વાળા રજપૂતોનાં માગાં આવ્યાં છે પણ તે તારો ભાઈ કાંઈ મિષ કહાડી પાછાં મોકલે છે.

વીર૦—ઓ ! તેની કંઈ ફિકર નહિ. મને એટલો બધો રાજનો લોભ નથી.

કુલ૦—અરે પણ આ તો દુહાગણુનો દિકરો છે. એને બાપે તો ગામ બહાર કહાડી મુક્યો છે—પેટ ભરવાનાએ સાંસા પડે છે. કોઈ રાજની સેવા ભાગ્ય હોય ને મળે ત્યારે પેટ ભરી રોટલા પામશે.

વીર૦—માજી, એવા સ્વામિને વરવા તો હું જગદંબાની નિરંતર ઉપાસના કરું છું. સુખી સ્વામિની સેવા તો સૌ કરે પણ જ્યારે—

કુલ૦—અહેન, એ મહોંડે કહેવાય છે. આવું રાજસુખ પામેલીને એ દુઃખ વેઠવું પડશે ત્યારે તેનાથી તે કેમ વેઠાશે ?

વીર૦—કર્મમાં લખેલું હશે તેમાં કંઈ આશું થવાનું છે ? પિતાનું વચન ઉલ્લંઘન કરીને ક્યે ભવે ફરિયે ?

કુલ૦—હા, મારી ડાહી દિકરી, તું એ ખરી વાત કહે છે; ત્યારે હું જાણું તારા બાપને હા કહી આવું છું. એ રજપૂત પેલો પરમારવંશનો જગદેવ ઉદ્યાદિત રાજાનો કુંવર, જે આજે—

વીર૦—જાઓ, જાઓ મા, સુખે હા કહો.

કુલ૦—(ભેટે છે) ઓ મહારી વહાલી, તું સદા આજ્ઞાકિત છે. આવડી મોટી થઈ પણ કોઈ દિવસ મહારો બોલ રમતમાં પણ ઉઠાપ્યો નથી. પણ અહેન, હું બળાત્કારથી હા કહેવરાવતી નથી. વિચારવું હોય તો હજી વિચાર; પછી મને ગાળો દઈશ મા. અમે બધાં તો કહેવાને તત્પર છઈએ, પણ સહેવું તો તારે છે. જો ના કહેવી હોય તો ના કહે—કુંવર કરી કરીને શું કરશે ? મારી સાથે લડશે તો છો લડતો.

વીર૦—મારી પૂર્ણ ખુશી છે. હું એજ વિનંતિ કરવાની હતી. મા, છઠ્ઠીના લેખ કોઈથી ટળવાના છે ? માથાફાડ કરવી તે વૃથા.

(કુલમતી જાય છે.)

(ભુજંગી હંદ.)

સખી આજ આનંદ આનંદ રેલ્યો, રહી બેસિ શું ? હાર આ લ્યોનિ બહેલો;
રમો રંગમાં ઉચ્છવો માંડી ભારી, ટુઠી અંધિકા મારી માડી કૃપાળી.
મળ્યો મૂળને મનમાન્યોજ સ્વામી, ગુણે ને રૂપે એક જેમાં ન ખામી;
હું તો અંગ ઉમંગ આનંદ પામી, કયા ભાગ્યથી મહં અધી પીડ વામી.

સુભાષ—સિદ્ધરાજ મહારાજની એકજ દિવસમાં અત્યંત પ્રીતિ થઈ છે, એ મોટો અધિકારી થશે.

વીર—એનામાં રાજધિરાજના ચિહ્ન છે. આજની સ્વારીમાં કેવો એ સૂર્ય સરખો દીપી નોખો પડતો હતો.

(રાજરાજ, ખીરજરાજ અને કુલમતી આવે છે.)

રાજ—કેમ પુત્રી, તું પ્રસન્ન છે કની ?

વીર—પિતાજીની આજ્ઞા સદા માથે ચઢાવું છું.

કુલ—એ કુંવરી અહુ ભલી છે. વચન ઉઠાપનાર નહિ.

રાજ—ભાઈ, લક્ષ્મણ કેમ બનશે ? કાલથી તો વર્ષાઋતુ બેસે છે.

ખી—ગોરને બોલાવ્યા તો છે. મુહૂર્ત મળે તો આજ રાત્રિએ—
જ તો. હજી પેલો મંદ માણસ જગદેવને કેમ તેડી લાવ્યો નહિ ? ખીજ
ઓરડામાંજ છે ને.

કુલ—ઓ ! આવ્યા.

(જગદેવ આવે છે.)

જગ—મહારાજ, શી આજ્ઞા છે ?

રાજ—રાજપુત્ર, તમારી ચાલ ચલગત જોઈ અમે ઘણા ખુશી થયા છઈએ. આ કુંવરીનો કન્યાકાળ જાય છે, તેને અમે તમારા જેવા સારા કુલીન રજપૂતને આપવાની મરજી કરીએ છઈએ.

જગ—મહારાજ, આપ અતિ કૃપાની વાત કરો છો, પણ એવી અવિવેકી ઉદારતાનો લાભ લઉં એવો હું હીણો નથી. મારી સ્થિતિ તમને યથાયાગ્ય માલમ નથી માટે એમ બોલો છો, અને તેથી મહારાજ એજ ધર્મ છે કે તેનું પરિપૂર્ણ વર્ણન કરી તમારે મોઢેજ ઉદારતાના આવેશમાં નિકળેલા શબ્દની ના કહેવડાવવી.

ખી૦—તમારે કંઈ કલહને લીધે હાલ પરદેશ નિકળવું પડ્યું છે તે અમે જાણિયે છિયે, અને તેને જરી પણ ગણકારતા નથી.

જગ૦—એટલુંજ નથી. મ્હારે ખીજી ઓરમાન મા છે, તે રાજપિતાની માનીતી છે. એ માજીનું મ્હારા ઉપર એવું હેત છે કે મ્હારો પ્રાણુ લેતાં પણ ફાવે તો વિચાર કરે નહિ.

રાજા૦—એ સઘળાની અમને ખબર છે—

જગ૦—ત્યારે વિચારો, મારાથી કેમ હા કહેવાય ? અને તો હમણાં ખાવાનાએ સાંસા પડે છે. એવા દુઃખમાં આવી સુકુમાર રાજપુત્રીને હાથે વતી હું કેમ નાંખું ? હિંયાં હજારો દાસી ઉપર હુકમ બજાવતી કુંવરીને મારે ત્યાં નીચો ઘરઘંઘો કરતી દેખી મ્હારું હૈયું ફાટી ન જાય ? મારી સાથે એ શું સુખ દેખવાની છે ?

કુલ૦—મારી દીકરી તો કહે છે કે સુખી સ્વામીની સેવા કરતાં તો ખરી પ્રીતિ કે લુચ્ચાઈ છે તે ઓળખાય નહિ, પણ—

ખી૦—એને મોટા રાજદરબારમાં હજારો રાણીમાં દાસીની પેડે દુઃખ પામવા હું આપવાનો નથી. એ બધાં કારણો અમે લેશમાત્ર માનતા નથી. તમારી એ કુંવરી ઉપર એટલી અપ્રીતિજ હોય કે નજ પરણી તો અમારી કુંવરી કંઈ વતી નથી.

રાજા૦—ભાઈ, એમ મા બોલ. રાજપુત્ર, એટલું માન.

જગ૦—પણ કુંવરીની શી ઈચ્છા છે તે મારે પ્રથમ જાણવું જોઈએ—અમર્યાદા ક્ષમા કરજો.

સુભાષ૦—તીર મારીજ જાણો છો કે શું ? ધાયલની ગતિ કંઈ સમજતા નથી ? સ્ત્રીને બોલવાની શી જરૂર છે ? તેની આંખ અને મોં ઉપર પ્રેમનાં પુસ્તકો દીપી રહ્યાં હોય છે તે અનભિજ્ઞ શિવાય સર્વેથી ઝૂ વંચાય છે. (વીરમતી નીચું જોઈ લાજ કહાડે છે.)

ખી૦—તૈયાર રહેજો. હમણાં મુહૂર્ત બ્રાહ્મણ પાસે કદાવિયે છઠ્યે. સિંહ કંઈ ચંદ્રની ગતિ તપાસવા બેસી રહેતો નથી. તલપમારી કાર્યની સિદ્ધિ કરી લે છે. સારા કામમાં ત્વરા એજ શુભ મુહૂર્ત છે.

કુલ૦—હવે કુંવરીને જે પૂછવું હોય તે પૂછજો.

(રાજા, રાણી અને બીરજરાજ જાય છે.)

સુભાષ૦—મારો પડદો પડતો હોય તો હું પણ જાણી.

જગ૦— (હરિગીત છંદ)

કુળકિન્વળા^૧ મતિનિર્મળા, ગતિચંચળા પ્રવળારતિ;^૨

હે કનકવર્ણી કન્યકા, સૌંદર્ય વનની પોપટી.

ત્રૈલોક્યાતલક^૩ તારણી, તુજ રૂપરૂપી વારણી;

પીતાં હું ધર્માધર્મનો, ભુલિ બેદ યાચક રહું બણી.

વીર૦—

પણ નથી હું યજમાન તો, થનાર શો છે જુલુમ આ :

કરવાં પડે છે પુત્રીનાં, માયાપને માગાં હિંયાં !

કહોની તમારૂં ચિત્ત ચોર્યું, છે કાઈ મદિરાક્ષિયે ?

નથી સ્વાર્થ મુજને નથી તમને, શિદ જુદું તવ બાપિયે ?

જગ૦— (અનુષ્ટુપ છંદ.)

તુંજ તેતો અલી બહાલી ! વાત શું કહું દીલની ?

બૂલથીરે દોઢી તીરે, ધીરે ધીરે ઠમકતી.

દિવ્ય કાંતિ-ટળી શાંત, પડી બ્રાંતિ ‘શું અપ્સરા ?’

દશ દાઢા દુઃખે કાઢ્યા, ખાંડા ધાવ કંઈ ભલા.

થાકોં અંતે વલ્લો પંથે, આવ્યો ખંતે વળી પછે;

હરી ધાસ્તી ધરી જાસ્તી, ગુંજસથીજ આશ મેં.

ચિત્ત ચોંક્યો ચતુરા હું, અજ વિના મરી ભુખે.*

“ કદ પાપી ! છછે લાવ્યા, રાજપુત્રી કયે સુખે ? ”

મ્હેં વિચારી સ્થિતિ મારી, ધર્મ ધારી વિસારિરે;

૧ જેનું કુળ કિન્વળ અથવા મ્હેલું છે એવી સ્ત્રી. ૨ જેના ભાગ્યની રેખા ધણી પ્રબળ છે તે. ૩ ત્રણ લોકને શોભાવનારી.

* જ્યારે મને ખાવાના ખણુ સાંસા પડ્યા ત્યારે કામની કેફ થઈ ગઈ, સમજ પડી કે આવા દરિદ્રને તે આવી રાજકન્યા હોય ?

મુકી પ્યારી પિડા ભારી, મન મારી વધારિ;
 વેઠના તે ખરે જાતે, વેઠવી છે કઠણ રે;
 તોય જાણી દુઃખે રોતી, જોવી—એ દુઃખતો વધે;
 અરે તેતો પ્રીત શાની ? સ્વાયં જાણી ધિકારિયે.
વીર૦—પ્રેમી સાચા પ્રિયાપ્રાણ ! રૂઢે આવની આંખિયે.
 (અને વહાલથી ભેટ છે.)

અંક ૩ જો.

પ્રવેશ ૧ હો.

(સ્થળ—એક ઘર.)

લાલ૦—અલ્યા ! જા. ગુરજને તેડી લાવ તો, પાસેના ઓરડામાંજ હશે. અરે ! તે કહ્યું તે ખોટું તો નથી ?

માણુસ૦—ના રાજ, લગન કાલ રાત્રે થઈ ચુક્યાં ખરેખર.

લાલ૦—જા જા. દોડ ! ઝપટથી ખોલાવી લાવ. (માણુસ જાય છે.)
 એ કેમ મનાય ? રાતમાં ને રાતમાં એને પરણાવી દીધી ? આટલી બધી પ્રીતિ રાખતી હતી, તેણે સહજમાં મારો ત્યાગ કીધો હોય એમ સંભવે ? મારી ઘણી મૂર્ખાઈ થઈ, કાલે મારે કંઈ વધારે તકરાર કરવી જોઈતી હતી. અરે દુષ્ટ દૈવ્ય ! કાંઈ ખોલાયુંજ નહિ !

(જ્ઞાનવિજય આવે છે.)

જ્ઞાન૦—પરમેશ્વર તારામાં શાંતિની પ્રેરણા કરે !

લાલ૦—ત્યારે એ વાત ખરી ?

જ્ઞાન૦—નિઃસંશય ખરી. કાલે રાત્રે પેલા બૂખડુ રજપૂત સાથે પરણાવી. પણ કુંવરીએ કેમ માન્ય કીધું એ સમજતું નથી.

લાલ૦—મહારાજ, તમારી શીખામણ ન માની તેની મ્હોંકણ મંડાઈ. કાલે હું તમારી કનેથી એની પાસે ગયો ત્યારે એણે સ્પષ્ટ પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક કહ્યું હું તને પરણીશ. એટલામાં ન્યાત જાતની વાત નીકળી, અને મ્હું મૂર્ખાએ ખરેખર કહી દીધું કે જેમ તોપમાંથી એકાએક જોગો નીકળે

સેમ એ ગર્વિષ્ટ દુષ્ટ રજપૂતાણીએ એવો તિરસ્કાર અને કોષ કીધો કે કોષ પુરૂષે અથવા બીજી સ્ત્રીએ પણ એને સોમે હિરસે કહ્યું હોય, તો બોમો ને બોમો તે ધડી હું તેને માર્યા વગર રહું નહિ.

જ્ઞાન૦—હું પ્રથમથીજ જાણતો હતો. એ રજપૂત લોકોને કુળનું અભિમાન એટલું છે કે બીજા કોટ્યાધિપતિ મંડલેશ્વરોને પશુના જેવા તુચ્છ ગણે છે.

લાલ૦—અરે ! પણ નીચ કુળમાં શું ગુણ રૂપ નથી હોતાં ?

જ્ઞાન૦—તેમાં સોગણાં હોય તોએ શું થયું ?

લાલ૦—પણ મહારાજ, એ કેવો અન્યાય ! કેવો જુલમ !

જ્ઞાન૦—તેમાં એ ધર્મોધનો શો વાંક ? જેણે સાતિઅંધનની વિકરાળ જાળ પાથરી છે તેને કહેવાનું છે. પણ હું વધારે બોલવા ઇચ્છતો નથી, કાં કે તું તેનો પક્ષ કરતો નથી, તથાપિ તેની વિરુદ્ધ સાંભળવું તને ગમતું નથી.

લાલ૦—તે સમય વહી ગયા. હવે તો મારી આંખો ઉઘડી. જોય નીચ ક્યાંથી થયા ? એમાં શો ફેર છે ? બધાને બે હાથને એક માથું છે. બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિ કેટલાએક જોયા છે ? પરમેશ્વરે જે બધા કરતાં બે ચાર હાથ પગ કે માથાં વત્તા આપ્યાં હોત તો મનાત. પશુમાં જાતિભેદ કેવો પ્રત્યક્ષ જણાઈ આવે છે ! કોઈ ગાયને ભેંસ કહે છે ? મનુષ્યમાં જે એવો રાખવો હત તો જગત્કર્તાને તે પ્રમાણે દેખાડી આપતાં નહોતું આવડતું ?

જ્ઞાન૦—એમ નથી કીધું તો ચાલ્યું. પણ વિવેકયુદ્ધિવાળા પ્રાણિ-ગોમાં નાના મોટા અંશ ઝોળખવાની કસોટી જે જ્ઞાન, તે શું એ ફાવી ગએલા બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિમાં વધારે છે ? અરે ! નેટલુંજ છે ?

લાલ૦—સારી માઠી વર્તણૂક ઉપરથી પ્રભુતા ગણાય છે. એવું કોણ કહેવાને સમર્થ છે કે બધા શરૂની ચાલ અધમ છે ? અથવા એ જોય વર્ણવાળાની સારી છે ? ત્યારે પ્રભુતા ક્યાંથી આવી ?

જ્ઞાન૦—સારા આચરણમાં એ, કે ભોળા લોકોમાં પોતાના સુખ અને માહાત્મ્યને અર્થે આવી કહાણીઓ બોલી કહાડી બીજાને દમવું.

લાલ૦—હા ! એ ધુતારાઓએ ગળ્યાં ગળ્યાં જમવાને અને પરાયા ધનનું (આલસ્યમાં રહી) હરણ કરવાને વેદ પુરાણો રૂપી સુઝાં છે. વાત

શું ? બ્રહ્માના સુખમાંથી નિકળ્યા !! તેના પેટમાંએ કાળી શાહી ભરેલી હશે ! અને જીભ કાગળ હશે ! લાવ, તેનાં ચિથરાં કરી નાખું ! એણે જંગલમાં માણસ જાતનાં સુખને કંટક્ષો નાશ કીધો છે ! અરે ! બ્રહ્માએ ક્યાં છે ? શિવે ક્યાં છે ? એ બગડેલો “માયા માયા” કહે છે તે ખરીજ-એઓના છળમય મનમાંથી ઉત્પન્ન થએલી.

જ્ઞાન૦—બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે અમે ભૂદેવ, અને પશુવત જંગલે કહ્યું કે હા. એમાં વાંક કેનો વધારે કહાડવો ?

લાલ૦—વાંક પેલા ઠગ, કપટી, સ્વાર્થી, દુષ્ટ, અધમ બ્રાહ્મણોનો. જરા પોતામાં વધારે સમજ આવી કે બીજા બધાને પોતાની સત્તાની એડીમાં નિરંતર રાખવાનો અક્ષય પાયોજ રચ્યોને !

જ્ઞાન૦—સત્તાથી છાકી ગએલા એવા દુષ્ટ ધુતારાની સામા, જે પડે તે વેઠવાનું કયુલ કરી, કિભા થાય તેને કેવા કેહેવા ?

લાલ૦—તેને જે ઉપમા આપીયે તે ઓછી. જેમ વ્યંડળના મંડુળમાં વિક્રમ, તેમ વિક્રમ જે લાખોમાં તેને સૂર્ય સરખા કીર્તિવંત પરાક્રમી જાણવા. પૃથ્વી નક્ષત્રિ કરવાની એક બીજા માગનારાએ હિંમત ચલાવી, પણ કોઈ એવો ક્ષત્રિ કે શૂદ્ર નિકળ્યો કે—

જ્ઞાન૦—એજ મહાભારત કામ કરવાને અમારા અને યુદ્ધમાર્ગના આચાર્યોએ—ચોવીશે તીર્થકરોએ—હામ ચલાવી છે, અને એવાં સાહસ કર્મમાં સિદ્ધિ પામ્યા છે. એ તીખા મરદોના મનમાં એ નિર્દય હરામ દુઝોનો કંટાળો અને પોતાની વાતની સત્યતાનો વિશ્વાસ એટલો જીડો ઠસી એડો હતો કે ધન માલ લુંટી પાયમાલ કીધા, કેદમાં નાખ્યા, દેશ પાર કીધા, પહાડ જંગલ સેવડાવ્યાં,—તલવારે માર્યાં, અગ્નિયે બાળ્યાં,—અરે ! લાખો યુદ્ધ અને જૈન ધર્મવાળાના એ રાક્ષસોના કર્તુકથી પ્રાણ ગયા, પણ એમણે પોતાનો આગ્રહ છોડ્યો નહિ. અને હું આપણા મનસુખમાં આડે પહોર લાગ્યો રહું છું, અને પુરૂં એ ચિંતામાં જીવતોએ નથી તે શા નાટે ? સંસારી સુખ જો મારે જોઈતાં હોય તો કંઈ હમણાં તેની મને ન્યૂનતા નથી. અરે ! એવા વીર પુરૂષો તો સંસારી સુખને પગતળે ચગદી, સત્યની શોધમાં આગળ જિત્સાહથી ડગલું ભરે છે. તેમ તું પણ, હે

ચતુર વિદ્વાન લાલરાજ, તું પણ કર. અલખ્ધ વસ્તુની કોલુપતા અને નિરૂપાય વાતનો મિથ્યા ઉચ્ચાટ—એ બે શાણા પુરૂષને શોભતાં નથી, કાંકે તે માત્ર માયાવશ જીવની મૂર્ખાઈનાં નગારાં છે. આ વાતનું મનન કર, તોલન કર, અને પછી બ્રહ્મપાખંડનો ત્યાગ કરી સત્યધર્મમાં આવ, અને તેની વૃદ્ધિને અર્થે અતિશ્રમ કરી કીર્તિત થા.

(જ્ઞાનવિજય જાણ્યો.)

લાલ—કીર્તિત થા ! કીર્તિત થઈને શું કરવું છે ? કીર્તિવડે જે પ્રિયાનો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવાનો હતો તે તો આડી થઈને બેઠી છે. મને આ ચંદ્રમુખીની લલુતા છોડવાનું કહે છે ! મૂર્ખ એ કે હું ? એ કેમ બને ? અરે ! પણ તે તો પરણી બેઠી છે, હવે મ્હારું માનનાર નહિ. હું શું કરું ? આ દુઃખ કેમ શમે ? નીચને ઘેર જન્મ્યો તેમાં મ્હેં શો અપરાધ કર્યો ? એ દોષ મારાથી ટળતો હોય તો હમણું ટાળુ. ગુરૂજ કહે છે તે ખરૂં—એ શાસ્ત્ર બાંધનારા પરમહંસોએ જો એમાં એ પંચાત ન ધાલી હોત તો ગુરૂજ ગમે તેટલું કહેત તથાપિ હું માન્ય ન કરત. પણ આ જોતાં તો એ કહે છે તે ખરૂં. ત્રણ મહિનાની પ્રીત આટલા માટે તોડતાં એકદમ એને કંઈ દયા પણ આવી ? કૃષ્ણ પરમાત્મા ! એ શો જીલમ છે !

(ભુજંગી છંદ.)

કઠિન કૃષ્ણ કહાવે તું જાણું કૃપાળુ, તું કહેની હું તો સભ્યતા કેમ પાળું;
કુટે આંખ ત્યારેજ તો ગુંણ ગાઉં ? દયાહીણુ આવી ત્રિયા ! રૂપ આવું !
વપુરૂપ રૂપી બહુ શસ્ત્ર ખૂરું, શું સોંપો તમે નિર્દયા હાથ પૂરું ?
પટા પેચ ચાતુર્યના તો શિખાવી, મરાવોજ શું રંકને રે રીખાવી ?
શું રે દુષ્ટને શસ્ત્ર વિદ્યા શિખાવો ? (નથી ક્ષત્રિ એ શરૂ છે મન લાવો).
અરે ? દુષ્ટને રાજ્ય આઢ્યા શું દેવો, શું રે દુષ્ટને મંત્ર મારણુ કહેવો ?
ખુની હાથ ના ખર્જ આપો હરીરે, કસાઈ કરે કાં છરી તો ધરી રે ?
અરે સર્પને પાંખ કાં દો વળીરે, ન દો વ્યાધને વૃક્ષ ચડવા ગાત રે.
કૃપાનાથ ! વા ! વા ! તમે બહુ દયાળુ, ખરે ખાત આ નામનું બિર્હ પાળ્યું !
કહું કેમ કહોની હવે હું કૃપાળુ, તમેથી નથી છાનું કંઈ પ્રેમ પ્યાલું.
બીજો જો કદી હોય તો મન વાળું, તમે તો થઈ ગોકુળે રે ગોવાળુ;
કોંઈ કામ કીડા અલ્યા ! ઓ ! બિહારી ! હજી તે ન વૈકુંઠમાં તે વિસારી.

તું તો નેણના બાણનું જોર બણે, પ્રીતિ પાશથી ના છુટે તે પ્રમાણે;
અમાન્ય પ્રીતિ શી રીતે અંત સાથે, તથાપિ ન કંઈ તું તો દુઃખ ટાળે.
મહે રાધી રાણી કદી રોષ આણી, વદે કૂર વાણી પ્રીતિ ઉર હાંણી;
ફેદ હાય કેવી ઉદે થાય કહોની, પછે પ્રેમિની પીડ પેખી હરોની.
ગિરિધારિ! તે પ્યારિને છેદ દીધો, તજ પ્રેમદા રાજનો પંથ લીધો;
ન કલ્યાંત તે કામનીનાં કળ્યાં રે, જુઠી વાણ પોલાણુ જ્યાં નીકળ્યાં રે.
સજ્યા સતસું સ્નેહ સાધિતિ શક્તિ,^૧ મધુ માંસ મૈથુન્યમાં માનિ ભક્તિ;
નમું પાય થા સ્થાય ત્રૈલોક્ય માય, નથી હાય શું કાંય! તુજ સાક્ષિ જાય.
નથી કામ ત્હાં સુરાતુરગાત્ર, પૂજ પ્રાર્થનામાં પડે અર્ધ માત્ર;
કદી તો તું સંહાર તે સાટ વાળે, જરા ભક્તિ સાચી જુઠી મન ના લે.
ભજું શું સુતાસુ સુતા જોય દેવા, કરી આપણે પાપ શા આપ દેવા?^૨
અહો! ભસ્મધારી! ભિલી^૩ ભોગિ ભોળા! વને જ્યાં વસંતાં રૂપીપત્ની યોળા.
રમ્યા નમ્ર થૈ લાજ મર્નદ ત્યાગી, જુઓ સામું મારી કહું ચર્ણુ લાગી;
દીસે દીલમાં દેવ સંવે સ્ત્રી દાસ, કહાં ચંદ્ર કાં ઇંદ્ર કાં શ્રી સુરાર.
જીજ્ઞા માટ મુખવાત વૈરાગ ત્યાગી, જુઠી કહાણિ જોની જરા જીવ જાગી;
જુઠી! હાય! ત્યારે હવે રક્ષ મારી, કરે કોણ પૂરાઈ શું દુઃખ^૪ બારી?
અરે! ના! અરે! ના! નહીં હોય એમ, હશે દેવ કો જ ધરે દીત્ર રહેમ;
ભુંડો પાપી અત્તાની નિંદા લગ્યો હું! રખે રાખતા રોષ! ગાંડો બન્યો છું.
લઉં માનતા સર્વથી આકરી રે, કંઈ રક્તનું^૫ વારિ વૃત્તો કરી રે;
કહો તે કંઈ ભાવથી આકરી રે;—કહો તો જીનાચાર્ય^૬ આવું હણી રે!

૧ મધુરા ગયાં. ૨ એવું કહેવાય છે કે શક્તિયે પ્રથમ ત્રણ દેવને વાશ કરતી પ્રમટ કીધા અને જેમણે પરણવાના તેની સાથે ના પાઠી તેને બાળીને રાખના ઢગલા કરી નાખ્યા. ૩ અહા પોતાની પુત્રી ભરસ્વતીની પછાડી મમા-વેશમાં દોડ્યા હતા, અને પછી જ્ઞાન થયું ત્યારે તે સદા કુવારી રહેજે એથી તે બચારીને શાપ દીધો હતો.

૪ પાર્વતીએ ભીલડીને વેષ લઈ મહાદેવને છળ્યા હતા. ૫ દુઃખમાં બચવાનો સાકડો રરના.

૬ તપશ્ચર્યા કરીને લોહીનું પાણી કરી નાખીશ. ૭ જ્ઞાનવિજય જેનાં એકથી લાલશાજની અપ્પા વેદ ધર્મ ઉપરથી કદી ગઈ હતી.

મળે માનિની એટલું માગ્યું આપ; રમું માસ તેસું પછી માયું કાપ—
અરે ! કાપવું હાથ મારે પૂંજમાં, મહા મમ્મ મરવે મળે માસ સ્યામા.

પ્રવેશ ૨ જો.

(સ્થળ—રાજમંદિર.)

(વેદની ધ્વનિ ચાલી રહી છે, હજારો ગ્રાહણો ભરાયા છે, બધા મંડળેશ્વરો અને મંત્રિયો બિરાજ્યા છે, શાસ્ત્રી પુરાણી જોશી વૈદ્યની સભા મળેલી છે, બારણે સેના પડેલી છે, નાખત અને બત્રીશો વાજો વાજે છે, ઠેકાણે ઠેકાણે નૃત્ય અને હૃસ્થ વિનોદ થઈ રહ્યો છે. પૂર્ણાહુતી અપાય છે, હુમાડાથી સિદ્ધરાજ મહારાજની આંખ લાલ અને મોઢું તેજસ્વી થઈ રહ્યું છે, હાથમાં નાગિયેર લઈ હોમવાને ઉભા થયા છે, હોમતી વેળા જયજયકાર શબ્દ ગાજી રહ્યો છે.)

૧ લો મંત્રી—મૂર્તિકાર, આ શું કીધું ? મહારાજની અને ખીજ સેનાપતિયોની મૂર્તિયો કાં પાડી ? પાડી તો હીક, પણ આ નમે છે કેને ? એ અંગણ કામ કેને કહે કીધું.

મૂર્તિકાર—મહારાજની આજ્ઞા છે.

૧ લો મંત્રી—જુદું બોલ મા. ત્હાડું અને મ્હાડું માયું જવાનું. અરે ! ભગવાન, મારા ક્યાં ભોગ લાગ્યા કે આ કામ મ્હેં માથે લીધું ? કોઈ ખીજ અદેખા મંત્રિએ, મૂર્ખ, તને દ્રવ્યના મોહમાં નાખી મારો પ્રાણુ સેવાની યુક્તિ કીધી છે.

૨ જો મંત્રી—થનાર થયું. હે મિત્ર, મહારાજને જાહેર કરો. એની દિવ્યદષ્ટિથી કોઈ દૂર રહેવાનું નથી. આગળથી આપણે કહિયે તેજ સાંઝ.

૧ લો મંત્રી—હા, બાઈ, મને પણ એમજ લાગે છે. પણ કોઈ ન કરતો—તું મારા બાળપણનો મિત્ર છે ખરો, તથાપિ આ સમયે મને વિશ્વાસ પડતો નથી.

૮ કમળપૂજ. સિંચની આગળ પોતાનું માયું કાપીને અર્પણ કર્યાથી તે સંહારક દેવ બહુજ પ્રસન્ન થાય છે.

૨ જો મંત્રી—રાજદરબારમાં બહુધા મિત્રાઈ કેવી હોય છે તે જાણી હું ત્યાં ગભરાટનું બોલવું મનમાં આણતો નથી. મહાઈ કહ્યું માન, અને પછી એનું કૃણ સાઈ નિપજે તો વિશ્વાસ રાખજે.

૧ લો મંત્રી—અત્યારે હું ભયભીત થયો છું. જેમ તેમ બોલાઈ જાય છે. અરે તું તો નહિ, પણ ખીજા કોઈએ મારો ઘાટ ઘડી મૂક્યો છે. મહારાજે કામ મને સોંપ્યું અને પછી આવા હલકા મનુષ્યને આજ્ઞા આપે એ કેમ મનાય ?

૨ જો મંત્રી—એમ હોય પણ ખરું; અને નહિ હોય, તોએ ખીજો ઉપાય નથી.

૧ લો મંત્રી—ખરી વાત.

(જાય છે અને સિદ્ધરાજને પગે લાગે છે.)

સિદ્ધં—અમે પ્રસન્ન છઈએ. ત્હેં કામ સાઈ કીધું. ઉઠ.

(વાંસો થાખડે છે.)

૧ લો મંત્રી—(રડતો રડતો.) હે મહારાજ, હે પૃથ્વીપતિ, મહારો અપરાધ થયો છે. તે અપરાધમાં કાંઈ બાકી નથી. તમે જીવાડો તોજ જીવું. મને અભય વચન આપો, ત્યાં લગી ઉઠનાર નથી. મહાઈ માયું તમારે બોલે છે ! છેલ્લું હોય તો છોડો.

સિદ્ધં—અમારી રીત તું જાણે છે ? અપરાધ જાણ્યા વિના અમે ક્ષમા કરતા નથી. તોપણ આ ઉત્સવને સમે અમે કૂર થવા પ્રવ્યજતા નથી. જા, આ કામમાં ત્હેં એક કોટિ રૂપિયા લગી ખાધા હશે તો માફ છે, પણ જો મારી પ્રજામાંના કોઈ એકને કાંઈ પણ દુઃખ દીધું હશે તો તો સૂળી તૈયાર છે. હું આવા દોંગ માનનાર નથી.

૧ લો મંત્રી—મહારાજ, મ્હેં ખાધું તો કાંઈ નથી, અને તમારા રામ રાજમાં પ્રજાને દુઃખ દે એવો કોણ છે ? પણ તમારી આજ્ઞાથી કંઈ વધારે મૂર્તિકારે કીધું છે તે જ્ઞેશો ત્યારે આપ કોપાયમાન થયા વગર રહેશો નહિ.

સિદ્ધં—(હસીને) મૂર્તિકારને બોલાવો.

(છડીકાર બોલાવે છે.)

૧ લો મંત્રી—મહારાજ, પેલા હનુમાનજીની પૂજા કરવા પધારો છો ત્યાંજ છે. મહારાજ, મહારો કંઈ વાંક નથી. મહેં અત્યારેજ જોયું. પેલા મૂર્ખે પોતાની મેળે, મહારાજ, મને પૂછ્યા વગર કરી મુક્યું છે.

(તે બાળુએ જાય છે.)

મુર્તિ—(ધુજતો ધુજતો) મહારાજ !

સિદ્ધ—આ કોની આજ્ઞાએ કીધું.

મુર્તિ—અરે ! ઝો ! દયાળુ પૃથ્વીપતિ ! અરે ! મને કોઈ દુષ્ટ આપનું નામ દઈ ભોળવી ગયો. (ગજવામાંથી વીંટી કહાડે છે) આપની મુદ્રિકા તે આપી ગયો છે. કોણ જાણે ક્યાંથી ચોરી લાવ્યો હશે ! મહારાજ, અરે મહારો અપરાધ ક્ષમા કરો.

સિદ્ધ—ગભરા મા. એ અમારીજ આજ્ઞા હતી. અમે તારાપર પ્રસન્ન છઈએ, પણ (૧ લા મંત્રીને) તારી બૂલ છે કે તપાસ રાખી નહિ. આ તો અમારી આજ્ઞા હતી, પણ ખીજું કાંઈ કરત તોએ તુંતો નહિજ જાણત કેની ? આ (વીંટી પાછી લે છે) જોયા પછી તારે કરવા દેવું હતું.

મંત્રેન્દ્ર—મહારાજ, એવી આજ્ઞા આપે ક્યારે આપી ?

સિદ્ધ—પછી કહું છું, પૂજનો સમય જાય છે. (આરતી ઉતારી સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કરી) હે વાયુપુત્ર ! જળનિધાન ! ! દુઃખિયાના એલી ! હું તને આ રૂપમાળાનો રક્ષક કરું છું. જગતે મને સિંહનું ઉપનામ આપ્યું છે, પણ હું રંક તરણા સરખો છું. મનુષ્ય તે કોણ માત્ર ? ચાળીશ પચાશ વર્ષનું ઘણું તો તેનું પરાક્રમ તેમાં તે શું કરે ! જ્યારે શત્રુનાં વાળં આવી હિંયાં ગગડશે, ત્યારે મારી ભસ્મ પણ હોશે નહિ, અને હું (કોણ જાણે ?) ક્યાંએ રખડતો હોઈશ ! ત્યારે રક્ષા કોણ કરશે ? હે હનુમાન સહાય તે સમે તારાથી થાય તો થાય. હે દેવ, તું ત્યારે આલસ્ય કરતો નહિ—અરે ! મહાઈ એટલું નામ રાખજે. આ હું દીનભાવે પ્રાર્થના કરું છું—અરે ! અત્યાર સુધી મહેં મારી પ્રજાની રક્ષા ખીજા કોઈને, દેવ કે દૈત્યને, સોંપી નથી તે હું આજે તે માટે કરગઈ છું—એથી દીનભાવ ખીજો કેવો ?

(ઉઠે છે.)

મંત્રેન્—મહારાજ, જોશીના કહેવા ઉપર આટલો સક કાં કરો છો? સાચુંએ પડે અને જુદુંએ પડે. એનો કાંઈ નિર્ધાર નથી.

સિદ્ધન્—(ગંભીરાધથી) અરે મંત્રેશ્વર, એમાં જોશી શું કહેવાનો હતો? આ જમત અનિત્ય છે એમાં શો સંદેહ? સૂર્ય ઉગે છે, તેજ આથમે છે; પૂર્ણિમાને દિવસે વિશ્વને આનંદ પમાડે છે, તેજ કળાહીન થાય છે; માણસ જન્મે છે, તેજ મરે છે; જ્યાં મોટાં નગર વસેલાં હોય છે ત્યાં પાણી ફરી વળે છે; આ સૃષ્ટિ નિત્ય બાસે છે, તેનેજ પ્રલય થાય છે; અરે! બ્રહ્મા વિજળ ને શિવ સરખા કાળને વશ થઈ નાશ પામે છે; તો અરે! આપણા પામરના રાજપાટ અને આવાં દેવાલયના શા હિસાબ?—સ્વર્ગ સરખી જગ્યા પણ નિત્ય નથી તો.

મંત્રેન્—મહારાજ, કહો છો તે ખરી જ્ઞાનવાર્તા છે; પણ એમ છેક આખરનો વિચાર શિદ કરિયે? પ્રલય કાળની વાત આઘી મુકિયે, તો આ સ્વર્ગ સરખા ધામથી આપનું નામ “યાવત્ ચંદ્ર દિવાકરૌ” રહેવાનું છે.

સિદ્ધન્—મૂર્ખ! એવી ગાંડી વાત મા કર. દેવનું કારમું ચક્ર નિરંતર ફર્યા કરે છે, અને તેને વીંટાએલા વિશ્વની સર્વ વસ્તુઓ ઉગ્યા નીચી થયા કરે છે. શીલાદિત્યનું વણ્ણલીપુર ક્યાં છે? બીજાં એવાં કેટલાં નગર ઉદય પામી શત્રુમાં બળ્યાં હશે કે જેનાં નામ પણ આપણે આ સમયે સાંભળ્યાં નથી! અરે! મંત્રેશ્વર, એક એવો દિવસ પણ આવશે કે જ્યારે આ પાટણ શહેરને શત્રુના લશ્કરો પાયમાલ કરશે; સોળાં ફીંડશ નિર્મૂળ જશે; એક એવો સમય પણ આવશે કે જ્યારે રજપૂતો શોધ્યા જડશે નહિ, અને જડશે તો એચ્છની સેવા કરતા; અરે! જ્યાં રાજાંદિરો શોભે છે ત્યાં હળ ફરશે, અને મૂર્ખ વતનીઓ વણ્ણલીપુરની પેડે આજે આપણે બેઠા છઈએ એવા દેવાલયના ખંઘ ગએલા પથરા ખોદી કહાડી (આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવે છે.) પેટને માટે વેચવા નિકળશે અને પુછશે તો પાટણ કે રૂપમાળાનું નામ સાંભળી તમારા સામું ટકટક જોયા કરશે! તો હું કોણ માત્ર! માટે હે મૂર્તિકાર! તું એટલું લખ કે “પાટણનો સોળાં ફીંડશ સિદ્ધરાજ, જે જીવતાં કાંઈને નમ્યો નથી, તે પગે લાગી માગી લે છે કે હે, કાળ જેને અનુકૂળ છે એવા શત્રુ, આમાંથી કાંઈપણ રાખજે. આજ મહારે ને

કાલ તહારે. (ધૂતિકારને) તું તહાઈ પણ નામ લખ, રહેનાર તો પ્રભુ કરે ત્યારે. ચલો, હવે કાલવાળા રજપૂતને બોલાવો.

(છટીદાર જગદેવને બોલાવે છે.)

જગ૦—(આવીને પગે લાગે છે.)

સિદ્ધ૦—કેમ, તું અમારી સેવા કરશે ?

જગ૦—પૃથ્વીપતિ, એજ આશાએ હું આપના દેશમાં આવ્યો છું.

સિદ્ધ૦—પણ ઘરનું રાજ છોડી કેમ આવવું પડ્યું ?

જગ૦—મહારાજ, આપની હલકી પણ સેવાને અર્થે તો મહારાજક-રતાં મોટા મોટા રાજના કુંવર હજારો નિત્ય આવે છે. ક્ષત્રિવીર્ય બતાવાતું હાલ આપણી પરાક્રમી સેના સિવાય બીજું સ્થળ કયું છે ? હું તો આવું છું દુઃખનો માર્ગો. પણ તેમાંથી સુખ નીકળ્યું, જેમ દહીંમાંથી ધી ક્રિપ્ત થાય છે.

હેમ૦—હે પૃથ્વીપતે, પ્રવાસ સદા એવો છે. કશું છે કે—

(આર્યા.)

ચતુર પુરૂષને આરસ, ભાર પ્રમાણે ન તોળિ વેચાયે;

અધિક અધિક મૂલ પામે, દૂર પરગામે જ્યમજ જાયે.

૧ લો શાસ્ત્રી—

શાસ્ત્રાભ્યાસ અતિશય, પેડિત પ્રીતિ પ્રવાસ બહુ ગ્રામ;

રાજસભા ગણિકાગૃહ, પાંચે ચતુરાઈનાં ધામ.

૨જો શાસ્ત્રી—

સંપત્તિ તણી પ્રાપ્તિ, જે નવ કીધી પ્રવાસથી ભાવે;

ધિક યુવા ઋતુ મૂર્ખની, અદ્રશ ગઈ ફરી નહિ આવે.

૩ જો શાસ્ત્રી—

તણ અલાભજ જામે, જે નર ઉંખર ગ્રહી રહે ગામે;

કાંટે વસ્ત્ર વધે રણ, ને નહિ કીર્તિ કદા પામે.

સિદ્ધ૦—સેવાને પેટે તને ગામ આપિયે તે ખમંદ છે કે છૂટક પગાર ?

જગ૦—મહારાજ, પગાર આપો તો ઘણી કૃપા થાય.

સિદ્ધ૦—શું ત્રાંખા પત્રે લખી આપિયે કે વંશપરંપરા તું તેનો

હિપબોગ કર્યા કરે તેથી છૂટક પગાર વધ્યો ? આતો આજેજ સાંભળ્યું ? તું આવો પરાક્રમી છે તથા વ્યવહારમાં બાળક તે બાળક દીસે છે.

જગૃ—બાળક તો મહારાજ, પૃથ્વીપતિના સધળાજ છે. પરંતુ આ વાતમાં તો મારી એટલી વિનંતિ છે કે મને ના કહી મારો જીવ ખેદમાં નાંખતા નહિ.

સિદ્ધ—શું તારા મનમાં એવો સંદેહ છે કે અમે ગામ આપી પાછું લઇશું ?

જગૃ—અરે ! ના ! ના ! કૃપાનિધાન.

સિદ્ધ—ત્યારે કારણ શું તે કહે, કે પછી બાળક છે કે નહિ તેનો અમે પૂરો નિશ્ચય કરિયે,

જગૃ—મહારાજ, ન પૂછ્યું હોત સાંઝે. હશે મહાંઝે દૈવ. હે પૃથ્વીપતિ—અપરાધ ક્ષમા કરજો. વિજય યાત્રા કરતી એ ક્ષત્રિયનો પરમ ધર્મ છે, અને તે તમ સરખા કોઈ વિરલા ભાગ્યશાળીના કર્મમાં લખેલો હોય છે; આપ વિજય યાત્રા કરી વિક્રમ સરખા વિખ્યાત થયાછો; અને હજી ઘણીએ કરશો;—હે કૃપાનિધાન ! અપરાધ ક્ષમા કરજો—આપ કોઈ દીવસ મારા પિતાના ગામ ઉપર પણ ચડશો, ત્યારે તેના દુઃખે મુંઝે દેશવટો લીધો છે એ ખરું, તથાપિ હું તેના સામાં તમારી સેનામાં આવું એતો કેમ થાય ? અને ગામ લીધું હોય ત્યારે ન આવું તો તમારો ચોર થાઉં એ પણ અધર્મ.

સિદ્ધ—ધન્ય છે ! ધન્ય છે ! રજપૂત, આટલી ઉમરમાં તારી આવી સમજણને. ભંડારી, કાલથી એને રોજ એ હજાર મહોર રોકડી ગણી આપવી. આ સધળા સુમટો બેઠો છે તેના દેખતાં કહું છું કે, જેમ જેમ વધારે આ રજપૂતની વાતો સાંભળતો જાઉં છું, તેમ તેમ હું વધારે એના ઉપર પ્રસન્ન થાઉં છું,

મંત્રેય—મહારાજ, આપે કાળિયો જોયો નહિ હોય, પણ—

સિદ્ધ—મું જોયો છે. એ હું સધળું માંડીને કહું છું. એક સમે રાત્રે વીરચર્યા ફરતાં રૂદ્રમાળા કેમ ખંધાય છે તે જોવાની ઇચ્છા થઈ. નગરચર્યા જોવી મુકી દઈ શ્રીસ્થળ તરફ ઘોડો ઠોકી મુક્યો. અર્ધ રાત્રિને સમે હું ઝાડી તરફ આવી પહોંચ્યો અને પેલા કાળિયાને જોતો

દીડો. તમે જાણો છો કે હું યુદ્ધમાં પાછો ફર્યો નથી, પણ આ વિકરાળ રૂપ જોઈ હું પાછો હટ્યો, અને આડે રસ્તે આજ ઠેકાણે આવી પહોંચ્યો. જોઈ છું તો દીપમાળ કરી લાખો માણસો કામે લાખ્યાં છે. હું કામ જોઈ અત્યંત પ્રસંન થયો, અને મનમાં કહ્યું કે હવે મહારા મનના મનોરથ પૂર્ણ થયા. પણ વધારે વિચાર કરતાં એનું અનિત્યપણું મારા જીવ સાથે પકકું સમજાયું, અને તે વિચારમાં એટલો ગરક થયો કે હું બાળકની પેઠે ચોધારે આંસુએ રોયો. પછી હાલ તમે જોયું તેવો દરાવ કીધો, અને આ મૂર્તિકારને ઇંધાણીમાં મારી વીંટી આપીને તેમ કરવાનું ફરમાવ્યું. પાછાવળતી વેળા સરસ્વતીના ઘાટપર આ રજપૂતને શોક કરતો દીડો. પાછળ ઉભા રહી સાંભળ્યું ત્યારે મને માલમ પડ્યું કે આ ગામના રાજરાજની કુવરીને જોઈ એ મોહિત થયો છે. (જગદેવ નીચું જુએ છે.) શરમા નહિ, એમાં પણ તારી તો શાખાશીજ છે. પોતે ગરીબ માટે કુવરીને પરણાવે તોએ ન વરવી એવો નિશ્ચય કરી મારી જોડે ગામ ત્યાગ કરી બહાર નીકળ્યો.

જગૃ—અરે ! અરે ! મ્હું બુંડાએ અણબાળપણે તમે પૂછવા માંડ્યું ત્યારે તિરસ્કાર કીધો. એવાં વચન તમે કેમ ક્ષમા કરશો !

સિદ્ધ—જા જા, મૂર્ખા, ક્ષમા ન કરવાં હોય તે એકલો નીકળે પણ શું કરવા ? આ જીવાન કોઈ દહાડો યાદ રાખજો, રજપૂત નામને દીપાવી આપશે. હવે જા, અમે તારાપર અત્યંત પ્રસંન છઈએ.

(જગદેવ પગે લાગી આધો જઈ બેસે છે.)

મંત્રે—મહારાજ, હવે શી આજ્ઞા છે ?

સિદ્ધ—આજે તમે દ્રવ્યના હિસાબની વાત કહેશો, તો હું સાંભળનાર નથી. આજે શિર્પાવ મ્હોં માગ્યો આપજો. તેમાં મૂર્તિકારને અને પેલા મંત્રિને તો સાફ જોઈ એકાદું ગામ આપજો. જો એક પૈસાની કસર કરશો તો જે દ્રવ્ય ખરચ્યું હશે તે મિથ્યા જશે, અને તેથી બમાણું પાછું હું તેને અપાવીશ. આપણી સાથના રસાલાને પણ જૂલતા નહિ.

મંત્રે—મહારાજ, આપની આજ્ઞા હશે તે સર્વે રીતિસર હું બજાવીશ.

સિદ્ધ—રીતિ કે નીતિ આજે નથી રાખવી. એટલું દ્રવ્ય ઊછાળવું કે સઘળા જીવે ત્યાંસુધી રૂપમાળની સ્થાપનાનું સ્મરણ કર્યું કરે.

(શિર્પાવ વહેંચાય છે, અને પછી સઘળા મહારાજને પગે લાગી વેરાર્ધ જાય છે.)

પ્રવેશ ૩ બે.

(સ્થળ—અંબાજીનું દહેડું.)

મુલાયમ—હે કુંવરી—અરે ભૂલી—રાણીજી—

વીર—કેમ ભૂલી ? શું મને ઝોળખતી નથી ?

મુલાયમ—હવે નવું નવું દેખાય છે એટલે ઝોળખાઓ પણ નહિ. હવેથી આપણે, સુલક્ષા, એમને કુંવરી નહિ કહેવાં પણ રાણીજી. હવે આપણા જેવી કંઈ એ બાળા નથી—વાધ મારનારો સ્વામી મળ્યો છે.

વીર—ભોગ ત્હારા ! તને સ્વપ્નમાં મળતો હશે !

મુલાયમ—એમ થતું હશે તેમાંજ હમણાં થોડા દહાડા થયા સહવારે મુખ કરમાઇ ગયેલું હોય છે તો.

વીર—મ્હાફ મ્હોં કરમાઇ ગયું છે ? આવ તળાવમાં જોઈએ.

મુલ—આજે શેનું હોય ? પ્રભુનું જેને પરોક્ષ દર્શન થાય છે તે વનમાં ઉદાસી ફરે છે, અને પ્રગટ થાય છે તે તો આનંદ સિંધુમાં મગ્ન રહે છે.

મુલાયમ—કરમાયું તો નથી, પણ કાંઈ મચ્છર કરડયા છે ખરા.

વીર—(વહાલથી તમાચા મારી) બસ બસ, બકતી છાની રહે.

મુલ—તમે હવે અમને સંભારવાનાં નથી.

મુલાયમ—હું પણ એજ કહેતી હતી. વળી તમે હવે શિવ ઉપર અભિષેક કરવા માંડ્યો છે એટલે અંબાજીનાં દર્શન કરવાનોએ અવકાશ મળવાનો નથી.

વીર—જા જા, ગાંડી છે. આરાસુરીની સેવા તે ભૂલાય ?

મુલ—સ્વામીજીની સાથે સાસરે મહાલશો કે હિંચાં—

મુલાયમ—એને તો એ વાતનું પણ સુખ છે. સુખમાં શ્વશુર પક્ષનું કોઈ ઘડીએ ખાળો પાડે એવું નથી. પેલી સાવકી સાસુ શ્રીશળ લઈ વધાવવા ઉભી રહી હશે તેને પગે લાગશોકની ?

વીર—પગે તો લાગ્યા વગર કાંઈ ચાલે ? વાફ મારી યોગ્યતા પ્રમાણે તે સત્કાર કરશે ખરી ?

મુલ—બહુજ ! રોજ કુલે વધાવશે !

સુભાષ—અપમાન થાય તો બાપને ત્યાં ચાલ્યા આવવું.

વીર—બેલી છે ? માન કે અપમાન જે હોય તે સ્વામીની સાથેજ ભોગવવાં તો. હવે તો ઘડી પણ વિચાર કેમ ખમાય ?

સુભાષ—વાર, પણ પહેલાં તમે મને કાંઈ વચન આપ્યું હતું. તે યાદ છે ?

વીર—જે આપ્યું હોય તે ખરું. હું કાંઈ ના કહેવાની છું ?

સુભાષ—તમે એક દિવસ પ્રમંન થઈ એમ કહ્યું હતું કે હું તને ઘડી પણ અગળી કરીશ નહિ.

સુભ—તેમાં એ શું કરે ? હમણાં પણ ક્યાં નથી થતી ?

વીર—તે હું ક્યાં કરવાની છું ? હું તમને બંનેને મારી જોડે લઈ જઈશ.

સુભાષ—તે તો હીકળ છે તો. પણ યાદ રાખજો હું ઘડીભર પણ દૂર જવાની નથી.

સુભ—અરે ! અરે ! પેલું કોણ આવે છે ?

સુભાષ—પાઘડી પણ કોણ જાણે ક્યાં વેચી આવ્યો છે !

સુભ—અરે ! એ તો લાલરાજ !

વીર—એ ગોલાને શું ઘેલું લાગ્યું છે ! મ્હારો કેડોજ છોડતો નથી.

સુભ—અરે ! ઓ વીરમતી ! તપાસજો એની નજર ફાટેલી જણાય છે. વિકરાળ સરખો દેખાય છે.

સુભાષ—અત્યારે એની અક્કલ કેંકાળે નથી. કોણ જાણે શું કરી મૂકશે ? પરમેશ્વરને વાસ્તે એને ધણો કોપાયમાન કરતી નહિ.

(લાલરાજ વ્યાકુળ થએલો આવે છે.)

લાલ—(વીરમતી બાજુ તરફથી જતી રહેવા માંડે છે તેના સામે આવવી) વીરમતી !

વીર—શું છે ? વાઘ તો કાલે હતો, ત્યારે આવે વેશે દોડ્યા હોત તો શોભત, પણ આજે શિદ આપરના કાંકરા કરે છે ?

સુભાષ—વીરમતી, તું તો ગાંડી છે. એમણે પાઘડી વગર મા-તાજીનાં દર્શન કરવાની બાધા લીધી હશે તે નહિ આવે ?

લાલ૦—(વીરમતી સામું તાડીને જોઈ રહી)તું મર્મમાં કહે છે, તે હું સમજ્યો. વાઘ મારવો એમાં ઘણું પરાક્રમ નથી. વાઘરીઓ દરરોજ મારે છે, તો પણ ત્હારા મનમાં એ પરાક્રમ છે. (દાંત પીસીને) એ પરાક્રમ કરનારનેજ મારવાનું ઘાડું છું; એટલે તો માડું પરાક્રમ તેથી વધારે તારી નજરમાં આવશે.

વીર૦—એ વાત મારી સાથે કરવાની શી જરૂર છે ? તેની સાથે લડવાની હિંમત હોય તો બેલાશક જાઓ. સિદ્ધરાજ મહારાજની સલામાં હશે.

લાલ૦—પૃથ્વીને છેડે હશે તોએ હું શોધવા નીકળ્યો કે શોધવાને અસમર્થ નથી. બાકી કાલે બાપ માગતો હતો તેને ગંડુ રાજાએ જરા આજે માન આપ્યું, તેમાં શું કુલાઈ જાય છે ? એટલી સેવા મળી તેમાં શું મહારા કરતાં વધ્યો ?

વીર૦—એ બાપણ મારી આગળ કરવું હવે તમને ઘટતું નથી. (કંકણ દોરા બતાવી) આ જોતા નથી ?

લાલ૦—જેજી છું અને જાણું છું કે ત્હારા ડાહ્યા બાઈબાપે રતન બોળી કહાડ્યું, અને તેને તેં પરખી લીધું. ના ! તને બળાત્કારે પરણાવી હશે, તું તેને પસંદ કરેજ નહિ એ મહારો નિશ્ચય છે. અરે ! ભુંડી, કાંઈ તો હિંમત રાખવી હતી ! મહારા દુઃખનો કાંઈ તો વિચાર કરી મ્હોંડે ના કહેવી હતી !

વીર૦—હું તમને કેટલી વાર કહું ? કાલે તમને મ્હું સ્પષ્ટ ના કહી હતી તોપણ મ્હારે મ્હોંડે વારે ઘડીએ ના કહેવડાવવામાં શો સ્વાદ લાગે છે ?

લાલ૦—બધી વાત આવી રહી, પણ એક પૃથ્વી છું કે ન્યાત જાતનો વિચાર ન કરતાં અમારા બેમાં તને કોણ વાહાલું લાગે છે ?

વીર૦—પણ તે ક્યાં વગર ચાલેજ કેમ ? તમે ડાહ્યા છો વિચાર કરો. દેહની સાથે, જેમ જુદી વસ્તુ છે, તોપણ તેથી આત્મા લાગેલો છે તેમ—

લાલ૦—એ સઘળી કેવળ ભ્રમણા છે, તો પણ હું પૂછું છું તેનો ઉત્તર આપ.

વીર૦—ઉત્તર સાંભળવોજ છે તો શાંત થઈ સાંભળો. જેમ સૂર્યના મ્હોઠા આગળ આગીઓ, રતનની આગળ કાચ, સિંહની આગળ અળ, સુનાની

આગળ કથીર, તેમ તે કામરૂપ પરાક્રમી પરમાર રજપૂતની આગળ લાલ-રાજ તું છે. તેના માથાના એક વાળના જેટલી તહારી, તહારા આબૂપણની, અને તારી આખી સેનાની હું ગણના કરતી નથી.

લાલ—એવું દશ પંદર દહાડા ઉપર તહારા મનમાં હતું નહિ.

વીર—તે વાત મિથ્યા સંભારવી શું કામ ?

લાલ—તને નહિ સાંભરે; પણ તે વડે જેના રૂદ્ધમાં અગ્નિ તપ્ત-માન થયો છે અને તે હજી હોલાયો નથી, તેનાથી તે વાત શી રીતે વિસરાય ? ત્હેં મારો જન્મારો! ધૂળ કીધો! હવે કોમની સાથે વાત કરવી અને રચતી નથી; ગાંડા સરખો ઘરમાં અને ગામમાં બકતો ખુણા શોધતો કર્યા કરે છું. રાજકાજમાં મન લાગતું નથી; મોટા મોટા મનસુઝા ધાર્યા હતા તે થતા નથી, અને તેથી મહારા વડીલમિત્રોના જોસા સાંખવા પડે છે; હજી મહારી શી અવસ્થા થશે તે હું જાણતો નથી. અરે! એવું છતાં, નિર્દય સ્ત્રી! મને તે વાત વિસારી મુકવાનું કહેતાં તારી જીભ કેમ ઉપડે છે ? આ બધું દુઃખ ક્રોધે લીધે ખમું છું, તેનો તને વિચાર કાંઈ નથી ? તને દયા નથી આવતી ?

વીર—હવે તહારો એક શબ્દ સાંભળવો મને યોગ્ય નથી.

(જવા માટે છે.)

લાલ—(પકડીને ઉભી રાખી) જરા મહાઈ સાંભળ, જરા.

વીર—હવે એક અક્ષર મારે કાને પડે તો મહાઈ વ્રત ભાગે. સ્ત્રી ધર્મનું કાંઈ પણ તને જ્ઞાન નથી કે નિર્લજ્જ થઈ આપાં વચન બોલે છે ?

લાલ—પતિવ્રત ભાગ્યા કરતાં મહાઈ અંતઃકરણ કામાગ્નિથી તું બાળે છે તેનું પાપ કેટલું છે તેનું સમજે છે ? તારા કડોર રૂદ્ધમાં કામ-દેવની કોમળ મૂર્તિ કેમ વસે કે તું સમજે ? તોપણ.

(ભુજંગી છંદ.)

ત્રિયા વજ્રહૈડા તણી હોય ! સુણ ! લીધું રૂપતો તેનું છોડવ્ય રણ.
મળે રાજ્ય કે રૂપ કે દ્રવ્ય જ્યારે, ચંદ્રે ન્યાય પ્રીતિ દયા રણ ત્યારે.
મળ્યું હોય તેનો સદા હેતુ ધારી, કૌંજે કાજ તો રાજ રહે સુરારી;
કદી રણ એ છોડવે ને નહી રે ! ખુએ મૂળની વસ્તુ તે તો સહીરે.

બધું રામજીએ કીધું કામ સાફ, દીધું મોહનું મોહ હસતુંજ સાફ;
 મઠાવી કદી હાસ્ય જે તે વિસાર્યું, હરી લે ઝુંટી; ના કૃતિ કાર્ય સાર્યું.
વીર૦—ઝુંટી લેનાં છોને અરે! કામ શુંછ? વિના ગુણ રૂપાળી સ્ત્રીતો પશુંછ,
 ૧ સુવર્ણ જડયું જે જવાહેર ગુણ, નહી તો પડી ધૂળ! સર્વેજ ઉણ.
 “સતી સાચી આ સુંદરી છેક છેરે, ગુણ તેવી રૂપે ભલી એ દીપેરે.”
 “ગુણી વીર ડાહ્યા ભણ્યો પૂર્વે એરે,” પુઠં એમ લોકો નહીં જે કહેરે.
 અરે! ધિક તેને! ગયો જન્મ વ્યર્થ! દડી વાટ રૂપે! જીવે શેજ અર્થ?
 અરે! રૂપ લગ્નગમણું બહુજ સાફ, કુળે રૂપે! લગ્નગમણું તે નકાફ.
 અરે! રૂપ શી વસ્તુ છે એવી બારે? મળ્યો માત્ર આ મૃતિકા મૃત્તિમારે;
 રૂડો રંગ આકાર, તેમાં થયું શું? ક્ષણિક કાષ્ટ મૃત્તિથી એમાં વધ્યું શું?
 વધે જેથી તે તો નહીં જ્યાં રૂપાળો, કહે કોણ સૌંદર્ય? કહે તોય બાળો;
 થઈ જાની અન્યાય કાં મુખ આણો, તમે રૂપનું રણ શેલે પ્રમાણો.
લાલ૦—અરે સૌલ હૈડા વિશે સૌલ સૂઝે, મુકે મારી તું—ધા રૂઝે કે ન રૂઝે;
 કફ કેમ ખાત્રી નહીં શબ્દ સૂઝે? ચીરી છાતી મારી જરા જે સહુ જે.
 હતો છેલ દેવેજ તો મૂળ શાણે, કૌંધો કેઈ હુંને જીતી પ્રેમ બાણે?
 અરે! એજ ચિત્તે મને ઠંઠ સાલે! કહે આજ મોઢે કહ્યું તું શું કાલે?
વીર૦—તું કાં વાત એ એક બેડોછ ઝાલી? પછી શું કહ્યું તેતણું નામ ટાળી;
 ઘડીએ ઘડીએ નહીં કહેવું એમ, ભુલી એક વેળા કરો તેની રેહેમ.
લાલ૦—અરે રહેમ તો હાથ તારેજ ખ્યારી! સ્થિતિ વ્યાકુળી આ બુવેછેતું મારી;
 ન થા નિર્દયા! આ મુખે તે ન શોભે! અરે મુખ કેવું! નહીં કોણ લોભે?

૧ જે અર્થ—સારો રંગ, સૌંદર્ય, અને સોનું જે ખુબસુરતી રૂપી
 સુન્નામાં ગુણ નામનું જવાહેર નહિ જડયું હોય તો તે ધૂળ છે. એમાં કંઈ
 દમ નહિ.

૨ આપણાં શરીર માટીનાં બનેલાં છે. ત્યારે એ માટીની મૃત્તિમાં સુંદર
 રંગ અને આકાર મળ્યો તેથી શું થયું? એક લાકડાની પૂતળીથી એમાં શું
 વધારે છે? ચૈતન્ય અથવા આત્મા જેવડે તેનાથી મનુષ્ય જિંદા ગણાય છે,
 તે આત્મા તો જ્યાં રૂપાળો એટલે ગુણવાન નથી, ત્યાં પછી માટીના રંગ રૂપ
 ઉપરથી સૌંદર્ય છે એમ કોણ કહી શકશે? પૂતળામાં અને તેમાં શો ફેર છે?
 ૩ સિયળ પતિવ્રતાપાત્ર.

વીર૦—મને કહેછ તેથી સરે અર્થ શો રે ? કરે પરણીસું પ્રીત વાતો ન કરે;
પ્રીતે તું દુઃખી દેખો હું થાજી દુઃખી, ધરે જ્ઞાનથી શાંતિ ને થાવ સુખી.

લાલ૦—અબુ જ્ઞાન જે પ્રીત તારી બુલાવે ! અલી ! પ્રેમદા ! જે દયા મન લાવે;
ફળ્યું ભાગ્ય માઈ—રહ્યું શુંજ આકી ? અરે છોનો પરણી, રહું તે હું સાંખી.

વીર૦—કહેછે શું ? શો અર્થ છે ચિત્ત તારે ? નહીં હોય એવોજ એ હામ ધારે !
કદી હોય તો ક્ષત્રિપુત્રીશું વાણુ, પ્રકાશી રહ્યાં પેહલાં ખોય પ્રાણુ.

લાલ૦—તજ માન તું માનિની ! માન મારી, કહું સત્ય હું હિતતો તારું ખ્યારી.
ન કહે ના કહે તો મરું સઘ હુંતો, પછે જાણીં હત્યા ક્રોધી દુઃખી છે તુંતો;
કદી શાંતિ ના પામશે—પ્રેમ પાની, છુપી આંધ પ્રીતિ રીતીં એ દયાની.

વીર૦—સુણી શબ્દ આ હુંશકું કેમ સાંખી ? ખુંની પંડિતાઈ હિણે જ્યાંહિ દાંખી ?
નથી રીશ રહેતી રહે મારી રાખી, સખી જ્ઞાન છંછેડતી હું ન આકી.
અહ્યા ! શીખ આ પાપી અજ્ઞાનો તારી, જઈ આપ મા ખેનને ધર્મ ધારી;
ખરે શોભશે એ રિતીં તુંજ કુળે, ઉચ નીચના ધર્મ જૂદાછ મુળે.

લાલ૦—નહીં ક્રોધથી હું ઉડું રાત્રું હર્ષે, બહું અભ્ર ગજે પછી તેજ વર્ષે;
રાસે તેજ લાડે ખીલે તે ખરે છે, પરંતુ ઉચી તેથી હત્યા કરે છે !

વીર૦—નથી વાદનું કામ મિથ્યા ન બોલો, પ્રીતિ ટેકજે હોય તો તેસું તોળો.
કહું વાત સો વાતની એક હુંરે, વિના સ્વામિ સર્વે પિતાવત્ લહુંરે;
વધારે હવે અંત જે લેશ મારો, નહીં લાભ પામે તું તો લેશ સારો.
હુંતો જૂમ પાડી બુલાવીશ લોક, થઈ આપ ડાહ્યા ખુઓ વેણ ફોક.

લાલ૦—નથી પ્રેમ ઉત્સાહ જાણ્યો જરા તે, મળે એક કે લક્ષ તોએ નિરાંતે;
કદી હા તુ ભાળે પ્રીતી બાજી માંડું, કરે વ્હાયતે—શું થયું ? હું ન છાંડું.
ખરી પ્રીત કાળેજ હું કર્ગરું, નહીં તો ગજું તારું શું હું ઉરું ?

હું એ અંત્યની વાત પૂછું છું એક, પ્રતિજ્ઞા ધરી કહે નથી પ્રેમ છેક ?

વીર૦—કહું કેટલું ? આકી શુંછે ? વધું શું ? તુંતો જેમ બોલે રીંસે હું બળું છું;
તજે દ્રષ્ટિથી દૂર જન્મે હું જાંખું, ન ચાંડાળ ! તુને—પ્રીતિ એવી રાખું

લાલ૦—હું આવો અકારોજ તો તું અકારી ! બળો રૂપ સનાવડું દુઃખ;
હજે અંદ્ર લેલાટમાં પ્હાડ કાળા ! જરા ! રાહ ! તું ઘેરજે બેઠ

અરે ! ઓષ્ટ પર્વાળી દયાવ હૂઓ ! કુટા પાતળાં પાવળાં નિત્ય કુઓ !
 અરે ! શાનમાં વાંદમાં વામ બાળુ, જરા ઝોકતું હોકતું આય માયું;
 દૌપે ચિત્તિણી ચાલમાં ચિત્ત ચોરી, હજ્જે વાર્થી વાંકું વળેલું ! નંકારી !
 અણીયાળી આંખો વિના કેદ તેવી, ઝંણી કામો પામી રતી દેવી સેવી;
 દશો દીશ વેગે ફરે વીજ જેવી, ઘટે ના ઘટે વીજરે પ્રગટી દેવી !
 ઘટે જો દદી વીજના ચંમકારા, પછી પ્રીતિ પળંન્યની રેડ ધારા;
 ન ઉલ્લંઘ સૃષ્ટિ તણા સુઝધારા, ઉલ્લંઘ સદા હાણિ—જાણેછ ધારા.
 (અરે! મારી છાતી વિશે ઉછળ્યું શું?) દયા દાંઘતો આણુ (વળી આ થયું શું?)
 મુઓ જીવતાં હું થયો દુજ લીધે—છુટે પાપ એવું શું પ્રાયશ્ચિત્ત કીધે ?
વીર૦—અરે ક્યાં મરે છે ? મરે તો તો સાફનું “પાપ પાપ” શું લેવે શું નહાફ ?
 જશે જકાતનું પાપ મહાપુણ્ય લાગે, હણાશે મનુષ્યારિ હુથી સુભાગ્યે !

લાલ૦—(ગાલરી ધુજતી આંખે)

(હાહા.)

અરર ! દહણ શાં વચન આ ! ન વદ ! ન વદ ! કર બસ !

(ચરચર ધુજ ધરણી ઢળયો, લાલરાજ પરવશ.

ચમકી ભયભિત સ્તભવત, સડળ અબળ થઈ ત્યાંય;

નજર નજર મળે પણ નહીં, સૂઝે ધ્રુઝે ગલરાય.)

મુલ૦—(એક બે મિનિટ પછી પાસે જઈને) અરે આ શું થયું ?
 હજી ઉઠતો નથી !

મુલાપ૦—સતીના શ્રાપનું સામર્થ્ય સાંભળતાં હતાં, પણ આજે
 આપણે નજરે જોયું.

વીર૦—એમ હોય નહિ. જો ! જો ! તપાસીને.

મુલ૦—(હાથ મુકી) જીવે છે ! જીવે છે ! પણ આ માયું કેટલું
 ધમી જાય છે ! લમણે હાથ મુકું છું તે પણ ઉછળે છે ! લાલરાજ ! લાલ-
 રાજ ! લાલરાજ !

મુલાપ૦—એશુદ્ધ થઈ ગયો છે. ચક્ષો આપણે એટલામાં રસ્તો
 પકડી જઈએ, મૂર્છા હમણાં વળશે.

વીર૦—ના, જા ! દોડ ! પાણી લાવીને છાંટ, હોશિયાર થાય ત્યાં સુધી તમે રહેજો; એટલામાં કોઈને એના આપની પાસે દોડાવ કે તે આવીને ઘેર લઈ જાય.

મુલાખ૦—આજના એના આવા શબ્દ સાંભળ્યા પછી એની જરી પણ દાઝ રાખવી જોઈએ નહિ. ચાલો, આપણે ઘેર જઈએ.

વીર૦—હું મારો ધર્મ શું છે તે સમજું છું. રજપૂતાણીને દાસીની શિખામણની જરૂર નથી. એને મરતો મુકી મારાથી ન જવાચ—એક વખત એની સાથેજ મહેં આ મહોંટે હસીને વાત કીધી છે. તે વેળા વગર વિચારે માઆપની આજ્ઞા શિવાય એમ કીધું તે મારી મોટી ભૂલ.

(લલિત છંદ.)

પરપુરુષસું જે વધું વહે, રૂપ ખતાવતી સત્યને મટે.

દુઃખા કરી દુઃખી થાય કે ચળે, જરૂર રોગતો ડામવો મૂળે.

પણ થનાર થઈ. એણે મહાઈ પતિવ્રત બંગાવવાનું બાપણ કીધું ખડું, અને તે વખત મહેં જુસ્સામાં જેટલું કહ્યું તે હીકજ કીધું, પરંતુ હમણાં એશુદ્ધ પડેલો છે તે સમયે મરતો મુકતાં મહાઈ મન માનતું નથી. તેમ ક્ષી રહું તો એની મૂર્છા વળી કે પાછો જીવ લેવા માંડશે, અને પાછાં મારે કઠણ વચન કહેવાં પડશે. મહેં કહ્યું તેજ હીક છે એને શુદ્ધિ આવે, અને એનાં માણસો લઈ જાય, ત્યાં સુધી વ્હીલો મુકી આવતી નહિ હોં ! તમે બંને. હુંતો જાંઈછું.

(દોડતી દોડતી જાય છે.)

—==—

પ્રવેશ ૪ થો.

(સ્થળ—એક મોટું મકાન.)

મુલ૦—(કોઈ સંસ્કૃત નાટકનો ગુટકો હેડે પડકી)

(વસંતતિલકા વૃત્ત.)

ચુંગાર કાવ્ય, કડવું જ તું આજ લાગે;

વાંચી બળુ હું વધતી, અતિ મેહ આગે.

*સંયોગ કુલ શુભ ! રે ! ભય ભેદી સાહે;

શ્રીમંત વેલવ મુણે, શિદ્ધ ભિક્ષુ બ્હાસે ?

આટલે લગી વાંચ્યું—વિયોગ ટળવાનો સમય આવ્યો તે વાંચીને મ્હારે શું કરવું છે ? મારાથી વંચાયજ કેમ ! વિયોગનું વર્ણન વાંચી તેની સાથે હું મ્હાફે દુઃખ વિચારી વિલાપ કરવા લાગતી હતી; અને રડવાથી પણ મને કંઈ સુખ થતું હતું. એ વિલાપ સઘળા ખોટા—સૌ બાજુ છે કે કાવ્યને અંતે સંયોગ થવાનોજ છે. દુઃખ તે મ્હાફે; વિલાપ તે મારા; ખરો કંઈના રસ તે મારી સ્થિતિમાં—કે સંયોગ થવાનો નિશ્ચય નથી એ-ટલુંજ નહિ પણ સંભવ પણ નથી.

(બોમોતી આવે છે.)

બોમો—મારી પકાનિ પુત્રી, હજી રડવું છોડવું નથી ? આ કમળ સરખી આંખોને કાં દુઃખ દે છે ? ત્હારા મુખ ચંદ્રને કંઈથી ન નાંખ ?

મુલો—એક વાર મ્હેં ના કહી કે મારા રૂપની વાત મારા આગળ ન કરવી. ચક્રેશનાં મન જો લોકાં નહિ તો તે ચંદ્ર શેનો ? ભરે જો પાસે આવી મી. ગુંઝાર ન કીધો તો તે કમળ નહિ પણ આપિત ચંપાનું ફૂલ બાજુનું.

બોમો—તું ચતુર થઈ કાં ભૂલે છે ? મૂર્ખ દુઃખ આંખ ઉઘાડી દર્શન કરતું નથી માટે શું સૂરનારાયણનો પ્રતાપ ઓછો થઈ ગયો ? કુતરે ચંદ્રમાંનું રૂપ નહિ આળખી સામું ભસે છે, પણ તેનો શું તે ખેદ ધરે છે ? કમળ જોઈ ભર હોય તો ગુંઝાર કરેજ. અરે ! તેમ ખીજ રસિક પુરૂષો તારો કેટલો સત્કાર કરે છે તે ભૂલી એક અનાડીની પ્રીતિની આશા રાખી શીદ દુઃખી થાય છે ?

મુલો—મેં તમને સોવાર કહ્યું કે એમાં એનો વાંક નથી; માફે માથું કાં આપો દહાડો દેહાવ્યાં કરો છો ? એ તો ચતુરજ છે—જે પ્રીતિનો ભરોસો ન પડે (અગ્નિના તો ઉપલી ચચાં ઉપરથીજ વર્તેતો) તે ચતુર થઈ કેમ બાંધે ? વાંક મ્હારો અને મારા નશીબનો !

*સંયોગ શગર ફૂલના સરખો રમણીક છે ખરો, પણ મુજ સરખી વિરહિણીને તો તે કાંઠા જેવો લાગે છે; જેમ રંધ માણસને ખીજ શ્રીમંતના વલવનું વર્ણન સાંભળીને માત્ર બળાપોજ થાય છે.

જામો—વાર. ચલ, હવે સ્નાન કરી અત્તર લગાવી સણુગાર સજવા માંડ. નૃત્યનો વખત થઈ ગયો જો. મહેં તો જાણ્યું કે તૈયાર થઈને બેઠી હશે.

સુલો—હું આવનાર નથી, ગમે તે કરશો તો એ.

જામો—ધેલી છે? આજે શું સુંદર રચના થયેલી છે! દેશદેશના લોકો જોવાને મારેજ આવ્યા છે, અને આપણે તો આદરપૂર્વક પ્રાપ્તિ થવાની તેજ નહિ જઈએ?

સુલો—મા, તારા લોભનો પાર નથી. હજી તારે શી વાતની ઊંણ છે કે “પ્રાપ્તિ પ્રાપ્તિ” ઝંખ્યા કરે છે? દેશદેશ ફરી એટલી સમૃદ્ધિ સંગ્રહ કીધી છે કે તેટલી તો મોટામોટા શ્રીમતોને ઘેર પણ નથી. પાટણ શહેરમાં પાંચસે ગણિકાઓનાં ઘર છે તોપણ તે સઘળીનો સરદાર તું ગણાય છે. હજી શું બાકી છે? હવે તો કાળાં કામની લલુતા છોડી દે.

જામો—કાળાં કર્મ શેનાં? એ તો આપણો કુળધર્મ છે. કોઈને કળી જુઠા પૈસા મેળવ્યા હોય તો ફિકર.

સુલો—(સામું જોઈ રહીને) કેમ કહી રહી? તું કુળધર્મની વાત કરે છે, ને મને નખથી શિખાપર્યંત જવાળા ઉડે છે. તુંજ મારી માથાને એમ કહે છે કે એ આપણો કુળધર્મ, તે પેલાનો શા વાંક? એવો વિચાર કરી તે મારો તિરસ્કાર કાં ન કરે? મારી સાથે પ્રીતિ કેમ બાંધે?

જામો—વળી એની ને એની વાત.

સુલો—નવાઈ શી! મારે વાત બીજી શી કરવાની છે.

(સાખી.)

ચોંટી એકજ એ છખી, ભીડી નયનસું બાથ;

દેખું નિશ દિન એજ તો, હોય દૂર કે સાથ.

જામો—ગાંડી તેથી તો અરે, કાંઈ નહિ દેખાય;*

દેખે તો પછી ઉમળકો, આ આવે ન જરાય.

સુલો—જાગે ઊંધે કે અરે! સુપને આંડ પહોર;

અલખેલા આગળ રહું, નાસે તે ચિત્તચોર.

*આખની બહુ પાસે કાંઈ પદાર્થ આવે તો તે પદાર્થ પણ નહિ દેખાય અને બીજું પણ નહિ દેખાય.

નયણે એકજ સુખડું, અવણે એકજ સાદ;
આ નાગજી જીભલડિને, એકજ અધરડું સવાદ.
આ ધુળંતા ધ્રાણુને, એકજ અમૃત સ્વેદ;
તનખે તનડું ટમ ટમે, એકજ કેરિ ઉમેદ.
ચિતડું ચિતવન એકનું, ચરચરો કરતું નિત્ય;
વહાલા છેક નમેરડા, થઈએ નહિ જ્યાં પ્રીત.

(એક દાસી આવે છે.)

દાસી૦—સાહેબ, મહારાજનું બીજું માણસ તેડવા આવ્યું છે.

સુભ૦—ક્યાંથી બૂંડી પાપિણી, તું આવી આ વેળ;
પડાવ્યો પ્રીતમ વિન્નેગ ત્હેં, ક્યાં છે? લવું શું થેલ!

ભામે૦—હવે વેષ કરતી છાની રહે, કહે છે સાંભળતી નથી?
(જરા રહીને) મારી વહાલી ડાહી છે તો, હમણાં સમજીને તૈયાર થશે.

સુભ૦—હવે હું બાળક નથી કે—

ભામે૦—બાળક કેમ કહેવાય? મોટા મોટા પૃથ્વીપતિનાં આયુદ્ધ
છોડાવી ખોડાવે એવી મોહિનિ રૂપ બાળા, મારી વહાલી (ચુંબન
કરવા જાય છે.)

સુભ૦—(તરછોડી નાખી) એવાં એવાં જીઠાં લાડ કરી ભમા-
વીને મહારો અવતાર ધૂલ કરી નાંખ્યો, તે દહાડા ગયા. હવે મને વહાલી
કહો કે અળખામણી કહો, પણ હું ગણકારવાની નથી.

ભામે૦—એવી બેરડી થવું તને ઘટે છે? મહાઈં કહ્યું માન.

સુભ૦—કહ્યું માનવાનું એ કે મારી જાત અને મહાઈં સુખ વેચી
તમને દ્રવ્ય મેળવી આપું. ઘટમાં પ્રાણ છે ત્યાં લગી તો હું એમ
કરનાર નથી.

ભામે૦—તેમ તને હું ક્યાં કહું છું? છ માસ થયાં એ વાતનો
—મહેં આગ્રહ કીધો છે?

સુભ૦—કીધો તો ઘણાંએ પણ ચાલ્યું નહિ ત્યારે થાકીને મેઠાં.

ફીનીચલો હોહ. †નાક.

જામો—વાર તેમ, તોએ ત્હારી જુઠી જીદને માટે મ્હેં મોટા મોટા ગંડળેશ્વરોને પાછા વાળ્યા, તો હવે તું આજે મારો બોલ રાખ, માત્ર વૃત્ય કરવું છે. એમાં શું ?

સુલો—હું કોઈ પ્રકારે પણ ગણિકાનો ધંધો કરવાની નથી.

જામો—જેજે. ત્યાં તો લાલરાજ આવ્યો હશે, તારો વિયોગ—

સુલો—ટળશે કેમ ? એવો ટળશે કે મને વૃત્ય કરતી દેખી હું આ અધમ કુળની છું તેનું સ્મરણ વધારે થશે, અને મ્હારો ધિક્કાર કરે તો છે, પણ તે હવે પૂરો કરશે.

જામો—તું એના પર શીદ મોહી રહી છે ? બીજા સુંદર પુરૂષો મરી ગયા છે ? બીજો કોઈ સુંદર નથી ? ચતુર નથી ? શ્રીંગત નથી ? જા ! તું બીજા કોઈને શોધી કહાડી તે સાથે તું સુખી થતી હોય તો પ્રીતિ બાંધ. હું દ્રવ્ય માગીશ નહિ-અરે ! જા જેમ્મએ તેટલું દ્રવ્ય તું આપણા ભંડારમાંથી લઈને તેને આપી દેજો. હું હાથ પકડવાની નથી. કહે તો હુંજ એવો ચતુર શોધી આપું કે તું એને ભૂલી જાય.

સુલો—મને તમારાં વચન સાંભળી વત્તી વત્તી ચીઠ ચઢતી જાય છે. મામાપની આંખવડે જો પ્રીતિ બંધાતી હોત તો આટલું બુંદું દ્રવ્ય મેળવ્યું છે તેનો લક્ષ્યાંશ પણ, તમે ગમે તેવાં પ્રપંચી છો, તોપણ મળત એવું સ્વપનામાં પણ ધારો છો ?

જામો—વાતમાંને વાતમાં વહાણું વાશે. તું બીજો તારી જાતે શોધ; હું ના કહેતી નથી. પણ હમણાં ઉઠ, વહેલી યા.

સુલો—ગણિકાનો ધંધો કરતાં તમારા મનમાંથી પ્રીતિનું જાન ખસી ગયું છે. ખરી પ્રીતિ લાગી હોય ત્યાં લગી બીજાનું મ્હેં જોવું પણ કેમ ગમે ?

જામો—હુંજ રાંડ ભૂલી કે મ્હેં તને આટલાં બધાં નાટક અને કાવ્ય વસાવી આપ્યાં. તે વાંચતાં તું છેક ચળી ગઈ. રસશાસ્ત્ર શીખી છે તો સામાન્યાના ધર્મ તું સમજતી નહિ હમણ ?

સુલો—તેમાંજ રસના ગ્રંથમાં સામાન્યાનું વર્ણન હુંક અને નીરસ હોય છે. શૃંગારમાં સામાન્યાને ગણી એજ મોટી ભૂલ-એ નાયિકાજ નથી. રસશાસ્ત્રીઓએ બીજા શાસ્ત્રીઓની પંડે એક બાબતમાં બધી બાબત આણવાની લાહેને લીધે નાયિકામાં એ એક વર્ગ ઊભો કરીધો છે. એ

લોકોને તપાસ કર્યા શિવાય અને ખરા ખોટાનો લેશ માત્ર પણ વિચાર ન કરતાં શાસ્ત્ર—પૂર્ણશાસ્ત્ર—રચવાનું વ્યસન પડી ગયું છે.

જામે.૦—યાદ રાખજો, આજે જો મ્હાં કહ્યું નહિ માને તો કાલે બધાં બાળી મુક્યા વગર રહેવાની નથી. પકડું સમજી મહેલજો, હો !

સુભ.૦—હવે તેની કંઈ મારે જરૂર નથી; રસની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિજ મારા હૃદયમાં રમી રહી છે તો એવાં ઝાંખાં ચિત્ર મારે શા કામનાં છે ? મહેલજાની પેડે તે વાંચી મારી તૃપ્તિ થતી નથી. બાળી મુકવાં હોય તો ખેલાશક બાળી મૂકજો. પણ પેલો પેટારો જોયો ? એના કેટલા પૈસાના ઢગલા એકા છે, તે ન ગણકારવાની આ લોભી છાતીમાં હમણાં બુદ્ધિ આવી હોય તો સાંઝે.

જામે.૦—તું મ્હાં માન જરા રાખતી નથી. તું મને પશુની પેડે ગણે છે તે હું સમજી છું, પણ આજે આ અણીની વખતે હું કંઈ કહેતી નથી. મ્હાં કહ્યું માન. (એક માણસ આવે છે અને પછાડી દાસીઓ દોડતી દોડતી)

દાસીઓ—(સાથેજ) ઉપર આવવાની ના કહી પણ એ વાચોં રહો નહિ.

માણુ.૦—ગણિકા, તું આ બધો વૈભવ ખોવાની થઇ છે કે શું ? મહારાજ ઘણા માપાયમાન થયા છે ! મને છેત્રીવાર કહેવા મોકલ્યો છે કે જો આવે પ્રસંગે નૃત્ય કરવા નહિ આવે તો અમે તારી ખચર લીધા વગર રહેવાના નથી.

જામે.૦—હા ! બહેન. મરતાં તરફડતાંએ જવુંજતો. (માણુસને). આજે એનું શરીર એવું બગડ્યું છે કે ચલાતુંએ નથી.

માણુ.૦—મહારાજ કહે છે કે અમે બહાનાં માનનાર નથી. (સુભ. ગાને) હે સુંદરી ! રાજ સાથે મોઢાં મોઢાં થઇએ નહિ, એ બીજા સાથે ચાલે. કોપાયમાન થશે તો આ દેવાંગના સરખા સ્વરૂપની જરા ખાતર તે રાખવાના નથી. અમારા સરખા ગરીબનું તે કેમ સાંભળે ? પણ હું ત્હારા હિતને અર્થે કહું છું. કંઈ કાંઈ સમજો. નહિતર પછી મારા ખોલ સંભારવા પડશે. કહ્યું તે ભૂલતા નહિ હો !

(બચ છે.)

દાસીઓ—હે સુલગા ! પરમેશ્વરને વાસ્તે હવે સમજ.

જામે—કેમ હવે કાન ઉઘડ્યા ? વાર્યું ન કરે તે હાર્યું કરે. ઉઠ, ઉઠ.

સુલ—હું ના કહેતાં પણ થાકી. મહારા મ્હોઢા આગળથી સઘળાં તમે કાળું કરો.

જામે—એ ચાળા હવે હું સાંખવાની નથી. કોણ બોલે, કોણ બોલે, એમ જાણી હું આટલી વાર ભાઈ બાપા કર્યા કરતી હતી, પણ હવે—

સુલ—હવે શું? બાકી શીદ કહેવાનું રહેવા દોઢો ? જે કરવું હોય તે કરજો, પણ હમણાં મને બે ઘડી એકલી રહેવા દો, જે કરશો તે હું માન્ય કરીશ.

જામે—બધી ચતુરાઈ કુતરાને નાંખી ! રાંડ મહારે પેટ પથ્થર પડી ? સમજાવી સમજાવીને કહીએ છીએ, પણ સમજતી નથી. એવી ગાંડી તો મ્હેં કોઈ દીઠી નથી. પોતાની પેટે અમારા બધાના પ્રાણ લેવડાવવા બેઠી છે. એ જાણે છે કે સિદ્ધરાજ સાથે જેમ લાડીશ તેમ લડાશે, કેમકે—

સુલ—ખબરદાર, જે એ વાત મને સંભારીતો. જે કામે મારી પાસે કરાવ્યાં છે તેનો વિચાર કરતાં મને કંપારી ઉઠે છે. હું તમને કોઈને બાંધી રાખતીતો નથી. જાઓ તમે બધાં. મનેજ વૃત્ય કરતાં આવડે છે એમ તો નથી.

જામે—આવડે છે તો બધાંનેજ તો. પણ મારી રત્નપુત્રી, ચિત્તમાં ખટકે એવી અદા અને મનોહર મુખરૂં બીજાં ક્યાંથી લાવે ? વળી મહારાજનો તારે માટે કેટલો આગ્રહ છે તે તો તું જાણે છે.

સુલ—ત્યારે થનાર હોય તે થાય ! કેમ કરિયે ? હું તો આવનાર નથી.

જામે—આજે ચાલ. પછી જો કાલે હું લાલરાજનેજ તને મેળવી નહિ આપું તો મહાઈ નામ ગુણકા નહિ.

સુલ—હેં ! હેં ! ખરે. મારા સમ સાચું કહો.

જામે—નિશ્ચય હું તને મેળવી આપીશ. હવે તહાઈ મન માન્યું ? ચાલ, ઉઠ.

સુલ—હા, ત્યારે તો ઠીક છે. પણ વચન પાળજો હો !

(ઉઠે છે.)

જામો—એટલો મારો વિશ્વાસ નથી, મારી ચતુર ડાહી દીકરી ?
છળ તે હું તારી સાથે કરું પણ ખરી ? કાં જુલો છે ?

સુલો—અરે ! અરે ! પણ તોએ શું થયું ?

(સાખી.)

મન મળ્યું નહિ ત્યાં લગી, તન મળે શું થાય ?

મન મળે તન નહિ મળે, તોએ કંઈ રહોવાય.

જામો—રાગડા કહાડતી છાની રહે, ચાલ. ઉઠ, વહેલી થા. મન
મન શું કરે છે ? તને લાવીને પગે લગાડું ત્યારે તો થયું ?

સુલો—હવે તો મને જુઠાં જુઠાં વચન આપો છો તેની પૂરી
ખાત્રી થઈ. તેના મનમાં પ્રેમ નથી તે ક્યાંથી તમે લાવશો ? મને “ગણિકા
કે ?” એમ કહીને તિરસ્કાર પ્રદર્શક આંખે મારી સામું જોયું તે જો તમે
દીકું હોય તો જાણો. ત્યારથી તે દષ્ટિ મારા હૃદયમાં ઝેરી બાણની પેઠે
ભરાઈને ચોંટી બેસી છે, અને હરઘડી સાલ્યા કરે છે.

જામો—મુઓ તે ત્યારે ! મારી આગળ એનું નામ ફરીથી દેતી નહિ.

સુલો—નામ દેવા હું ઉભીજ રહેતી નથી. હું આવનાર નથી
મારી નાંખશો તોએ—એ તમારા મનમાં નિશ્ચય કરી જાણજો. મારી
પછવાડી આવતાં નહિ—તમારે જવું હોય તો જાઓ.

(પાસેના ઓરડામાં જઈ ઝટ બારણું દબાવે ભરાઈ જાય છે.)

અંક ૪ થો.

પ્રવેશ ૧ લો.

(સ્થળ—એક મોટું મકાન).

(લાલરાજ બેશુદ્ધ સરખો પલંગ ઉપર પડ્યો છે

અને આગળ એક વૈદ બેઠેલો છે).

વૈદ—મારો સઘળો શ્રમ વ્યર્થ જવાનો. માત્રા ઉપરા ઉપરી મુકાને
આપો પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. મ્હેં એટલું સાફ કીધું કે સઘળા વૈદનો પંચ

કરી સેનાપતિને ખરેખર કહી દેવડાવ્યું. બાકી મારા ભોગ હતા. હવે તો મારો થશે તો મારી વાઃ વા વધારે થશે; અને મરશે તો કહેશે કે “એ શું કરે? એણે તો આગળથીજ છેડા છોડવી નાખ્યાતાકની, એણે તો બિચારાએ બિજા વૈદ્યોને પણ તેડાવ્યાતા; જ્યાં કાંઈ મનુષ્યનો ઉપાય નહિ ચાલે ત્યાં એ શું કરે?” પણ મારી બધી આશા તો ગઈજ તો. હવે કાંઈ મળવાનું છે? કસ્તુરીની આ પાંચ સીસી વધી છે તે કાંઈ કામ આવશે. (ગજવામાં ધાલે છે.) નશીબમાં હતું તે મળ્યું શું કરીએ. (જ્ઞાનવિજય આવે છે).

જ્ઞાન૦—કેમ શું કીધું?

વૈદ્ય૦—(ગભરાઈને) મહારાજ! તમે જોયું હતું શું કરતો હતો તે! ગજવામાં માત્રા જોતો તો. બધી માત્રાઓ ખાલી થઈ ગઈ પણ—

જ્ઞાન૦—બધા મળીને તમે શું કીધા? હમણાં મરે તો સાંભળ્યું એના શરીરમાં કાંઈ રોગ નથી. નકામા શેણે ડયા? આ ઓપધ શું ચોપડ્યું છે?

વૈદ્ય૦—કસ્તુરી ગાળી ચાળીને અમે મુઆ.

જ્ઞાન૦—ખરેખરા બધા ગધેડા છો તો! કસ્તુરી કેવી? આ પ્રમાણે વેદું કરો છો?

વૈદ્ય૦—મહારાજ, તમે પણ વિદ્વાન છો. જાણતા હોતો કહો. તમારો બીજો કંઈ જંત્રમંત્રનો ઉપાય હોય તો તે કહાડો; ઓપધ તો અંગે લાગતું નથી.

જ્ઞાન૦—અરે! એનું રૂધિર ગરમીથી તપી ગયું છે. આ માથું ધખી જાય છે! તે દેખતા નથી? દંડક કરો દંડક. લાવે! (માણસને બોલાવી) અલ્યા અત્તરમાં આ ઘસીને લાવ, મળીઆગરાનું ચંદન ઉતારી.

વૈદ્ય૦—શુદ્ધિ છે નહિ, ને દંડક કેમ થાય? જેનું કામ તે જે કરે, મહારાજ?

જ્ઞાન૦—કીધાં! મારવાના ઉપાય તો કરી મુક્યા છે! આ નાડી તો જોવીતી—ઘોડાની પેડે દોડે છે. અને તે ઉપર ગરમી કીધી! (લેપ લાવે છે).

વૈદ્ય૦—એનું જોખમ તમારે શિર હો! હું નહિ જાણું. (ચાકરને) તું સાહેલી છે.

જ્ઞાન૦—જોખમ કેટલું માથે રાખ્યું છે? અગાઉથી તો હાથ ધોવડાવી મુક્યા છે. (માથે ચોપડે છે.) સાંભળે છે કે, અલ્યા માણસ જાઓ

પચીસ પચાસ તમે આ લેપ તૈયાર કરવા મંડી જાઓ, અને ઉપરા ઉપરી લગાવતા જાઓ. હમણાં ઘડીમાં જવાબ નહિ દેતો થઈ ચૂક્યું.

વૈદ્ય૦—એક વાર આ પોપટનું છે તેનો ગુણ જુવો તો ખરા.

જ્ઞાન૦—કે જોતાંજ જોતાંજ રૂંધાઈને પ્રાણ નીકળી જાય ! એને લાગ્યા ત્યારે હું બોલતો કરીને ગયો તો કેની. આતો તમે મૂર્ખાઈથી વિદ્યારાવી નાખ્યું. એના શરીરમાં જરા સુસ્તી નથી—એની છાતી ગરમીએ રૂંધાઈ ગઈ છે તેથી બોલાતું નથી. બીજા બધા વૈદ્યોએ એજ અભિપ્રાય આપ્યો.

વૈદ્ય૦—એ તે કંઈ કોઈના ઘરના વાત છે ? ગેષ્ટા ઉપરથી જણાય તે ખરું.

જ્ઞાન૦—સેનાપતિએ પણ મને એમજ કહ્યું. એમ કેમ ? બધા આંધળા થયા કે મારા ધાર્યામાંજ કંઈ ભૂલ છે ?

વૈદ્ય૦—મહારાજ, એજ વિચારની વાત છે તો.

જ્ઞાન૦—ના ના, મારા ધાર્યામાં ભૂલ હોયજ નહિ. એ શું સમજાવ મૂર્ખાઓ પોપટની પેઠે પાને પાનાં ગોખી ગયા, તેમાં શું થયું ?

વૈદ્ય૦—એ બોલવું તમને ઘટતું નથી. એવડો મોટો અપવાદ અમારા ઉપર મૂકો છો તે જુડો છે. સિદ્ધરાજ મહારાજનેજ પુછો, એક પડીકામાં કોણે સાંડે કીધું હતું ? મંત્રેશ્વરની તે દહાડે બધાએ આશા મૂકીતી તે વેળા કોણે—

જ્ઞાન૦—જહુ થયું. માંદાના માથાપર ટકટક થોડી કર. એ કરવું કયા વૈદ્યકના પુસ્તકમાં લખ્યું છે ?

વૈદ્ય૦—મહારાજ, પ્રકરણ ચાલતું હોય તે મુકી એકાદો અશુદ્ધ શબ્દ સામાવાળો ભોગજોગે બોલ્યો, કે શાસ્ત્રીઓ ટપ નિરર્થક ભાંજગડ કરવા મંડી જાય છે, તેમ ન કરો. તમે તો બધા શાસ્ત્રમાં કુશળ છો, પણ એમ બોલીને અમારા ગરીબના પેટ ઉપર પગ નહિ મૂકો.

જ્ઞાન૦—ત્યારે હું જે ઉપચાર કહું તે કરવા દે; મને અટકાવ કર નહિ. (કુંગરશી આવે છે).

કુંગર૦—કેમ વૈદ્યરાજ, કંઈ ફેર જણાય છે ? જે માગશો તે આપીશ—એકવાર મારા લાલરાજને સારો કરો.

વૈદ્ય૦—સરદાર, ઔષધ તો બદલ્યું છે. કર્તા હર્તા તો પરિચ્છિન્ન, પણ હમણું તમારી સાથે વાત કરશે એવી મને આશા છે.

કુંભ૦—વારૂ વૈદ્યરાજ ! મહાદેવ તમારૂં બહું કરશે. જે રાગની સેવામાં ધરડો થયો તેણે તો મારા હુઃખ સામું ન જોયું, પણ તમે મારા પર ઉપકાર કીધા.

વૈદ્ય૦—આ ગુરૂ મહારાજને મને સારી સારી યુક્તિયો બતાવી છે. સાંઝે થાય તો તે બધા એમના પ્રતાપ જાણજો. મારા જેવા રંકથી શું થાય ?

કુંભ૦—એમનો આશરો અમારે માથે છેજ. તમે તમારે મ્હોંઠે કંઈ પોતાનાં વખાણ કરવાના છો. પણ અમે ગુણુ જૂલવાના નથી. હે લાલરાજ ! હે લાલ ! હે લાડકા ! હાય ! હાય ! એ હજી મ્યાં બોલે છે ?

જ્ઞાન૦—વૈદ્યરાજ, જરા પેલા ઓરડામાં જાઓ તો. અમારે કંઈ વાત કરવી છે.

વૈદ્ય૦—જેમ મહારાજની આજ્ઞા. પણ મ્હેં કહ્યું છે તે જૂલતા નહિ. એટલી મારા ગરીબ ઉપર કૃપા કરજો. લાલરાજને તપાસજો, તમારે બરોસે છે. (બારણે જાય છે.)

જ્ઞાન૦—કેમ સેનાપતિ, મ્હેં કહ્યું તેનું શું કરી આવ્યા ? એનું શરીર કામામિથી ધખી જાય છે, અને માત્ર તેની રૂંધણી આ બેશુદ્ધિ છે. એ કન્યા ગમે તેમ પણ એને મળે ત્યારે એને શાંતિ વળશે:—ખીજ સજારો ઉપચાર કરશે તે ખોટા.

કુંભ૦—અરે ! મહારાજ ! એમ ના કહો ! વૈદકના ઉપચારજ આપણા હાથમાં રહ્યા છે. એ કન્યા મળવાની નથી. સિદ્ધરાજની આગળ હું રડયો, પળે લાગ્યો, ખોળા પાથર્યાં, પણ તે એકનો બે થયો નહિ. આટલા વર્ષની મારી સેવા ધૂળમાં ગઈ. મ્હેં એનાં કેવાં કેવાં કામો કીધાં છે ! તેનો પણ એણે કંઈ ગુણુ ન જાણ્યો. ખરેખરો નિર્દય છે. આટલી સહેજ વાતમાં મ્હારૂં માન રાખ્યું નહિ. આ ઘડપણમાં મારો આવો ચતુર દિકરો જવા બેઠો છે ત્યારે મારે જીવીને શું કરવું છે ? હું પણ મારો દેહ એની જોડે ત્યાગ કરવાનો. મારૂં જીવતર ધૂળમાં ગયું.

જ્ઞાન૦—વારૂ, પણ એણે શો જવાબ દીધો ?

કુંગલ—કહ્યું કે એ કામમાં મારાથી નહિ પડાય, મહેં ધણું કહ્યું ત્યારે આખરે કહ્યું, કે તે પરણી ન હે.ત તો વળી વચમાં પડી પરણાવત, અથવા તે સ્ત્રીને માથે ધણી ન હોત તોપણ કાંઈ યુક્તિયે અપાવત.

જ્ઞાન—તમે કહ્યું હશે કે તે પરણેલી છે ?

કુંગલ—એ કહ્યા વગર કેમ ચાલે ? તજવીજ થાય ત્યારે કંઈ જાનું રહે ?

જ્ઞાન—ના, એ તો હીકજ કીધું. પણ પોતે શું કરે છે ? તે વિચારીને તો હા કહેતી હતી. (લાલરાજ પાસું ફેરવે છે.)

કુંગલ—કેમ ભાઈ ! તારા શરીરને કેમ છે ?

લાલ—મારે પાણી જોઈએ છઈએ.

કુંગલ—લાવરે ! પાણી લાવ ! પાણી લાવરે ! ભાઈ માગે છે.

જ્ઞાન—અચ્ચા ! પીવાનું પાણી ભરી આપતો.

(માણસ આવી આપે છે.)

લાલ—હમણાં હિંચાં વાત કોણ કરતું હતું ?

કુંગલ—ભાઈ, હું ને ગુરજી. તારાથી કલકલાટ નહિ ખમાતો હોય તો અમે વાત નહિ કરીએ. આટલી વાર તું બોલતો નહોતો તે મારો જીવ તો બિડી ગયો હતો. હવે કેમ અંદરથી સાવચેતી તો છે ?

લાલ—મારા શરીરમાં નમળાઈ જેવું તો લાગે છે. ખીજું તો કાંઈ નથી. મને શું થયું હતું તે પણ હું પૂરું જાણતો નથી હા ! યાદ આવ્યું.

જ્ઞાન—આવે શરીરે ઝાઝી વાત તું ન કર. મીટ મારીને સુઈ જ.

લાલ—ઘડી થયાં મારા મનમાં શુદ્ધિ આવી છે. પણ બોલાયું નહિ તેથી મારો જીવ બહુ રૂંધાયો. હવે તો મને વાતચિત કરવા દો.

કુંગલ—ભલે ભાઈ, કરની. એ દહાડો ક્યાં હતો !

જ્ઞાન—ના ! ના ! આપે શરીરે વાત કરવી હીક નહિ.

કુંગલ—ત્યારે ગુરજી કહે છે તેમ કર. એ કહે છે તે ખરું હશે.

લાલ—ગુરજી, તમે જે ફિકર રાખો છો તે હું સમજ્યો. પણ હવે તેની ચિંતા નથી. મારા મનનો બધો જુસ્સો આ એ કલાકમાં નીકળી ગયો, અને હવે તો હું શાંત થયો છું; અને હું શાંત થયો છું તેની નિશાની

એ કે અ પિતાજી ઉભા છે તેનો લાજ રાખી મારે વાત કરવી છે તે કરતો નથી. પહેલાં મારો જુસ્સો દબે એવો હતો ?

કુંગમ—ભાઈ, આવે વખતે તું મારી શરમ રાખતો નહિ. તું સારો થાય એટલું મારે જોઈએ છેએ, તું કહે તે હું કહું.

લાલમ—(ખેડો થાય છે.) હવે મારા શરીરમાં કાંઈ નથી. (ઉભો થાય છે.) ઉભા પણ થવાય છે હો! માત્ર ઊંઘમાંથી ઉઠ્યો હોજી એટલી સુસ્તી છે.

કુંગમ—આજ મારે આનંદનો દહાડો. વૈદ્યરાજ! વૈદ્યરાજ!

વૈદ્ય—(આવીને) શી આજ્ઞા છે? (લાલરાજ સામું જોઈને) હું મારનોજ હતો કે કલાકમાં ઉઠશે. એવી માત્રા મુકી હતી. એ સહુ ગૂંચળને પ્રતાપે.

કુંગમ—(કોટમાંથી મોતીની માળા કહાડી) લો, મહારાજ, હમણું આતો. પછી તમને ખુશી કરીશું. આતો બાના દાખલ સમજજો.

વૈદ્ય—સરદાર, તમે તો રાજેશ્રાજ છોકની. તમારી ચાકરી કીધી ક્યાં જવાની છે? (કુંગરસી અને વૈદ જાય છે.)

લાલમ—મહારાજ, તમારું અને હેમચંદ્રજીનું કશું ન માન્યું તેથી આટલો પસ્તાયો. પ્રીતમાં છળ વગર ચાલતું નથી.

જ્ઞાનમ—એક એ દહાડા તો એ વાત બંધ રાખ.

લાલમ—એક એ દહાડા શું? અતર ઘડી એનો ઉપાય કહેજું. હવે હું આકળો પડવાનો નથી એ નિશ્ચય રાખજો. પણ એ રજપૂતાણીનો અહંકાર કિતાઈ ત્યારે ખરો. એની પ્રીતિની હવે હું દરકાર રાખતો નથી; મારા બોલ ઉપજા થાય ત્યારે ખરી વાત. પિતા એમ કહેતા હતા ખરા કેની કે સિદ્ધરાજે કપુલ કીધું છે કે જો એનો સ્વામી જીવતો ન હોય તો એ કન્યા—અરે રંડા—મને અપાવે.

જ્ઞાનમ—કશું છે ખરું, પણ એ અને એવું નથી. માટે મને બરોસો પડતો નથી.

લાલમ—એ વાત ખરી, પણ આપણે કહેવાતો કામ લાગશે; અને ખીજું, ખરું પૂછો તો એ જીવતો છે ત્યાં લગી એની અને છળ-

વાની મારી હિંમત ચાલતી નથી. કાલે હોત તો એની સાથે હું આયુધ બાંધી તૈયાર થાત, પણ હવે તો ગાંડાઈ મારા મનની ગઈ, અને પૂરું સમજું છું કે એની સાથે લડવામાં હું ફાવવાનો નથી. નકામી ઉઝતાઈ કરી જીવ ખોવો એને હવે હું મૂર્ખાઈ સમજું છું.

જ્ઞાન૦—હું તો તને આગળથીજ એવી શિખામણ આપતો હતો.

લાલ૦—પણ તે વખતે તો મારામાં જૂત ભરાયેલું હતું. હવે હું મારી મેળેજ એવાત કહું છું, તે ઉપરથી સમજવું કે હું શાંત થયો છું કે નહિ.

જ્ઞાન૦—એનો તો કંઈ બરાબર નિશ્ચય નહિ થાય. તોપણ હવે તું કરવા શું ધારે છે ?

લાલ૦—એજ કે ગમે તેમ કરી એ મરે એમ કરવું.

જ્ઞાન૦—એ કેમ થાય ! તુંજ કહે છે કે એના સામું લડતાં કોઈનું ચાલે એવું નથી.

લાલ૦—બીજા ઘણા કિપાય છે. તમે ચ.હો તો હમણાં કરી શકો.

જ્ઞાન૦—ગાંડો છે, મારા સરખા વૃદ્ધનું શું બળ ચાલે !

લાલ૦—મહારાજ, બાહુબળ તો વિદ્યા અને બુદ્ધિની આગળ રૂંક સરખું છે.

જ્ઞાન૦—એમાં કંઈ કોઈનું સામર્થ્ય ચાલે એવું નથી.

લાલ૦—આજે હું રોકડે રોકડી વાત કહેવાનો. તમારે મારી ગરજ છે, મારા વગર તમારો મનસુખો કદી પાર પડવાનો નથી એ હું પશું સમજું છું, અને તમે પણ મનમાં સમજો છો. તેથીજ મારા ઉપર એટલું હેત રાખો છો, અમથું રાખો એવા તમે ભોળા નથી.

જ્ઞાન૦—એવાં ઓછાં વચન તારે બોલવાં યોગ્ય નથી.

લાલ૦—હું એમાં કંઈ તમારો વાંક કહાડતો નથી. શિદ્ધને ગભરાઓ છો ? જગતનો વ્યવહારજ એવો છે, હું પણ ક્યાં ના કહું છું ? સ્વાર્થ વિના શું તમારી સાથે હું સામેલ થાઉં છું ?

જ્ઞાન૦—એવો સ્વાર્થ તને મહેં આગળ નહોતો નાણ્યો. એ કાણે શિખવ્યું

લાલ૦—પોતેજ મહારાજ, હું નાનો હતો ત્યારથી તમે મને “અહું

ઉત્તમઃ પુરૂષઃ અહં ઉત્તમઃ પુરૂષઃ” કરી શિખવવા માંડ્યું હતું તે કેમ ભૂલી જવાય.

જ્ઞાન૦—અહં ઉત્તમઃ પુરૂષઃ એ ખરું, પણ ક્યારે? સઃ તે પ્રથમઃ પુરૂષઃ એમ ગણે ત્યારેજતો. એ સ્વાર્થ છે કે નીતિ શાસ્ત્રના સારનો સાર છે? વિચાર.

લાલ૦—વળી વેદનુંજ મહાવાક્ય મને “તત્ત્વમસિ” એમ પોકારીને કહે છે, અથવા ‘અહં બ્રહ્મા’ કહેતાં શિખવે છે.

જ્ઞાન૦—તેની વાત તો તું જાણે. આત્મી એનો અર્થ એમ કરવાનો નથી. એ તો જ્ઞાનનો ગુહ્ય મર્મ છે.

લાલ૦—ગમે તેમ અર્થ કરો, પણ હું બ્રહ્મ એટલે સોથી મોટો એમ થયા વગર રહેનાર નથી હશે, હું હવે એવા સ્વાર્થ વગરના વાદ કરવા ઇચ્છતો નથી. સારાંશ એ કે તમારે મારી જરૂર હોય, આ સોનાનું કામ પડવાનું હોય, તો જગદેવ મરે એમ કરો; નહિ તો મારે તમારે લેવા દેવા નહિ ગરજ હોય તો હા કહેજો. હું પરાણે હા કહેવડાવતો નથી.

જ્ઞાન૦—(વિચારીને) ઘેસો છે? મારાથી થતું હોય તો હું તને ના કહું?

લાલ૦—જક્ત જાણે છે કે તમે મંત્રશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ છો. પ્રયોગ માંડો.

જ્ઞાન૦—જક્તતો મૂર્ખ છે. મહેં કેટલીક વાર તને શાસ્ત્રના સિદ્ધાંત અતાવી સમજાવ્યું છે કે મંત્ર એ કેવળ બ્રમણ છે.

લાલ૦—સમજાવ્યું ગમે તેટલું, પણ તમારા ગુરૂ પાસે તમે બળ્યા છો તે હું જાણું છું. તમે અજમાવ્યું નથી ખરું; પણ તેમાં કોઈએ સાચો પડશે. આ હુંતો જાણું છું. મારા બોલ યાદ રાખજો. આ કામ મહાર્ મરો તોજ હું તમારું કરીશ. (જાય છે.)

જ્ઞાન૦—આતો હું મહા સંકટમાં આવી પડ્યો. હેમચંદ્રે કહ્યું હતું તેમ આતો ખરેખરો સ્વાર્થ નીકળ્યો. એનું કાંઈ કળાતું નથી. ઘડીપર મરવા જેવો હતો, અને હમણાં તો પાછો વાઘની પેઠે દોડે છે. વિના કારણ ખીજનો જીવ લેવાનું કહેછે તે મારાથી કેમ થાય? અને જીવ લેવાય પણ શી રીતે? મને તો મારણ મંત્ર એકે આવડતો નથી. માત્ર મૂર્ખને કંપાવવા માટે જાણું છું એમ યુક્તિથી મહેં જીવું પ્રકાશ કીધું છે.

અને આવડતા હોય તો એ ફળે એવી મને આસ્થા નથી. ફક્ત એક પેલો સાધન મંત્ર આવડે છે, પણ તેથી કંઈ આ કામ થાય નહિ. મહાફે કંઈ જગદેવે બગાડ્યું નથી કે મારા હાથમાં હોય તો પણ હું એમ કરું. આજે લાલે એ કામ બતાવ્યું, અને થાય તો વળી કાલે ખીજું બતાવશે; મળથીજ ના કહેવી તે સારી. પણ એ સમજે એવું ભાસતું નથી. થનાર હોય તે થાઓ ત્યારે. એના વગર ચલાવી લેવાની તદખીર શોધી કહાડવી જોઈએ. એ મનસુમો પાર ન પડ્યો તો તો મારો જન્મજ અફળ ગયો તો. (એક માણસ આવે છે.)

માણસ—મહારાજ, હેમચંદ્રજીએ આ કમળ તમારી સેવામાં મોકલ્યું છે.

રાજા—(લઈને) એ મૂર્ખ થઈ ગયો છે કે શું? ઓહો! ઉપર અક્ષર કેાતર્યા છે! લેખણ લેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી ત્યારે ખીલો લીધો! તોઆ એનાથી; એને લખવાનું વ્યસનજ પડી ગયું છે. જોજી શું લખ્યું છે. (વાંચેછે.)

(કમળખંધ. ઇંદ્રિવિજય છંદ)

“જ્ઞાનનિધાન ગ્રહો ગુણ દાન, નમું હું ધરો ઉર પંકજ ચાંડ,
જો મળ્યું તે મન જેથી પ્રસન્ન, નથી ફળ મળ ખણે હું વિચાંડ.
લોભ થકી વિદવાનનું જ્ઞાન, નકી ખશનાર થાકીજ બિચાંડ;
પંકજ પડે કુણ સાથી જડે? ન નડે કદિ વ્યાધ જઈ હું પુકાંડ.”

એ શું લવે છે? કમળ ઉપર આ ડહાપણ કીધું છે તેનું મારે શું કામ છે? કંઈ ખીજો અર્થ તો નહિ હોય? હા! હા! મને ગુણનું દાન આપે છે! માફ દિલ કમળ જેવું કરાવે છે. હું લોભી કે? સાથી કેાઈ નહિ મળે—એટલે એ સામેલ નહિ થવાનો. અરે! સિદ્ધરાજ નહિ જાણે તોએ હું કહી આવીશ એમ કહે છે. ધિક્કાર તને, કુપાત્ર ધિક્કાર! કુપાત્ર શિષ્ય! શિષ્ય! ધિક્કાર તારી વિદ્વાતાને! અરે! પણ હવે મારે કરવું શું? એતો હવે આપણા પક્ષમાંથી ગયોજ. મહારો જમણો હાથ કપાઈ ગયો! લાલરાજે ચોખું કહી દીધું છે. જ્ઞાનવિજય સુરી, હવે વિલંબનું કામ નથી.—હવે વિલંબનું કામ નથી. હવે તુંજ હિમ્મત ચલાવશે ત્યારે ધર્મનો દહાડો ફરશે. આવ બાબરા! હવે તારામાં કેટલું પાણી છે તે જોજી છું.

* હિતોપદેશની એક વાર્તાની અહિંયા વ્યંજના કરે છે.

પ્રવેશ ૨ જો.

(સ્થળ—જમોતીનું મકાન.)

દાસી—(જમોતીને પગે લાગી) તમે એટલો ક્રોધ ન કરો મારા ઉપર કૃપા કરી એને જવા દો. એ બાળક ઉપર તમારે કૌશલ રાખવી લાયક નથી.

જમોતી—દાસી, તારામાં કંઈ સમજ નથી. એ બાળક નથી, મારી શત્રુ થઈને આવતરી છે. હું હવે એને મારી સાથે રાખનાર નહિ, તું કહી ચૂકી. એણે મને ગાળો દેવામાં કંઈ કસર રાખી નથી, અને કહે છે કે મારે ગણિકાનો અધમ ધંધો તારી પેડે નથી કરવો; ત્યારે મ્હાં દ્રવ્ય કંઈ વળું નથી. એ એને સુઝવું કરે.

દાસી—એના બોલ્યા સામું તમે દશ મહિના પેટમાં રાખી તેણે જોવું નહિ જોઈએ. તમારી આવી રાજ સરખી સમૃદ્ધિ પેટની દીકરી વિના કેણુ બોગવશે ?

જમોતી—મ્હારે બીજી ચાર દીકરી અને પાંચ દીકરા છે કે નહિ ? એક વખત એ મને બધાં કરતાં આંખની કીકી જેવી વહાલી હતી, પણ હવે આંખના પાટા સરખી થઈ ગઈ છે. એ પાણી માંગતી તો હું દૂધ દાવીને આપતી,—બીજાં છોકરાં ઉપર મ્હાં હેત સોમે હિસ્સે નહોતું,—એનાં લાઠ સઘળાં હું પૂરાં પાડતી; પણ તે સઘળાંનો એ પાપણિએ જરા પણ ગુણ ન માની આણીની વેળાએ મ્હાં નાક કપાવું.

દાસી—હું તેજ માટે કહું છું. તમારી પાસેથી એને તમે કહાડી મૂકશો તો પછી તમને ઘડી ગમવાનું નથી. એ હું તમારા હેત ઉપરથી આગળથીજ કહું છું.

જમોતી—બહેન, તે સઘળી ખરી વાત. હવે હું કદી સુખી થવાની નથી. મ્હારો જન્મારો હવે હૈયાશોકમાં જવાનો એ તો નિશ્ચય. અરે ! મ્હું દૂધ પાઈને સાપ ઉછેર્યો.

દાસી—ત્યારે સમજીને હમણાથીજ માફ કરોની. તમારાં સઘળાં પુત્ર પુત્રી અને અમે સર્વ દાસદાસીઓ તમારો એવો શક્ત હુકમ સાંભળી

શોકાતુર થયા છઠ્ઠાએ. અને ખડું કહેવડાવો તો સુભગા વિના બધાં તમારી સાથે રહેવાનાં પણ નથી.

જામો—અરે, હા. હું જાણું છું. એ મારી સુભગા એવી ચતુર છે કે જેની પાસે બેસે તેનાં મનહરણ કર્યા વગર રહેતી નથી. એવી ચતુર અને રૂપનિધિ નાયકા વગર મહાઈં ઘર પણ ધૂળજ છે. હવે મહાઈં કાંઈ પહેલાં જેવું માન રહેવાનું નથી.

દાસી—તમે સઘળું સમજો તો છો. ત્યારે એને જવા દો. એની જામર કેટલી ? હજી પૂરાં પંદર તો—

જામો—પંદર કેમ ? સત્તરમું બેસી ગયું. અરે ! એનું બોલ્યું તો હું મનમાં નહિ આણું, પણ એના આગ્રહને લીધે આ સિદ્ધરાજે શિક્ષા કીધી તે કેમ જૂલાય ? આ ઈંદ્રપુરી સરખા પાટણ શહેરમાંથી કાઢી મુક્યાં, હવે ક્યાં રહીશું ? હું માળવા, કાશ્મીર, અજમેર, કાન્યકુબ્જ, કાલાપુર, અને બીજા બધા દેશમાં ફરી છું; પણ હાલને સમે પાટણની આગળ તે રાત સરખાં છે. હવે સુખનું સ્વપ્નું વહી ગયું.

દાસી—ત્યારે એવા દુઃખમાં એ સુકુમાર લાડકીને એકલી રખડતી મુકશે તો એની શી વલે ? એને જવા દો, જાણે મને જીવતદાન આપ્યું.

જામો—વાર, આ વખત જવા દઈ છું, પણ એવી શરતે કે હવેથી હું કહું તે પ્રમાણે ચાલે. અરે મારી સાથે બોલે છે પણ ક્યાં ? અપરાધ પોતાનો ને ઉલટી મારા ઉપર રોષ રાખે છે. આ પાપ ક્યાંથી આવ્યું ! (લાલરાજ આવે છે.)

લાલ—(વગર બોલાવે બેસીને) હે, ગણિકા, તારો વિવેક ક્યાં ગયો ? હું તારા મનમાં પણ એવો નીચ છું કે આવકાર કરતી નથી ?

જામો—કસાઈ છરી લઈ ગળું તો કાપી ચૂક્યો, પછી બિચાક બકડું આવકાર અને કાલાવાલા કેમ કરે ? કાળને આવકાર કોણ આપે ?

લાલ—એ બધું કોને કહે છે ? તારી ચતુરાઈ ક્યાં ડુબી ગઈ ?

જામો—જે પાપી દૈત્યે મહાઈં ઘર ધૂળ કરી નાંખ્યું તેને. કોને ? લાલરાજ, તનેજ. તું મનમાં એમ જાણતો હઈશ કે સેનાપતિનો દીકરો છું મારે એ ગણિકા હું જે કંઈ તે સાંખી રહીને માન આપશે, પણ હું તને કાળ પ્રમાણે દેખું છું.

દાસી૦—(જામોતીના કાનમાં) એને પણ શત્રુ ન કરો. માટે મીઠાશ રાખો.

જામો૦—હવે એ શું કરવાનો છે ? લુટાયા ત્યાં ભો શો ? પડનાર તો પડી ચુકી, હવે દુષ્ટ વિઘાતાથી પણ વધારે દુઃખ દેવાય એવું બાકી રહ્યું નથી.

લાલ૦—તું આકળી પડી બોલે છે તે હું કાંઈ મનમાં આણતો નથી. મહેં તો ત્હાં કંઈ બગાડ્યું નથી; તોપણ કહે તો ખરી કે તેનો ઉપાય થાય.

જામો૦—કાંઈ બગાડ્યું નથી ? દેશવટો દેવડાવ્યો, એતો હું બાણું છું કે તારા મનમાં તીર્થયાત્રા સરખો અમને આનંદ થશે એમ ધારી કરાવ્યું હશે ?

લાલ૦—દેશવટો શો ! હું તો કાંઈ બાણતો નથી. મિથ્યા દોષ કાં મૂકે છે ?

જામો૦—અરે ! ચોર, તેં કોણ બાણું શું કરી મારી સુભગાને (જેની તું સેવા કરે તોપણ શોભે નહિ તેને) ગાંડી કરી મુકી છે ! કોઈ દહાડો મહાં વચન લોપે નહિ, તે તારી મોહિનીના બળે કાલે આ સુશોભિત સભામાં વૃત્ત કરવા આવીજ નહિ, અને તેથી મહારાજે અમને ગુર્જરાષ્ટ્રની બહાર કહાડી મૂક્યાં.

લાલ૦—એની તો મને ખબરજ નથી. પણ એ દુકમ હું ફેરવાવી આપું ત્યારે તું પ્રસન્ન થાય, અને મારો વાંક નહિ કહાડે.

જામો૦—ત્યારે તો, મહારાજ, હું તમારી રાજ પરમેશ્વરની પેઠે પૂજા કરું. મહેં ગભરાટમાં જે કહ્યું હોય તે ક્ષમા કરજો. એટલી કૃપા તો કરો, તમે રાજેશ્રી છો.

લાલ૦—રાજેશ્રી કહે કે કાળ કહે તેથી હું કાંઈ ડગવાનો નથી. મહાં એક કામ કરે તો ત્હાં કરું, એ વ્યવહાર.

જામો૦—ના કેમ કહેવાય ? ખરો વ્યવહાર, આપની શી આજ્ઞા છે ?

લાલ૦—એક સ્ત્રી છે તેની સાથે જો મને મેળવી આપે તો—

જામો૦—એમાં મોટું શું કામ બતાવ્યું ? એતો થઈ ચૂક્યુંજ બાણજો. જામો, તમારી પાસે એક પંસો માગવો નહિ. જેટલું દ્રવ્ય બેસે તે મહાં.

લાલ—દ્રવ્ય ખરચે એ કામ થાય એવું નથી.

જામો—તોએ શી ફિકર છે ? કામ ઠેકાણું ને તેનું નામ બતાવો, પછી મારી કળા કેટલી છે તે આપને ખાલમ પડશે.

લાલ—આ ગામના ખીરજરાળની બહેન વીરમતી.

જામો—(ચમકીને) જાઓ, જાઓ, વાત કરતાં તો લાગે ! રજપૂતાણી તે તમારા હાથમાં આવે પણ ખરી ? કાંઈ બોલીએ તે વિચારીને, તમારું ને મહારું માથુ જાય, તોપણ એમાંનું કંઈ જન્માંતરે પણ બને નહિ.

લાલ—જા, જા, તું આવી ચતુર થઈને નાહિંમત કેમ થઈ જાય છે ?

જામો—એમાં હિંમત ચલાવાય એવું નથી. રજપૂત લોકોને છેડીને ક્યાં રહીએ ?

લાલ—સિંહના મોઢામાંનો ભક્ષ લઈએ ત્યારેજ વડાઈ તો.

જામો—એમાં મહારું કહ્યું માનો, તમે સાર કહાડવાના નથી. માથું જો ન જાય તો મને કહેજો. તે વખતે સિદ્ધરાજ મહારાજથી પણ સહાય થવાની નથી.

લાલ—જેટલું દ્રવ્ય જોઈએ તે લે, પણ ગુણિકા નામને ખંટા ન લગાડ.

જામો—ખીજું કામ ફરમાવો અને પછી નહિ થાયતો મારી ચતુરાઈનો વાંક કહાડજો. રજપૂતો આઘા રજા પણ રજપૂતાણીનાં પરાક્રમજ તમને ખાલમ છે ? જાતે એકલી વીશ વીશ માણસોને મારી આવેલીઓ છે !

લાલ—સિંહ સરખા શર, વ્યાઘ સરખા બળવાન, અને હસ્તી સરખા મોટા, એઓને બુદ્ધિબળથી તેના એક કોળિયાનું માણસ દાસ કરી રાખે છે, તો અવકારે મસ્ત, પણ કેવળ પશુ સરખાંજ મૂર્ખ, રજપૂત અને રજપૂતાણીના, ગુણિકા, તારાં ચાતુર્યનાં બાણ આગળ શા ભાર છે ? તુંજ તહારું પરાક્રમ કાં ભુલે છે ?

જામો—ગમે તે કહો, પણ અશક્ય વસ્તુ કરવાની મારાથી હા કહેવાય નહિ.

લાલ—પાંચસો આવા ચતુર પાટણ શહેરની ચતુર ગણિકાની તું

અધિપતિ કહેવાય છે તે વ્યર્થ? મ્હેં તારૂં પાણી જોયું. તારી મરણ, ત્યારે દેશવરો લો.

જાઓ—ખીજ સેવા બતાવો અને થઈ મારી શક્તિની પરીક્ષા કરો. હે મહારાજ, કૃપા કરી એટલું કામ તો કરાવી આપો. સિદ્ધરાજ મહારાજની કુંચી તમારા હાથમાં છે.

લાલ—પુરી મૂર્ખ દેખું કે મને એવો મૂર્ખ જાણે છે કે હું અમયું કામ કરીશ. (જવા માંડે છે.)

જાઓ—જાઓ છો કાં, પાન સોપારી તો ખાતા જાઓ.

(મુલગા આવે છે)

મુલ—

(સાખી)

નથી આ નથી આ ઝંખના, છે સાચું દર્શન;
સાચે ચિતપતિ છેલડે, ક્ષમન કાઠું પાંન.
ધન માંડું ધન ભાગ્ય રે, રેખ પ્રત્યક્ષ તપો આજ;
વિધાતા વેરણ ટળિ થઈ, સખિ જોતાં જોતાંજ.
ફળિયાં સુકરત પૂરેનાં, વરસી પરજન ધાર;
જીવ દેહ જૂઠાં તે ટળ્યાં, હરખ અપાર અપાર.
આવો ધસિને હસિ તમે, શીદ જિભા છો દૂર;
જીવ દેહ હોય ન વેગળાં, રૂંધાંધ અટળ જરૂર.

લાલ—ચતુરા ચિંતાચૂરણી, ચંદ્રમુખી ચિતહાર;

લજ્જા રાખો બોલતાં, ઉભા સો આ ઠાર.

મુલ—આ દિનકરમુખર દર્શને, ઉપની વન્દી અંગ;

ઉકળ્યું અંતર દ્રગ વચું, લજ્જા વહોં ગદ્ય ગંગ.

લાલ—તુ આગળ હું કોણુરે, કરની નાર વિચાર;

હું તો રૂપહોન છેક ને, તું તો રૂપ ભંડાર.

* ધર.

૧ પ્રિય પ્રિયાનો જીવ દેહ જોવો સંબંધ છે મારે તે કદી ટળવો ન જોઈએ.

૨ સૂર્ય સરખું મુખ જોવાથી મારા શરીરમાં અગ્નિ પેદા થઈ; મહારે અંતઃકરણ ઉકળીને નેત્ર દ્વારે વહી જવા લાગ્યું, અને તે રેલમાં મારી લજ્જા ધસડાઈ થઈ.

મુલ૦—લુલી હું તો મૂળથી, અખળ અભાગણુ નાર;
 ક્યાં છે પ્રીતમ ? એહતો રે, છે જીવડો લેનાર.
 લેની ત્યારે સામડો, પલ પલ કાં રીખેછ ?
 જોની મારી છાતડી, આ કેવી ધિકેછ.
 નાસે છે તું કાં અલ્યા, નહિ કરડે ભુજંગ;
 ધિક રે જીવતર માહેડું, ધિક ધિક ભુંડું અંગ.
 રહેની છાની જીભ તું, કાં તોડેછ ઠરાવ;
 બકવું શાને વ્યર્થરે, આપણુ રંક એ રાવ.
 વારી રાખી નવ રહે, જીભમાં આવે જીવ;
 તોએ નવ રહે, નાવલો, અરરર ! હે શિવ ! શિવ.

લાલ૦—સાચી કહીં ત્હેં તો ત્રિયા, જાખરો છેક અનંગ;
 દુઃખ દેવે બળવાન બહુ, શું થયું જો વણુ અંગ.

મુલ૦—લુચ્ચે^૧ ભોળાનાથને, છેતર્યા થવા અજીત;
 ખોયું અંગ તો જાણીને, વીર પુરૂષની રીત.

લાલ૦—ધોઆં ધનુષે ફૂલડાં, જે દેખી મન મોહે;
 પણ રે ! ઝેરી તીર છે, વજ્રથી દુઃખકર સોય.

મુલ૦—નિશ્ચે નિર્દય તે હશે, સાચું હું માનુંછ;
 તેની તું જે મૂર્તિ છે, તેપરથી વરતુંછ.
 પતિ આ રતિ^૨ શી ગતિ થતી, હશે અતિશય નિત પીડ;
 દુઃખીતો દુઃખીની સહાય કર, છો દેવી હામ બીડ.
 પણ તેને વશ છેક તું, તે વણુ તુંડે ન ફૂથ;
 અખળા માથે નિરમ્બો, શત્રૂ દુષ્ટ પુરૂષ.

લાલ૦—દોષ ન દે તું પુરૂષને, સ્ત્રી જાતિજ કડોર;
 પાછું આંખે નહિં જરી, કરીને નરને દોર.

૧ લુચ્ચા કામદેવે શિવજીનો જાણી જોઈને શાપ લીધો કે મ્હારું શરીર બાળી નાખશે તો બાલી નાખે, પણ મને પ્રાણીમાત્રના રૂપમાં વાન તો આપશે.

૨ કામદેવની સ્ત્રી. હે રતિ, કામદેવ સરખો કઠિણ સ્વામિ તને મળ્યો છે. તેથી તારી શી અવસ્થા થતી હશે. ખરે હમેશાં દુઃખ ભોગવતી હશે. તું દુઃખી છે તો દુઃખીને મદદ કર. તું દેવી છે એટલે તારાથી કંઈ પણ થઈ શકશે.

મુલ૦—અરે ! ઓ મિથ્યા હું લવું, એ સમરે ખીજ નાર;
કરૂણા કેમ કૃતાંતને, આવે મનમોઝાર.

દાસી૦—(જામોતીના કાનમાં) લાલરાજ કહે છે તે માનો-
વિચાર કરો, ઠીક છે.

જામો૦—ગાંડી મરવાની થઇ છે ? આતો દેશવટો લેવો પડ્યો,
પણ એમ કરીએ તો જીવતાં પણ છુટીએ કે ત્હારા મનમાં ?

મુલ૦—પ્યારા કંઈ તો માનરે, છેક શું નિર્દય થાય ?

દાસી કરીને રાખજે, હું નહિ બોલીશ કાંય.

ખાવા પણ નહિ આપતો, મુખ અમૃતથી જીવીશ;

સઘળું દ્રવ્ય આ તારું છે, જ્યાં હું પણ બક્ષીશ.

રેરે ! એ ધન તોજ છે, મુજ દુખડાનું મૂળ;

ગણિકા જાણે એ ગણે, મારા ગુણ તો ધૂળ.

દાસી૦—તેતો જાણાય ત્યારેકની. દેશવટામાં તે શું દુઃખ બાકી છે
કે મરવાથી ડરો છે.

લાલ૦—ગુણિકાને ગુણ હિણુ તો, ગોરી કેમ કહેવાય ?

એવો શું હું મૂઢ છું, ચતુરા તુજ મનમાય ?

જામો૦—એ પણ ખરું કહ્યું. આ ઇંદ્રપૂરીમાંથી નિકળવા કરતાં
દેહમાંથી નિકળવું તે સાફ, તોપણ જીવીએ તો સઘળું ફરી આવી મળે.
મારી રાંડ વેરણો કેવી હરખાશે, જ્યારે સાંભળશે કે જામોતીને દેશવટો
આપ્યો ! મને કંઈ સુઝતું નથી કે શું કરવું. તેમાં આ રાંડ એની માથા-
કાંડ લાઇને બેઠી છે. હું જ્યારે શિખવી શિખવીને મરતી હતી ત્યારે
એનાથી કાંઈ પુરું બરાબર બોલાતું નહોતું, અને આજે કોણ જાણે ક્યાંથી
આવું મીઠું મીઠું બોલતાં શિખી. હવે જંગલમાં બોલ્યાં કરજે—પાટણનું
તો મ્હેં જોવું નથી.

દાસી૦—મ્હાફે કહ્યું માનો તો એને હા કહો, નહિ તો પછી
પસ્તાવું પડશે. કાલનું વહાણું વાયું કે થઇ ચૂક્યું જો—કુચ કરવા માંડવી
પડશે જો રવિ કિગતાં.

મુલો—જૂઠાં મીઠાં વચન આ, ખટકે ખહુ મુજ મન;

એથી કહણુ તથાપિ ત્હેં, સારાં કહ્યાં તે દિન.^૧

સમ ખાઇ સાચું કહું, અવર પિતર^૨ પરમાણુ;

એ શું કહવા એળિયા, અવર તે અવરજ^૩ જાણુ.

ભુંડા હજી વિશ્વાસ શું, નથી ખેસતો કાંય ?

લોહપાશે જડિ નાંખજે ! જા કારાગૃહમાંય.

માગું માત્રજ એટલું, રવિરૂપ મુખ ઝળકાવ;

તો થાશે અજવાળું ત્યાં, ને મુજ ચિત્તમાં રાવ.

લાલો—પ્રીત જા બાંધિશ તુંજથી, જે કરશે મુજ કામ;

મુલો—કહોનાં પ્યારા તે શું છે ? કંઈ ઝટ દઇ આ ઠામ.

જામો—હવે તો નશીબપર હાથ મૂકી હિંમત બીડું છું. આ પાર

કે પેલે પાર.

લાલો—હઠીલી છે એક પ્રેમદા, કરતી મુજ ધિક્કાર;

તેને હરવી મેળવે, તો ગણું હું ગુણુ અપાર.

મુલો—જા જા પહોંતી પ્રીતડી, નહિ જોઇએ એ વિપ;

એથી શાને હું ચિતા, સળગાવી ન બળીશ.

લાલો—કેમ જામોતી, હજી તારો વિચાર નથી પહોંચતો ? નાજ કહે છે ?

જામો—મહારાજ, યાહોમ કરીને તમારી શરમે હામ ચલાવું છું,

પણુ સરત બૂલતા નહિ હોય.

લાલો—એનો હુકમ તો કાલે સવારે અપાવી દીધોજ નજીવો.

આમળથી હું તને શું કહું. પણ પછી તું જોઇશ કે બીજું તને કેટલું

મળે છે. બૂલતી નહિ હો, હું જાણું છું પણ એટલામાં જે જે સમાચાર

બને તે મને કહાવતી રહેજે, ને જે બીજું તારે કંઈ જોઇએ તે મંગાવજે,

જરા વિચાર કરતી નહિ. એટલું કામ કર, પછી હું ત્હારે માટે શું શું

કરું છું તે જોજે. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

(સ્થળ—સિદ્ધરાજનો મહેલ.)

સિદ્ધ૦—મહારાજ, આજે કૃપા કીધી. કેમ પધારવું પડ્યું કાંઈ?

જ્ઞાન૦—હે પૃથ્વિપતે, અમારે સન્યાસીને બીજું શું કામ? જ્ઞાનમાં પોતાના આત્માને આનંદ પમાડવો, કે બીજા કોઈ માયિક પુરુષ માને તો તેને કંઈ બોધ કરવો. આજે હું એજ ઉમંગે, રાજ, તમારી પાસે આવ્યો છું.

સિદ્ધ૦—મહારાજ, હું સદા તમ સરખાના ચરણ સેવી જ્ઞાનના શોધ કર્યાજ કરુંછું, પણ મારા મનની તૃપ્તિ થતી નથી.

જ્ઞાન૦—પૃથ્વિપતે, હું તે માટેજ આજે તમારા મનનું સમાધાન કરવા આવ્યો છું. તમારા મનની તૃપ્તિ કેમ વાડ થઈ નથી?

સિદ્ધ૦—મહારાજ, જે આવે છે તે પોત પોતાનો નવો સિદ્ધાંત લઈને આવે છે. વેદાંતી આવે છે, તો તે કહે છે કે આ સધળું જે આપણે જોઈએ છઈએ તે જુદું છે—માયા છે; નૈયાયિક આવે છે, તો તે આત્મા અને પરમાત્માનાં જૂઠાં રૂપ છે એમ કહે છે; સાંખ્ય શાસ્ત્રવાળા આવે છે, તો તે ચોવીશ તત્ત્વ છે અટલુંજ નથી કહેતા, પણ પ્રકૃતિના અનાદિપણાનુંજ સ્થાપન કરે છે; જૈનધર્મવાળો આવે છે તો તે આ વિશ્વનેજ અનાદ્યનંત કરી બેસાડે છે; એવા જૂઠા જૂઠા સિદ્ધાંત હું રોજ સાંભળું છું—પુરાણની જૂઠી જૂઠી કથાની તો વાત કરતોજ નથી—હવે મ્હાડે ચિત્ત બ્રમણમાં પડે તેમાં શી નવાઈ?

જ્ઞાન૦—ત્યારે, પૃથ્વિપતે, પુરાણ પુસ્તકોની વાત આધી મૂઠી કેવળ જ્ઞાન કરુંછું તેનું તમે મનન કરો. પછી બ્રાંતિ રહે તો મને કહેજો.

સિદ્ધ૦—પણ, મહારાજ, તેને કેમ કોરે મૂકાય? તર્કશાસ્ત્રમાંજ કહેલું છે કે જ્ઞાનના ચાર માર્ગ છે—પ્રત્યક્ષ,^૧ અનુમાન, ઉપમાન, અને શબ્દ.

જ્ઞાન૦—પણ સાંખ્યમાં કેટલા ગણાય છે તે માલમ છે?

સિદ્ધ૦—હા, તેતો ઉપમાનને શબ્દવર્ગમાં ગણે છે. તે તો ઠીક છે.

૧ આ સંવાદમાં ન્યાયશાસ્ત્રના ધણા પારિભાષિક શબ્દ આવેલા છે તેની પૃથેપથી સમજાવી દુઝી દીધામાં આપી. ચકાતી નથી.

જ્ઞાન૦—તેમજ શબ્દજ્ઞાનને અનુભિતિના પેટામાં ગણવું જોઈએ. એમ તો હોયજ નહિ કે જે કહે તેનું માનવું. ન્યાયમાંજ શું કહ્યું છે ? આત્મેવાક્ય શબ્દ; એટલે યથાર્થ બોલનારનું વાક્ય તે શબ્દ. યથાર્થ છે કે નહિ એ કેમ જણાય ? અનુમાન કર્યા શિવાય જણાનાર નહિ. તમનેજ, મહારાજ, તમે કહો છો તેમ જૂદા જૂદા સિદ્ધાંત સાંભળીને બ્રાંતિ કેમ પડે છે ? એજ માટે કે એમાં આત્મે વાક્ય કોનું તે તમારાથી સમજાતું નથી.

સિદ્ધ૦—મહારાજ, તમારો વાદ યથાર્થ છે. પ્રમાણ કીધા વગર કેમ ચાલે ?

જ્ઞાન૦—અરે પૃથ્વીપતે, તેમજ અનુભિતિ પણ પ્રત્યક્ષનો ભેદ છે.

સિદ્ધ૦—મહારાજ, એમ તો હોય નહિ. ત્યારે તો આંખે દીકું તેજ ખડું એમ—

જ્ઞાન૦—રાજ, મહાઈ સાંભળો, અને શી અનુભિતિ ઉત્પન્ન થશે તેનો ભય મૂળથી રાખશો તો ન્યાય કદાપિ થવાનો નથી. તમે જાણતા હશો કે વ્યાપ્તિ અને પક્ષધર્મતા—એ બેનું જ્ઞાન થયા વગર અનુમાન ક્રિયા ચાલતી નથી.

સિદ્ધ૦—હા. જ્યાં જ્યાં ધુમાડો છે ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય છે, અને આ પર્વતમાંથી ધુમાડો નીકળે છે—એવું પરામર્શજ્ઞાન થાય ત્યાર પછીજ આ પર્વત જવાળામુખી છે એવી અનુભિતિ ઉત્પન્ન થાય.

જ્ઞાન૦—હીક, તમે પણ વિદ્વાન છો ખરા, પણ એ પરામર્શજ્ઞાનનાં બે અંગ પ્રત્યક્ષ શિવાય જણાય ખરાં ? તમે કહો.

સિદ્ધ૦—ના. પ્રથમ તો ધુમાડાનો અને અગ્નિનો સાહચર્ય નિયમ ઘડિયે ઘડિયે જોઈને શોધ, કહાડવો જોઈએ, અને પછી પણ તે વ્યાખ્ય વસ્તુ આ પર્વતમાં છે કે નહિ તે દષ્ટે જોવું જોઈએ.

જ્ઞાન૦—અને એ બે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવાંજ દુર્લભ અને શ્રમ ભરેલાં છે. પરામર્શજ્ઞાન થયું કે અનુભિતિ સ્વભાવિકપણેજ આપણા મનમાં ઉડે છે. માટે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન એજ ખડું જ્ઞાન—એ સિદ્ધ.

સિદ્ધ૦—એમ લાગે છે ખડું. સામો વાદ થાય એવું નથી.

જ્ઞાન૦—લાગે શું ? અહો ! પૃથ્વીપતે ! એમજ છે. બીજા ભભાવે છે તેમ ભમો નહિ. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થયા વિના કોઈનું કહ્યું માનતા નહિ.

સિદ્ધં—પણ, મહારાજ, વાયુ કોઈ દેખતું નથી, પણ આખું વિશ્વ માને છે કે એવી કોઈ વસ્તુ છે ખરી. એ ટેકાણે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ક્યાં ગયું ?

જ્ઞાનં—રાજ તમે આવો વાદ ઉઠાવો છો તે મને શરમ લાગે છે. વાયુને જોતા નથી તો ચાલ્યું, પણ શ્રવણ અને સ્પર્શદ્રિયથી માલમ પડે છે કે નહિ ? એ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ખરૂં કે નહિ.

સિદ્ધં—હા, એ વાત ખરી. હવે કંઈ શાસ્ત્રના મર્મની વાત કહો.

જ્ઞાનં—હવે હું તેજ કહું છું. પણ એ સમજવાને માટે સમવાયિ, અસમવાયિ, અને મિમિત્ત, એ ત્રણ પ્રકારનાં કારણ છે, તે નજરમાં રાખવાં જોઈએ. જે વસ્તુમાંથી બીજી વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે તે વસ્તુ પેલી બીજી વસ્તુનું સમવાયિ કારણ; જેમકે તંતુ એ પટનું સમવાયિ કારણ છે. હવે કારણ વિના કાર્ય થતું નથી. માટે હરકોઈ કાર્યને ઉપર કહેલાં ત્રણે કારણ હોવાં જોઈએ. ત્યારે સમવાયિ કારણ શિવાય કાર્ય થાય નહિ. હવે સધળાં શાસ્ત્ર આત્મા, પરમાત્મા, અને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનું જ્ઞાન મેળવવાને સદા બને તેટલો પ્રયત્ન કરે છે. હવે પ્રથમ વેદાંતનો વિચાર કરીએ. વેદાંતવાળો વેદ અથવા એવા કોઈ કેવળ શબ્દ સાધન ઉપરથી ઈશ્વર સર્વશક્ત અને તેજ અનાદિ છે, એવું તો મુળથી માન્ય કરી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનો વિચાર કરવા બેઠો, તેનો આજ દેખિયે છિયે તે સધળું ખોટું છે એમ કહ્યા વગર છુટકોળ નથી. “વિશ્વ જો ખરીજ વસ્તુ હોય” (તે એમ વિચાર કરે કે) તો એનું સમવાયિ કારણ હોવું જોઈએ. ઈશ્વર શિવાય બીજું કંઈ અનાદિ નથી માટે આખા વિશ્વનું સમવાયિ કારણ તેજ હશે; પણ તેતો હું બાળું છું કે નિરાકાર છે. સમવાયિ કારણ જણાતું નથી ત્યારે એ વસ્તુજ જુદી હશે. ઈશ્વર સર્વશક્ત છે તેથી આ ભૂલાવો નાંખ્યો હશે.

સિદ્ધં—હા, મહારાજ. વેદાંતનો મર્મતો કંઈ કંઈ સમજાય છે ખરો.

જ્ઞાનં—માટે એ સિદ્ધાંત ખરો નહિ સમજતો. મૂળ એણે કેવળ શબ્દજ્ઞાન કપ્પલ રાખ્યું, તેથી અંતે છે તેનીજ ના કહેવાની મૂર્ખાઈ કરવી પડી.

સિદ્ધં—વાર, મહારાજ, સાંખ્યશાસ્ત્રનું પણ કંઈ એવું કારણ હશે ખરૂં ?

જ્ઞાન૦—સઘળા માણસનો પ્રેરક એક છે, અને તેથી તે તર્ક કરે તેમાં થોડું તો કાંઈ સાચું કારણ હોયજ. સાંખ્યશાસ્ત્રવાળાએ જૂદોજ વિચાર કીધો. તેણે માત્ર આટલુંજ શબ્દજ્ઞાન માન્ય કીધું કે વિશ્વ એ કાર્ય છે એ કાર્ય છે તો પણ તેનું સમવાયિ કારણતો અનાદિ હોવું જોઈએ—એટલે પંચતત્વ અનાદિ કાળથી ચાલ્યાં આવ્યાં છે તે ઉપરથી વિશ્વ રચાયું, એવો તેણે સિદ્ધાંત કીધો.

સિદ્ધ૦—એ સિદ્ધાંતમાં તો કંઈ બાધ લાગે એવું જણાતું નથી.

જ્ઞાન૦—એમાં દોષ એટલો કે પ્રથમ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન વગર વિશ્વ કાર્ય છે એવું માન્યું, તેથી વેશેષિક મત ઉમું કરવું પડ્યું.

સિદ્ધ૦—પણ મહારાજ, તત્વસિદ્ધાંત તો યથાર્થ બાંધે છે. પટનું કારણ તંતુ, તેમજ તંતુનું કારણ સુતર, સુતરનું કારણ કપાસ, કપાસનું કારણ વૃક્ષ, વૃક્ષનું કારણ ખીજ, અને ખીજનું કારણ પૃથ્વી. એ પ્રમાણે સઘળી વસ્તુઓ થોડા તત્વ ઉપરથી ઉપની હશે એ તો અનુભવ સિદ્ધ છે.

જ્ઞાન૦—કેટલીએક રીતે એમ છે; પણ કારણ માળાનું મૂળ આ—એ કહેવું અશક્ય છે. તમે, મહારાજ, ખીજનું કારણ પૃથ્વી એમ કહ્યું તે ખોટું—ખીજનું કારણ પાષ્ટુ વૃક્ષ. એ પ્રમાણે વિશ્વમાંની સઘળી વસ્તુઓ પરસ્પર કારણ કાર્યના મુંબંધે રહેલી છે. વિશ્વથી પર કારણ શોધવાની જરૂર નથી. અરે, પૃથ્વીપતે, હું એક સદજ વાત કહું. પંચતત્વવાદી શાસ્ત્રી તમારી પાસે આવે ત્યારે તેને દક્ષણમાં માટીના દશ વીશ ટોપલા આપજો, અને કહેજો કે સુવર્ણનું એજ તત્વ છે, તો એમાંથી તમને તે પ્રાપ્ત થશે.

સિદ્ધ૦—એમ તો કાંઈ થાય નહિ; ખિચારો તે નિરાશ થઈને પાછો જાય. તમે ખીજના સિદ્ધાંતનું છેદન કરો છો ત્યારે તમારા ધર્મનો સિદ્ધાંત શા છે ?

જ્ઞાન૦—એ કે આ વિશ્વ છે તેમજ અનાદિ કાળથી ચાલ્યું આવ્યું છે.

સિદ્ધ૦—એ કંઈ સિદ્ધાંત કહેવાય નહિ. એ તો હારી ખેસવાની વાત.

જ્ઞાન૦—જ્યાં કારણ ન સૂઝે ત્યાં જુડાં કારણ ગોઠવી ખેસાડવાં તેના કરતાં જે નજરે દેખીયે તેજ માનવું એ હારી ખેસવાની વાત નથી, પણ સમજીની રીત છે. પણ એ સિદ્ધાંતનાં કારણ જૂદાંજ છે. પૃથ્વીપતે,

હું એક તમને પ્રશ્ન પૂછું. તમારામાં આટલું શરાતન અને પરાક્રમ છે, તો પણ જો આખો જન્મારો મહેલમાં સુઈ રહ્યો, અને એકજ વાર ચગટ કરો તો તમે કેવા કહેવાઓ ?

સિદ્ધં—હું મારો પંડેજ ધિક્કાર કરું, તો ખીજ શું કહે તેની શી વાત ?

જ્ઞાનં—યથાર્થ. વાડ, તમે નિરંતર પરાક્રમ અને સારાં કર્મ કર્યા કરો છો તે શા માટે ? તમે ન કરો તો નહિ ચાલે ?

સિદ્ધં—ચાલે તો ખરું, પણ મારાથી કર્યા વિના રહેવાયજ નહિ. શરાં કામ કરવાને જો મારા શરીરને તે ખેંચી નહિ લાઈ જાય તો આત્મામાં શરાતન છેજ નહિ એમ જાણવું. હોય તો તે તેનો ગુણ જણાવ્યા વગર રહેજ નહિ.

જ્ઞાનં—શામાસ રાજા, ત્હેં સારો જવાબ આપ્યો. હવે પંચેશ્વર સર્વશક્તિ અને કૃપાનિધાન છે, તેનાથી પોતાની શક્તિ અને કૃપા નિરંતર પ્રગટ કર્યા વિના કેમ રહેવાય ?

સિદ્ધં—તે એમ કરેજ છે. ના કોણ કહે છે ? અનંત કલ્પ થયા તે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કર્યા કરે છે અને કર્યા કરશે. એમજ અમારા શાસ્ત્રમાં કહેલું છે.

જ્ઞાનં—પ્રપંચીની નાંખેલી શબ્દજાળમાં લુપ્ત ન થાઓ. અનંત કલ્પનો કાંઈજ અર્થ નથી; અને અર્થ કરીએ તો એટલોજ નીકળે કે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ નથી.

સિદ્ધં—એમ કેમ ? એ મારાથી સમજાવું નથી.

જ્ઞાનં—આ વિશ્વ ઉત્પન્ન થયું એટલે તેનો પ્રારંભ કોપ દહાડો તો થયલો ખરોજ. ગમે તેટલા અને ગમે તેવડા લાંબા કલ્પ તમારા તરંગી શાસ્ત્રીયો પોતાના ઘોઠ તર્કમાંથી કહાડે, તથાપિ વિશ્વનો પ્રારંભ દિવસ ઈર્ષ્યો એટલે કોઈથી ઉત્પન્ન થયેલું છે એમ ઈર્ષ્ય, ત્યાર પછી કલ્પ અનંત હોયજ નહિ. પરાર્ધ વર્ષનો એક કલ્પ મારી તરફનો, અને અઘાપિ એવા પરાર્ધ કલ્પ થઈ ગયા છે એમ ધારો તોએ શું થયું ? આ વિશ્વ ઉત્પન્ન થયાને એ પ્રમાણે પરાર્ધ વર્ષ થયાં, પણ ઇશ્વર તો અનાદિકાળથી છે. અનાદિકાળમાંથી એ પરાર્ધ પરાર્ધ વર્ષ અથવા કોટિ પરાર્ધ પરાર્ધ વર્ષ બાદ કીધાં

તોએ શું થયું ? સમુદ્રમાંથી એક દર્ભની અણી બોળ્યાથી જેટલું પાણી
ઓછું થાય છે તેટલો કાળ પણ તેમાંથી ઓછો થતો નથી—અરે, કાંઈજ
ઓછું થતું નથી; અનંતકાળ એમનો એમ બાકી રહે છે. એ અનંતકાળ
લગી સર્વશક્તિ અને કૃપાનિધાન ઈશ્વરે શું કીધું ? કાંઈજ નહિ. ત્યાર પછી
આટલા અશ્વકાળને માટે સૃષ્ટિ કરવાનું સાંભર્યું એમ જે લોકો માને છે
તે વાસ્તવિક રીતે જોતાં ઈશ્વરનું અપમાન કરે છે.

સિદ્ધં—પણ એમ કહેવાય છે કે ઈશ્વરની ત્યારે સૃષ્ટિ કરવાની
ધૃતિ થઈ.

જ્ઞાનં—જેમ તમને આજે લીલાં વસ્ત્ર પહેરવાની, કાલે રાતા
પહેરવાની ઈચ્છા થાય છે તેમ, કેમ ? પોતામાં અપાર શક્તિ અને અપાર
કર્ણાણુ સ્વભાવ છતાં ઈશ્વરના મનમાં આ રમત સરખું છે કેમ ?—કીધું
તોએ કીક, નહિ કીધું તોએ કીક. અરે પૃથ્વીપતે, હમણાંજ તમે શું કહ્યું
હતું ? જે ઈશ્વરમાં ઉપર કહેલા ગુણ છે તેા અવશ્યપણે તે પ્રગટ થવા
જોઈએ—ઈચ્છા થકી નહિ—પણ તેનાથી તેમ કર્યા વગર ચાલેજ નહિ તે માટે.

સિદ્ધં—મહારાજ હું કેમ વિદ્વાન નથી, અને મને વાદ કરવાનો
અભ્યાસ નથી, તેથી હું તમને ઉત્તર આપી શક્તો નથી. બીજા શાસ્ત્રવાળા
પણ મારી સાથે વાદ કરે છે ત્યારે મારે ઘણે પ્રસંગે તેમનું કહ્યું પ્રમાણ
કરવું પડે છે; તેમજ તમે જે તમારા ધર્મનો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરવાને
વાદ કીધો તેમાં મારાથી પૂર્વપક્ષ થઈ શકતો નથી.

જ્ઞાનં—ખરેખણે સમજવાની શક્તિ મનુષ્યમાત્રમાં છે. રાગ,
છેક નાચારીનો ઉત્તર ન આપો.

સિદ્ધં—તમારા જેવા વિદ્વાનેની આગળ બીજો ઉપાય અમારો
ચાલે એમ નથી. તમારા જેટલો કેમ સર્વથી વિદ્યાભ્યાસ થાય નહિ અને
પછી તે વિના વાદ કરવાની આશા રાખવી તે ફાકટ. જે મારે રાજ
ન હોત, અને તેમાંથી વધારે કીર્તિ મેળવવાને સંભવ ન હોત, તો હું નિશ્ચય-
પૂર્વક કહ્યું કે અતિશય શ્રમ કરીને પણ વિદ્યાનો દિગ્વિજય કરવા મંડત.

જ્ઞાનં—મહારાજ, કેવલ્ય જ્ઞાન વિદ્યાનનેજ નહિ પણ સર્વેને ઉપ-
યોગી છે. મોક્ષની ઈચ્છા કોને નથી ?

સિદ્ધ—કપયોગી પ્રાણી માત્રને, પણ એ જ્ઞાન સર્વને મળી શકતું નથી ત્યારે કરવું શું ?

જ્ઞાન—હે પૃથ્વિપતે, એ તમારો કેવળ ગુડા આગ્રહ છે; તમારા મનમાં વાત કિતરેછે; સત્યતા માલમ પડે છે; તેમાં શંકા કરવા જેવું રહેતું નથી; તોપણ જાણી જોઈને નથી કરતા, તો પછી તમારા આત્મામાં જ્ઞાનનો પ્રવેશ કઈ રીતે કરવાની તમારી ઇચ્છા છે તે મારાથી સમજાતું નથી. શું જ્ઞાન તમને આવીને પગે લાગે ?—પૃથ્વિપતિ છો તેથી તમે એવી પણ કદી આશા રાખતા હશો !

સિદ્ધ—મર્યાદાની બહાર ન જાઓ.

જ્ઞાન—સાચું કહેનાર ઉપર કોઈ ચઢતો હોય તો મારો અપરાધ ક્ષમા કરો.

સિદ્ધ—જ્ઞાન મેળવવાની મારા મનમાં કેટલી હોંસ છે તેની સાબિતીમાં હું તમને ક્ષમા કરું છું, અને બીજી વિનંતિ કરું છું કે આપણે કાલે શાસ્ત્રીઓની સભા મેળવીશું તેમાં તમારે પધારવું; અને પછી જે નિર્ણય થાય તે માન્ય કરવાનું વચન આપું છું.

જ્ઞાન—તેઓને ક્યાં જ્ઞાન જોઈએ છે કે તેમનો અભિપ્રાય પૂછો છો.

સિદ્ધ—મહારાજ હું તમને ટલી વાર કહું કે તમે શાસ્ત્રી લોકો બીજા અજાણ્યા સાથે વાદ કરવા બેસો છો ત્યારે તમારી એવી કળા છે કે તે ક્ષણે તમારી ઇચ્છામાં આવે તે કયુલ કરાવો છો.

જ્ઞાન—તે શબ્દપ્રમાણ ઉપરથી વાદ ચલાવે ત્યારે થાય; પણ હું તો પ્રત્યક્ષ અનુમાનની વાત કરું છું.

સિદ્ધ—પણ મહારાજ, હું એટલો છેતરાયલો છું કે તમે સત્યવાર્તા કરતા હશો પરંતુ માનતાં મને બચ લાગે છે.

જ્ઞાન—રાજ, એ વાદનું પ્રયોજન કેટલું છે તે જાણો છો ?

સિદ્ધ—હા, હું નિરંતર એ શોધમાં લાગ્યો રહું છું તેથીજ તો.

જ્ઞાન—તો એ શું થયું ? અરાત્ર તમને માલમ નથી. મ્હેં વાદની પૂર્વે પ્રયોજન સંપ્રદાય પ્રમાણે બતાવી નહિ આપ્યું—એ મોટી ભૂલ ખાધી. સર્વેને માલમ હોય તોપણ તેજ સમયે ફરીથી તેનું પ્રયોજન બતાવ્યાથી તે મનમાં વધારે ઠસી બેસે છે.

સિદ્ધં—ત્યારે મહારાજ કહો. સાંભળવા હું તૈયાર છું.

જ્ઞાનં—અરે ! રાજા. તું કાલ કાલ કરે છે પણ કાલનો કોને ભરેંસો છે. આપણા માથા ઉપર કાળ ભર્યા કરે છે. તે આપણને ક્યારે ઝાલશે તે કોઈને માલમ નથી. પ્રજાનું તેની ચપેટીમાં આવે છે એમ નથી. બાળક પણ મરે છે અને જીવવાન પણ મરે છે. એકથી તે સો વર્ષના વયમાં એવું કોઈ વર્ષ નથી, એવો કોઈ દિવસ નથી, અરે ! એવી કોઈ વાત નથી કે તે વખતે તો મરણ આપણને નહિ છોડે એમ કહી શકાય. લગાદિ કામનાં મુહૂર્ત છે—મરણને મુહૂર્ત નથી. આજનો આ સૂર્ય કાલે પાછો પૂર્વમાં ઊગશે, એટલામાંજ આખી પૃથ્વીમાંનાં કેટલાં જીવાન, કેટલાં બાળક, કેટલાં પ્રજાનાં રોગી અથવા કેળ સરખાં કોમળ શરીરો અગ્નિ ભેગાં દશે તેનો તેં વિચાર કીધો છે ? અરે ! રાજા ! હેં રણક્ષેત્રમાં વાળા મનુષ્યોના પ્રાણ બેવડાવ્યા હશે, પણ તેથી વધારેના પ્રાણ અછત ચમરાજ નિશ્ચિત લયાંજ કરે છે. જન્મ દીને એક ક્ષણ પણ આલસ્ય કરવાનું કામ નથી. આયુષ્યમાંની એક ક્ષણ તારા જેવાં કોટિ રાજ્ય કરતાં વધારે મૂલ્યવાન છે. પરમેશ્વર ન કરે, પણ કદાપિ તમારો દેહ કાલે પડ્યો ના ! મહારાજ, આજે મોક્ષરૂપી અમૃતનો ખાલો ટોળી નાંખો છો તેનો પશ્ચાત્તાપ થશે, પણ પછી કોઈ વળવાનું નથી. મહારાજ, કોઈ દહાડો નહિ ને આજેજ હું કહેવા આવ્યો છું તેથી વિચાર કરો કે કંઈ કારણ હશે. મને વધારે નહિ પૂછો. પણ કાલની વાત ન કરો—અત્યારે ને અત્યારેજ જેન ધર્મની દીક્ષા ગ્રહણ કરો. હું પરમાર્થ રીતે કહું છું.

સિદ્ધં— મહારાજ, એવડું બધું કારણ શું છે, તે કહો. મને તે વાતની રીસ નથી.

જ્ઞાનં—રાજા ! શું પૂછે છે ? કાલે આખા વિશ્વને મહા શોકનો દિવસ છે. તું આજે આનંદમાં બેસે છે તે કોણ જાણે ક્યાં હશે ? અરે ! શું કહું રાજા ! જીલ ઉપડતી નથી—આજે જેની સાથે વાત કરેં છું તે આ લોકમાં શોધ્યો જડવાનો નથી. માત્ર ચૈતન્યહીન ખોળીયું પડી રહેશે.

સિદ્ધં—(નમ્ર થઈને) હેં મહારાજ ! હું શું કરું ? મને કંઈ સૂઝતું નથી. કોઈ ચમત્કાર બતાવો કે મારા મનની બ્રાંતિ ભાંગે, એટલી મારા રંક ઉપર કૃપા કરો. મહારાજ હું પગે લાગું છું. (પગે લાગે છે.)

જ્ઞાન૦—આખરે ત્હેં પણ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન જ કબુલ કરીશું. કાલે તારૂં મરણ છે એ આગળથી કહ્યું હતું. એથી બીજો ચમત્કાર કેવો?

સિદ્ધ૦—પણ મહારાજ, જે વખતે મારી બ્રાંતિ ભાગશે તે વખતે તો મારે દેહ છોડવો પડશે. એમ ભાગી તે પણ શા કામની? તે પહેલાં કંઈ ચમત્કાર બતાવો કે અગાઉથી મોક્ષના સાધન થાય.

જ્ઞાન૦—(વિચારીને) રાજ, સાયંકાળને સમયે તારા મહેત્તમાં એકાંતે લક્ષ દીધે એસજો, એટલે સ્મશાન તરફ કેટલાએકને રડતાં, અને કેટલાએકને ગીત ગાતાં તું સાંભળીશ. ત્યારે કોઈ શસ્ત્રીએ ચર્ચા બેવા મોકલજો. ત્યાં તારા પૂર્વજે રડતા માલમ પડશે, અને તેને પૂછ્યાથી તારી ખાતરી થશે. પણ કોઈ ભયથી ન જાય એવાને મોકલતો નહિ. તું જાતે તે પ્રેત સાથે ભાષણ જાહેર કરશે તોએ ઠીક છે. પણ ત્યારે ત્હારૂં મરણ નિશ્ચય આવશે. હમણાં હજી એવો પણ કંઈ યોગ છે કે તું ઉગરે.

પ્રવેશ ૪ થો.

(રાજાનો મહેલ.)

સુભાષ૦—રાજમાતા, ઉડો ઉડો—રાણીજી પધાર્યા.

કુ. ૦—ક્યાં રાણીજી?

સુભાષ૦—સિદ્ધરાજ મહારાજની પટરાણી. ઉડો ઉડો વહેવાં થાઓ.

કુત્ત૦—હેં! હેં! એ શું? તે તે આવે? એ કેમ મનાય?

સુભાષ૦—ખારણે જીવોની રથ છુટીયા છે. પૂછપાછ પછી કરજો.

(ગાસરીગાસરી કુલમતિ સાંભળાય છે, અને જામોતી રાણી-જીને વેષે દશવિંશ દાસીઓ લઈને આવી છે તેને તેડી લાવે છે.)

કુલ૦—ગાદી ઉપર બિરાજો. તમે રંક ઉર ઘણી કૃપા કરીધી.

જામોતી—(ગાદી ઉપર બેસે છે) અ.વો બેસો તમે, ઉભાં શીદ રહ્યાં છો.

કુલ૦—અમારે તમારી જોડે બેસવું એ યોગ્ય નહિ. ઉભાં ઉભાં સેવા કરીશું.

જામોં—જાઓ, જાઓ, આપણે હવે તો કાંઈ નથી કે એટલું સન્માન આપો તે શોભે; અને હું ગૂર્જર સિંહને પરણી તેમાં શું થયું? સવળી રજપૂતાણીઓ આપણે સરખી.

(હાથ પકડીને બેસાડે છે.)

કુલં—તમારો સ્વભાવ ઘણો દયાળુ છે.

જામોં—આવ, વીરમતી, તું મને પગે લાગ અને ખોળામાં બેસ.

કુલં—આવ બહેન. વિવેક કેમ ભૂલે છે ઠકરાણી થઈને!

જામોં—વિવેકની વાત કોણ કરે છે? જાણે છે? તું તો મારી વડુ થઈ. હવે—

વીરં—(પગે લાગે છે.) અપરાધ ક્ષમા કરવો બાળક જાણી.

જામોં—(કિમતી વસ્ત્રાભૂષણ સામી ઉમેલી દાસીઓ પાસેથી લઈને આપે છે.) સુખ સાભાગ્યમસ્તુ. જોકું તો પરમેશ્વરે સાર મેળવ્યું છે. પરમેશ્વર તમને કુશળ રાખે.

કુલં—(આશ્ચર્ય પામી) તમે મોટાં છો, પણ એટલું બધું અમારાથી લેવાય નહિ. આજે ઉત્તરી ગંગા વહે છે. અમારે તમારી સેવા કરવી એ તો રીત છે, પણ તમે કૃપા કરો છો ત્યારે વચન નહિ લોપવું એમ ધારી આ એક રાખું છું.

જામોં—એટલું રાખો ત્યારે અમારી શોભા શી? કેટલું આપવું એંતો અમારી શોભાની વાત છે; તમારે બોલવું નહિ જોઈએ.

કુલં—ક્ષમા કરો, પણ એટલો ભાર અમારાથી નહિ ઉચકાય. (દાસીને) લાવ પૂજન સાહિત્ય.

જામોં—તમને આપે છે કોણ? અમારા માણસને અમે ગમે તે કરીશું. હાં! હાં! હું સમજું; તમે મને હજી ઓળખી નથી.

કુલં—વા! રે રાણીજી. તમને નહિ ઓળખિયે?

જામોં—તે તો ખરું જ ને, પણ આપણે તો હવે અંધી થયાં છીએ. જગદેવ તો મારો ભત્રીજો થાય. એ હજી ઘેર આવ્યો નથી? આજનાં છોકરાં કેવાં છે જે મોટાને તો ગણકારેજ નહિ. એ લુચ્ચો હજી મળ્યોએ નથી.

કુલ૦—વા! અમારા શાં ભાગ્ય કે તમારાં સંબંધી થયાં. ખરેખર! અમને એ વાત તો માલમજ નહોતી.

જામ૦—એવા કુળનો વર ક્યાંથી તમારે આરણે? પરમારવંશ તે જે તે છે? તમને રત્ન મળ્યું છે. વહુ, તારા ભાગ્યનો પાર નથી. શરમાઇને નીચું શેણે ધાલે છે? જગદેવ બાળક છે હજી, પણ ખરો રજપૂત છે—એનાં પરાક્રમ સાંભળ્યાં છે કે નહિ?

કુલ૦—અમે એ ઉપરથીજ કુંવરી એને તરતની તરત દીધી તો.

જામ૦—ડાહ્યું કામ કીધું. એવા વર કાંઈ બારે દહાડા રસ્તામાં પડ્યા નથી.

કુલ૦—સિદ્ધરાજ મહારાજની પણ એક દહાડામાં સારી પ્રીતિ થઇ ગઇ છે.

જામ૦—કરે નહિ તો જા્ય ક્યાં? એણે જગત જીત્યું, પણ મારી આગળ કાંઈ ચાલે છે—કોઈ પુરૂષ તો સાંભળતો નથી?—એ વાત તો આપણે બાયડી બાયડીઓને કરવાની, ને તેજ સમજે. આપણે સેવામાં કાંઈ કસર રાખવી છે, પણ આપણું કહ્યું નહિ માને ત્યારે આપણે પાલવ ઝાલ્યો તે એ શા કામનો?—વાર હું શું કહેતી હતી? આજ હું હરખેલી થઇ ગઇ છું હો. મને ખબર થઇ કે જગદેવ આવ્યો છે એટલે મહેં કહાવી મોકલ્યું છે કે એની બરદાસ રાખજો, મારો ભત્રીજો છે.

કુલ૦—અમારી કુંવરી સડેકાણે પડી. હવે અમારે કંઈ ચિંતા કરવાનું નથી. તમે તમારી મેળે સંભાળ લેનારાં ક્યાં ઓછાં છો?

જામ૦—વાર વહુ, ત્હાડે મ્હોં જોજો. આવ, હજી મહેં વાતમાં પૂરું જોયું નથી.

કુલ૦—જુઓની. અમારા રંકનાં છોડ તમારી નજરમાં આવવાનાં છે?

જામ૦—(માથા ઉપર હાથ મૂકી) વા! રૂપમાં કંઈ ખામી નથી. ઓરડો દીપાવી મૂકે એવી છેને. હીરામાં કુંદન જડ્યું. જગદેવ પણ તમારો કુટડો સારો છે.

જામ૦—તને કોણે પૂછ્યું? ખબરદાર! જે મોટે મોટાં વાત કરતાં હોય ત્યાં બોલીતો. કાળો કંઈ નથી, ઘર્જવરણો છે, કેમ વહુ, કાળો છે?

કુલ૦—એને શું પુછો છો ? એના મનમાં તો ઇશ્વર સરખો છે—
સ્વેચ્છાએજ પરણી છે કને ? પણ મર્યાદાને બંધે મ્હોંટે કહેવાની હતી ?

જામો૦—એના મ્હોંપરથીજ જાણાય છે કે એના મનમાં શું છે ?
શરમા નહિ. અમારા છોકરા ઉપર તારો આવો પ્રેમ જોઈને અમે પ્રસંન
છઈએ. અને કુલમતી,—

કુલ૦—હા ! રાણીજી. આજા ?

જામો૦—અમારા બાપના કુળનાં બધાં ગોરાં તો નહિ, લગાર ઘઉં
વરણાં ખરાં. પણ રૂપના બંડાર. એ નાનો ચાર વરસનો હતો ત્યારે હું
મારા લાઘને ત્યાં હતી. હું એને મશકરીમાં કાળીઓ કહી ખીજવતી હતી.
એક દહાડો મને ઉત્તર શો આપ્યો તે જાણીજી ? મને કહ્યું કે તમે પણ
કાળાંજ છો તો. મારી માના જેવાં ગોરાં ક્યાં છો ? એની માએ જાણ્યું કે
મને રીશ ચદ્દશે તેથી ધમકાવ્યો, ત્યારે શું બોલ્યો ? કહે કે મને કહે છે
તે હું કેમ ખમી રહું ? રાજપિતાની સામા કોઈ લડવા આવે છે ત્યારે સામા
લડવા જાય છે કે નહિ ?

કુલ૦—પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી જ જાણાય.

જામો૦—હજી એ કેમ આવ્યો નહિ ? એક ઘડી પણ પૂરો મને
મળ્યો નથી. મારે બધા સમાચાર પૂછવા છે. એની મા ઘણું બહું માણસ
છે અને હેતાળુ છે. પેલી રાંડ જાલારાણીના નસકોરામાં ઊંટ જાય છે.
ભોગજોગે હાલ તેનું ચલણ છે.

કુલ૦—તેજ દુઃખે તમારા ભત્રીજાને પરદેશ નીકળવું પડ્યું તો.

જામો૦—એ સાંખી રહે એવો છે ? એ મા ? તો મને પહેલાં
મળવા નહિ આવ્યો. એના મનમાં એમ કે કોઈની શિક્ષારશે કામે લાગવું
એમાં આપણું પરાક્રમ શું.

કુલ૦—અરે ! ટેકી તો જાઓ છે. કુંવરે અને રાજજીએ આ કન્યા
આપવા માંડી ત્યારે કેટલી ના કહી. કહે કે હું હમણાં ગરીબ અવસ્થામાં
છું માટે તમારી રાજકન્યા પરણવી એ મારો ધર્મ નહિ.

જામો૦—આનાં લગન ક્યારે કીધાં ?

કુલ૦—રાણીજી, કાલેજ છોક પાછલી રાત્રે.

જામો—અરેરે! કાલે તો હું તમારા ગામમાં હતીને મને તેડીએ નહિ?

કુલો—રાણીજી, અમારો વાંક નથી. અમને શી ખબર કે આપ એની ફાઇ લાગે છે.

જામો—હાય! હાય! બધું અંધારામાંજ ગયું. હું ગામમાં, ને મ્હેં મારા ભત્રીજાને આગળ રહીને પરણ્યો નહિ! મારા કર્મમાંજ એ લ્હાવો નહિ. એનો બીજો ભાઈ પરણ્યો ત્યારે મહારાજે આજ્ઞા નહોતી આપી તેથી નહોતું જવાયું, અને આ તો આંગણે ગંગાજી આવ્યાં પણ હું ભુંડી સમજી નહિ. મારો ભાઈ ઉદયાદિત હવે મ્હાફ મ્હોં જોવાનો નહિ. એને રીસ ચઢ્યા વગર કેમ રહેશે જાણશે ત્યારે?

કુલો—તમે તો નહોતાં જાણતાં, પણ તમારા ભત્રીજાને તો ખબર હતી ને કે ફાઇ ગામમાં છે. તેણે તો તમને કહાવવું હતું.

જામો—એજ મને દુઃખ લાગે છે તો. હું મૂળની સગી, પણ જરા એણે સંભારી નહિ. આજે મને મળે તો ખરે પછી એની વાત.

કુલો—તમારે ને એને કંઈ અણબનાવ તો નથી?

જામો—નારે! કુલમતી, છોકરાં સાથે અણબનાવ કેવો? ચાર વરસનો હતો ત્યારે જોયોતો. તે પછી એનું મ્હોં પણ કાણે જોયું છે? મારા સમ, ખરેખર મને આ તો દુઃખ લાગે એવું છે. મ્હેં ગંડ ભોળીયે એની મહારાજને ભલામણ કરીધી. આજે હું જાગી છું તેવી કહું છું કે મારે વાસ્તે જગદેવને રાખતા હો તો ન રાખતા.

કુલો—હોય. આપણે મોટાં થઈને એના કર્યા સામું જોવું છે?

જામો—તે તો ખરું, આપણાથી એનાપર કંઈ હાથ થવાનો છે? પણ એ મારે બારણે કામનો નહિ. માણસ સાંચે આદરમાનથી પાછો એના બાપને ઘેર નહિ મોકલાવું તો હું પરમાર રજપૂતની કુંવરી નહિ.

વીરો—એટલે એમજ કહોની કે પહેરામાં રાખીને.

જામો—કેમ અલી, તને દુઃખ લાગ્યું કે? મારો ભત્રીજો ત્યાર પછી તારો વર હો.

વીરો—એમ ગણતાં હો તો આવું બોલો નહિ.

કુલો—હું! હું! એ શું બોલે છે? કંઈ મર્યાદા તો રાખ, મૂર્ખાં.

જામો—હું જે કરીશ તે એના સારાને માટેજ. અત્યારમાંથી આપની સાથે લડીને બહાર નીકળ્યો તેની શિક્ષા પહોંચાડવી જોઈએ.

વીરો—આપ સાથે તો લડીને નીકળ્યા નથી; સાવકી માના દુઃખે દેશવટો લેવો પડ્યો છે.

જામો—આનું બોલવું સાંભળી રીસ ઉતારી જમને મને હસવું આવે છે. ને વાત પણ ઠીક મંભારી. બિચારાને દુઃખ બહુ છે તો. ઝાલા રાણી મને ક્યાં અજણી છે ?

વીરો—અમે તો તમારાં છોકરાં, અમારાપર રીસ શી ?

કુલ—ખરૂં કહે છે. તમારે એ બાળકનું કંથું મનમાં આણવું નહિ.

જામો—વાર જો, વીરમતી, તારે લીધે જગદેવનું કીવું મનમાં આણતાં નથી. પણ તને શિખામણુ દઈ છું, સાંભળ. સાસરામાં આમ બટક બટક સામું બોલવું નહિ. હું તો મારા ભત્રીજાની દાઝ જોઈ પ્રસન્ન થઈ, પણ બીજાને તો દુઃખ લાગશે, અને સાંખી નહિ રહે.

કુલ—ખરી શિખામણુની વાત છે. લાગ પગે, ને કહે કે ફરીથી નહિ બોલું.

વીરો—(પગે લાગે છે.) ખરૂં બોલ્યા વગર રહેવાયુ નહિ, પણ તે ક્ષમા કરો.

જામો—સુખં સૌભાગ્યમસ્તુ. અને વહેલી વહેલી રતન જેવા દિકરા જણીને બાર મહીનામાં પાછી પગે લાગતો આવજો. ચક્ષો હવે તો જોઈએ. હું કેવી ઘેલી છું ? જે વાસ્તે આવી તે તો વાતમાં કહેવાનુંજ રહી ગયું.

કુલ—જે આજ્ઞા હોય તે કહી દો.

જામો—આજ્ઞા આજ્ઞા નહિ કહો. હવે તો બરાબરી દાવે હાસ્ય-વિનોદથી બોલવું જોઈએ. સગાઈ કરીએ છે શું કામ ? હવે અમારા માણસનું તમારે ત્યાં શું કામ છે ?

કુલ—હાથ, મુહૂર્ત જોઈને ઉલટથી વદાય કરીશું, અમારાં ભાગ્ય ત્યાંથી કે તમારે ત્યાં અમારી કુંવરી મોકલીએ.

જામો—પોતાને ઘેર જવું તેમાં મુહૂર્ત કેવાં હું છતી ફાઈ બેઠેલી, ને ભત્રીજો ઘર જમાઈ થઈને તમારે ત્યાં રાતે રહે તેમાં મારી શોભા શી ?

કુલ૦—ત્યારે ડીક છે. ધડી એક દહાડો રહેશે એટલે મોકલી દઇશું.

જામો૦—એમ કરવું હોત તો જાતે હું આવત શું કામ ? ઉઠે, વડું. એટલો તો મારો હુકમ છે. રસોઈ ટહાડી થવા માંડી હશે.

કુલ૦—અલ ઉઠ, બહેન. જા. શણગાર સજીને તૈયાર થા.

અંક ૫ થો.

પ્રવેશ ૧ લો.

(સ્થળ જામોતીનું મકાન.)

જામો૦—કેમ ભૂખ લાગી છેકની ? વેળા થવા આવી છે, વાર નથી. ભૂખ નહિ હોયતો મોડું. આપણે કંઈ ઉતાવળ નથી.

વીર૦—આજે તો સોમવ્રદોષ છે એટલે સવારની ઉપવાસી છું.

જામો૦—ત્યારે જા તો, અલી, ઉતાવળ કરાવ. અને તું જામને મહારાજને ખબર કરતો, કે પરમાર રાણીએ કહાવ્યું છે કે જગદેવ તમારી પાસે આવે કે તુરત મોકલી દેજો. અને વળી કહેવું કે એની સ્ત્રીને રાણી પોતાના મહેલમાં તેડી લાવ્યાં છે. તેણે સોમવાર કીધો છે તેથી સવારની ભૂખી છે. અને તું ફૂલમતિ રાણીને ત્યાં કહી આવ તો કે તમારા જમાધને આવે તેવા મોકલી દેજો.

(દાસીઓ જાય છે.)

વીર૦—સિદ્ધરાજ મહારાજને શ્રમ શું કામ આપો છો ? એ ઘડી મોડાં.

જામો૦—ગાંડી, મહારાજ તો લોકના. માન ધણી, ને તારા કુઆજ થાય, તેને શ્રમ કેવો ? શ્રમ લેશે તેમાં કેને સપાકું કરશે ? વાર, તને હિંચાં રહેવું ગમે છે કે તારા બાપને ત્યાં ?

વીર૦—જ્યાં તમારા ભત્રીજા હેઃય ત્યાં બધે ગમે.

જામો૦—તું પાટણમાં આવશે, ત્યારે મારો મહેલ જશે. શું રાજિયામણો છે જો ?

વીર૦—તમારા મહેલમાં શું પૂછવું ? તમારો નહિ હોય તો હોય પણ કેને ! ?

જામો.—તેમાંથી હું તને શું મળેના ઓરડા કહાડી આપીશ કે તને તેમાંથી બહાર નીકળવું નહિ ગમે. પણ મારા ભત્રીજાને આખો દહાડો બાંધી ન રાખતી; દહાડામાં એક બે વાર પણ મને મળવા દેજે.

વીર.—તમે મોટાં થઇને એવું કહો છો ત્યાં હું શો ઉત્તર આપું ?

જામો.—મોટાં પણ કોઈ દહાડો નાનાં હતાં કે નહિ ? એ કામજ એવું છે.

દાસી.—(આવીને) મહારાજ પાસે જગદેવ બેઠેલા છે; અને મહારાજે કહ્યું કે આજે તો અમારી જોડેજ જમશે.

જામો.—એ શી વાત ? ફેાઇ ભત્રીજાને આટલે વરસે એકદા એસી જમવા તો દો કે નિરાંતે સુખદુઃખની વાતો કરિયે. પછી તમારે ગમે તો આખો દહાડો રાખી મૂકજો હું નહિ ના કહું (એની સ્ત્રી હા કહે તો.) જા, પાછી દોડ અને તેડ્યા વગર આવતી નહિ. (દાસી જાય છે.) મારા ભત્રીજા વિના મારાથી કેમ જમાય ?

વીર.—તે નહિ આવે તો હુંતો જમવાનીજ નથી.

જામો.—હું ક્યાં નથી સમજતી ? આપણે રજપૂતાણીમાંતો પતિ-પ્રતાપની એ રીતજ છે કની. વાર, તારી ઉમર વીશ બાવીશ વરસની હશે ખરી ?

સુભાષ.—નારે રાણીજી, કુંવરીની ઉમર તો સત્તરમાંએ કંઇ ઓછી છે.

જામો.—પણ જોતાં તો મોટી દેખાય છે—જાણે સ્વામીનું સુખ બહુ જોયું હોય.

સુભાષ.—એમ અમારી નાની આંખે તો દેખાતું નથી. એનો બાંધો મજબુત અને ઉઠાવ વત્તો છે ખરો, પણ મ્હોં હજી બાળક દેખાય છે.

વીર.—સખી, તું શું કામ બોલે છે ? આપણે સાંભળ્યા કરવાનો જ વખત છે.

જામો.—નારે, મારાં વડજી. તમને બોલાવવા માટે તો ગાંડુ થેલું બોલું છું. પણ તને આવડી મોટી થવા દધને તારા ભાઈએ કેમ પરણાવી ?

વીર.—એમાં એટલું આશ્ચર્ય શું પામે છો ? આપણામાં એ વાતની કાંઈ નવાઈ છે ?

જામેા—ના, જરાએ નહિ. પણ હિમરે આવ્યા પછી તારા મનમાં તું મુઝાઈ તો હશે. સાચું બોલ; એ તો હોય. મારા કાળા ભત્રીજાને જુલો જન્ય એવું તો કાંઈ પહેલાં નથી થયું? હવે આપણે એકલાં છાએ, ફિકર નહિ, દહે પછી હું મહારું પણ બધું તને કહી દઈશ—અંતર રાખવાની નથી.

વીર—(ગુસ્સેથી) તમારી વાત તમે જાણો, હું કાંઈ જાણવા ઇચ્છતી નથી. પણ તમે મને વધારે દહેશો તો હું તમારી મર્જાદા રાખવાની નથી. મ્હું તમને આવાં નહેતાં જણ્યાં.

જામેા—(હસે છે.) આહા! આહા! હુંતો તારી પરીક્ષા જોઉં છું. તારા જીવું ત્ત અમારા ઘરમાં આવ્યું તે પરીક્ષા વગર કોતાં કેમ વિશ્વાસ પડે? હવે મારી સંપૂર્ણ ખાતરજમા થઈ કે તું જેવી રૂપનો બંડાર છે તેવીજ ગુણનો પણ છે.

દાસી—(આવીને) મહારાજ તો કહ્યું કે જગદેવ તો જમ્યા, અને અમે વાતમાં બેઠા છાએ તેમાંથી એમને છોડવા મને ગમતા નથી. રાત્રે સુતી વેળા આવશે.

જામેા—(ધણા ગુસ્સાથી) રાંડ! મ્હું તને શું કહ્યું હતું? મહારાજ કોણ થાય છે? હા કહે કે ના કહે, પણ સાથે પકડીને લાવવો હતો. આ આપડીનું કુમળું કાળજી બળે છે.

દાસી—રાણીજી, દાસી માણસથી કેટલું બોલાય? અને વળી મ્હું વિચાર્યું કે તમારા ભત્રીજા ઉપર મહારાજનું આટલું હેત થાય છે તે કામનુંજ છે.

જામેા—હા, એ વાત ખરી. હું ગમે તેટલું કહું પણ મહારાજની પ્રીતિ જોઈએ. કિં, ત્યારે વહુ એ જમ્યો, હવે જમવામાં કંઈ ચિંતા નહિ.

વીર—તે ખરું, પણ હું તો જમવાની નહિ. તમે તમારે જમો.

જામેા—તારા કરતાં બે વરસે મોટી છું તેથી કાંઈ તો વસ્તુ સમજતી હઈશ.

વીર—તે ના કેમ કહેવાય? પણ કુળ કુળની રીત જુદી હોય છે.

જામેા—એટલે? તારા મનમાં શું તારા આપનું કુળ અમારા કરતાં વધ્યું કે? જગદેવ જો સાંભળશે તો તને ચીરી નાંખશે. સ્વામીના

જમ્યા પછી જમવાની ક્યા શાસ્ત્રમાં ના પાડી છે ? બાળપણમાંથી બૂખે મરવું છે ? અમને આવી રૂડી કન્યા ફરીથી મળવાની નથી.

વીર૦—આમ્રહ અમથો કરશેા મા. મ્હેં તો જોડે જમાડીને જમવાનો નીમ લીધો છે.

જમો૦—ત્યારે તેના દિલમાં દાઝ નહિ હોય ? ખાઈ પીને તડાકા મારવા બેઠો, પણ તું બૂખી છે કે તરશી છે તેનો ભાવ પૂછે છે ? અરે! પુરૂષ ઉપર આપણે જેટલું હેત રાખીયે તે પાણીના રેલાની પેઠે ઘસડાઈ જાય છે. થાય તેવાં થકયે. તેનું હેત નહિ દેખીયે, તો નીમ કેવાં અને પતિવ્રત કેવાં ? આપણી મરજીમાં આવે તેમ કરીયે.

વીર૦—વ્રતતો કેમ વૂટે ? એક વારે તે ચૂકે માટે આપણે પતિત થવું કે આપણું વ્રત પાળીને તેને શરમાવી ઠેકાણે લાવવો ? તમે, મારા સમ, જમો.

જમો૦—તું ખરેખરી સાધવી છે. ફોઈજી થઈને હવે મારાથી આમ્રહ વધારે કેમ થાય ? વ્રત તોડ એમ કહું તો જીભ નહિ કાપવી પડે ? પણ કાંઈ નહિ. ધીરજ રાખ. હમણાં પત્ર લખી જગદેવને સમજાવી તેડાવું છું. મહારાજ તો શું જાણે, પણ ગાંડો ચોટી રહ્યો છે તેણે તો પોતાની સ્ત્રીની ફિકર રાખવી. નિરાંતે હવે તમે અને આ પેલા બધા ઓરડામાં ફરો ને જુઓ. પેલા તાળાવાળા ઓરડાને છેડતા નહિ. એમાં કંઈ ઝપટનો વહેમ છે તેથી તાળું દઈ મૂક્યું છે. ગભરાશો બભરાશો નહિ.

(જમોતી જાય છે.)

વીર૦—હે સખી, આપણે મહા પીડામાં પડ્યાં. શું કરવું સૂઝતું નથી.

સુભાષ૦—ખરેખર, સવારનાં બૂખે મરિયે છિયે ને કોણ જાણે ક્યારે અન્ન ભેગાં થઈશું ?

વીર૦—હું તે વાત નથી કરતી. એક દહાડો બૂખ્યાં રહેવું એમાં કંઈ દમ નથી. પણ આ રાણીજી મને કાંઈ સાઈ માણસ લાગતાં નથી. એની વાતો સાંભળી કેની ? એની સાથે મારે બનવાનું નથી. એની સોબતમાં રહેવું એ મને સાઈ લાગતું નથી.

સુભાષ૦—કુંવરી, એ તો મહારાજની રાણી જો. છાકેલાં તો હોય.

વીર૦—અહંકાર રાખે, થોડું બોલે, હસે નહિ, આપણને તુચ્છ ગણે—એમ કહાપિ કરે, તો ઠીક છે. એમ કહેવાય કે પૃથ્વીપતિની રાણી

અહંકાર રાખેજતો; રાખવો તો બાકી ન બેઠ્યો. ખરૂં પૂછે તો એ કોણ છે તેની પણ મને બ્રાંતિ પડે છે.

સુભાષ—એમાં બ્રાંતિ શેની? રાણીજી શિવાય બીજું કોણ હોવાનું હતું?

વીર—બીજું તે કોણ હોય? પણ એની વાતો સાંભળીને મને કંટાળો ઉપજે છે. તો કોઈ ખરી રજપૂતાણી હોય તો કરે નહિ. કાંઈ સમજાતું નથી.

સુભાષ—સમજવાનું શું છે? આવા મોટા મહારાજની માનીતી રાણી, એટલે તેના લાડથી છાકી ગયલી. મને કોણ કહેનાર છે, એના મનમાં એવું, ને વાત પણ ખરીજ તો. એના ઉપર ઘણું હેત, તેથી જો કોઈ એની ચાડી કરવા જાય તો તેનુંજ માથું જાય. ત્યારે એવું કહેવા કોણ બેશી રહ્યું છે? વળી મહારાજ તો દિગ્વિજય કરવા. દેશોદેશ ફરતા તેથી એ એની મરજીમાં આવે તેમ કરે.

વીર—(ઉદાસીથી) એમ સિંહના ઘરમાં હોય તો નહિ—પછી પરમેશ્વર જાણે.

સુભાષ—આ પેલા ઓરડામાં કોણ કોકે છે? કૌતક છે ખરૂં.

(મના કરેલા ઓરડામાં ઠાકાઠોક સંભળાય છે.)

વીર—કાંઈ બિલાડું બિલાડું ભરાયું હશે. ભૂત પ્રેત હોય તો બધાં રહે પણ ખરાં?

સુભાષ—રાણીજીજી કહેતાં હતાં કેની? ત્યારે જાતે રહે છે કેમ? એ વાત પણ ખરી અરે! કાળીને ભોગ ભોગ આપવાનો આપણને પકડી નહિ લાગ્યાં હોય? એવું ઘણું દેકાણું થયેલું છે.

વીર—જા જા, અંબા તો આપણી ઇશદેવ્યા છે.

સુભાષ—અરે! પણ આ અંબા ક્યાં છે? આ તો પાપણી રાક્ષસી કાળી—અરે—કાળી!

વીર—દેવીને એમ ન કહિયે. અંબા ને કાળીમાં કંઈ ફેર નથી. એક રૂપ જુદાં એટલુંજ. ને અંબાને ભોગ કાળીને ક્યાં અપાય છે? કોઈ આપે છે તે તો પુરૂષનો.

સુભાષ—ત્યારે કાળિકા દયાળુ ખરી. પુરૂષ તો યુદ્ધમાં ઘણાંજ મરે છે તેમાં એક વત્તો.

વીર૦—સાંભળ, સાંભળ ! પેલા ઓરડામાં કોઈ બોલે છે.
(ઓરડામાંથી નીચે પ્રમાણે સંભળાય છે.)

(સાખી)

પ્રીતિ દુઃખ છે દોષલું, અખળે કેમ ખમાય ?
જીદી જમવત જીવડા ! જા ! જાગે તું કાંય ?
પહેલાં સ્ત્રી સ્નેહ દવ વિષે, બળતી વિનતિ કરેય ?
મુણી નહિ પ્રીતનીર નર સિંચે, કોધે શાપતી તેહ.
૧અષ્ટાવકાદિ રૂપી, કૃષ્ણસખાદિ^૨ ભૂપ;
તપમાં પણ કરી અવગણા, તેથી પડ્યા દુઃખ કૃપ.
પ્રીત પીડિત પાસે ખરે, જોઈએ એવો^૩ ઉપાય;
નથી માટે મને એ દમે, જઈ કહેવાય ન રાય.

મુલાખ૦—હવે કંઈ ભૂતમાં શક છે ? કોઈ ઘણી ઘણી કરતી ચૂડેલ
યઇ હશે.

વીર૦—ઘણી ઘણી કરતી મરે તે તો સદ્ગતિને પ્હોચે, ચૂડેલ
યતી નહિ હેાય તો. (પાછો અવાજ સંભળાય છે.)

હા તે શક્તિ શાપની, તોપણ કરત હું શુંજ ?
દુઃખી જે જરી તો હું ઘણી, તેને કેમ શાપુંજ ?

મુલાખ૦—જુઓ ! એ ખાવાની શાપવાની વાત કહે છે. હવે
તો નાસ ! મરીયું !

વીર૦—ખાવાની વાત તો નથી. પ્રીતિ વિલાપ છે. મોટા રાજ-
ના ઘરની વાત જાણે છે ? મોણ જાણે રાણીજીએ કોઈ ખીજ રૂપવંતી
રાણીને ભયથી કેદ રાખી હશે.

(પાછો અવાજ સંભળાય છે.)

જાણી જોર જો એ કદી, બાહિ તો તો ઠીક;
ખાકી થાય શું મૂળથી ? નહિ દેવાયજ શીખ.

૧ આઠ ઠંઠાણેથી વાકો. એ નામનો ઋષિ વિરહણી અપ્સરાના શાપથી
એવો કદરૂપો યઇ ગયો હતો. ૨ અર્જુન એ પણ એવાજ કારણથી નપુસંક
ચઈ ગયો હતો. ૩ ન માને, તો શિક્ષા કરવાનો ઉપાય.

(૧૨૫)

વેરી ન્યારે નાવલો^૧, વેરી રતિપતિ^૨ લાંઠ,
વેરી સધળાં વેરો જીવ, વેરી જીવતી રાંડ.
રાંડે બળતાં માંહિ ધી હોમ્યું—હિતકર માત !
લાવી કે શોક લાવશે, ધિક ધિક ગણિકા જાત !

મુલાપ૦—તમે કહો છો તેમજ છે. કોઈ બિચારીને વિયોગ પડાવી
હિંયાં ધાલી મૂકી છે.

વીર૦—એમાં કાંઈ મહા જાગ્રેદ થઈ ચૂક્યો છે; શક નહિ, આપણે
એની ખબર કહાડવી જોઈએ. એ કોઈ મહાદુઃખિણી છે, અને મને વધારે
ખાતિ પડે છે કે આપણને તેડી લાવનારી ખરી રાણીજી નથી.

મુલાપ૦—મારી પાસે આપણા કુચીનો જુમખો રહી ગયો છે તે
બહુ સાઈ થયું. ઉઘાડી જોઈએ. અરે ! પણ રાખો ! કાણ જાણે કોઈ જૂત
તો જી કરીને આપણને પોતાની પાસે તેડતું તો નથી ?

(એ કહ્યું ન ગણકારતાં વીરમતી તાણું ઉઘાડી માંહે જીએ
છે તો મુલાપા સાંકળે બાંધેલી પડી પડી રડયા કરે છે.)

મુલા૦—તું કાણ છે ? તારા પ્રીતમની સાથે રંગભોગ કરવા આવી
છે તે કર. મને તારું મ્હોં શું કામ ખતાવે છે !

મંદાકાંતા વૃત્ત.

અંયોગિણી ! હસી કર મળ, રોજ વિયોગિણીરે,
ચોળે બાળે^૧ નિત અરગળરે, ભસ્મ હુંતો ધણીરે.
નાહે સ્નેહે પરિમળ જળે, હું બિન્હાં આંસુ નીરે,
જાગે રાત્રે સરસ રસમાં, હુંય શેયા^૩ સુનીરે !
“ મ્હેલો મ્હેલો પિયુજ ” વદતી (કાલી વ્હાલે બની તું)
“ મેળો મેળો^૪ ” ભણતી રડતી, વજ જીવું હજી હું !
ચાલે મ્હાલે લંથડીપડતી, હું ઢળું રેય ! તેમ—
જાણે શોછે ફરક સરવે, તો ન તું ધર્મ^૫ કેમ ?

૧ પ્રીતમ, ધણી. ૨ કામદેવ.

૩. કપાળે. ૪ એક જાતનો સુમધીમાન જુકો. ૫ બીજાનું. ૬ મેલાપ.
ધર્મ રાજ, જમ, મોતનો દેવ.

વીર૦—બાઈ, તું કોણ છે? કહે તો ખરી, માણસ છે કે શંખિની છે, કે ઈંદ્રિની આસરા છે? રૂપે તો તેવી દેખાય છે.

સુભ૦— (સાખી)

રૂપે લાભ લગાડની, મા કર રૂપની વાત;
રૂપે પ્રીતમ ન રાચિયો, તો કુખડી સાક્ષાત.
મુખમાં નિરખી ઝળકતી, કીકલિયો કિકલાય;
તેથી અમી જે ચિત ઠરે, તે નહિ પામિ હું કાંય.

વીર૦—હું ખીરજરાજની બહેન લાગું, વગર પૂછે કહું છું; હવે તારું નામ કહે.

સુભ૦—હેં! તું રાજરાજની કુંવરી છે? ત્યારે તું હિંયાં ક્યાંથી? વાર તારા સ્વામીનું નામ શું?

વીર૦—જિદ્યાદિત રાજના કુંવર સાથે પરણી છું. ઘેલી તેનું નામ પૂછે છે તે કહેવાય?

સુભ૦—

સેવું તો પતિનુંજ જે, પૂજ્ય હૃદય રમનાર;
કે બીજું ભગવંતનું, અન્ય વૃથા ઉચ્ચાર.

વીર૦—(શરમાતી શરમાતી) જગદેવ.

સુભ૦—જગદેવ ! ત્યારે તું લાલરાજ સાથે પરણવાની હતી તે? તુંજ તે! જેણે કેટલી રૂપાળી છે? આજનો આજ તારો ઘાટ ઘડ્યો કે? હે રજપૂતાણી! તને આ મકાનમાં ડગલું મૂકતાં શરમ નહિ આવી? જાણતી નથી કે આમાં કોણ ઉતર્યું છે?

વીર૦—(કેવળ લયલીત થઈને) હેં! હેં! આ કેાનું ઘર છે? હેં! હેં!! કેાનું છે? કહેની?

સુભ૦—શું આ ચાહું જોઈને, મોહિ થયો તક્ષીન?

શું આ કુટડી કારણે, તરછોડી મુકો મીન?

સાચે મદન તો અંધ છે, વાવ્યું તેવું લણેછ;

ઝેરી પરદુઃખકર ગરમ, ચંપો કર ધારેછ.

૧ કામદેવ બીજને દુઃખ દેવાને માટે ગરમ ચંપાના ફુલનું તીર લાયકામાં રાખે છે તેની ગરમીથી પોતેજ આંધળો થયો છે. વાવે તેવું લણે!

અંપેલી શિર મ્હેલી હું, બેલી હરખતી મન;
રતેણે પોતા જેવીરે ? કરી મુકી મને તદન.

વીર૦—(ધસીને હાથ પકડી) બોલ ! આ કોનું ધર છે ?
કહે છે કે નહિ ?

મુલ૦—જાણી જોધને આવી છે ને મને પૂછે છે શું ? ઘેર પાછી
જાય ત્યારે સ્વામિ સાથે એવે! ઢાંગ કરજે કે તે દબી જાય, અને ફરીથી
પાછી આવવા દે. મ્હારા આગળથી તારૂં મ્હોં બાળ.

વીર૦—બહેન, હું તને પગે લાગું, મને સાચું કહે, હું તો રાણી-
જનું ધર જાણી આવી છું.

મુલ૦—ઓ ! એટલે લગી કપટ ચલાવ્યું છે કે ! પૂછે છે શું ?
આ ગણિકાનું ધર છે.

વીર૦—(ધણુંજ આશ્ચર્ય પામી) ગણિકાનું ધર ! ગણિકાનું
ધર ! (માથું કુટે છે) હાય ! હાય ! મને છેતરીને તે લાવી. હવે મ્હારૂં
શું થશે ? એ લાવી શું કામ હશે ?

મુલ૦—અરે ! ખરી અજ્ઞાન દેખું ! પોતાના જેવી તને કરવા
લાવી છે ! ખીજું શું કામ !

વીર૦—હું હિંચાં રહેનાર નથી—જોજા મને કોણ અટકાવે છે—
ગમે તેટલા વચમાં આવશે તોપણ હું ડરવાની નથી.

મુલ૦—ક્યાં જવાની હતી ? મારી પેડે તને પણ કેદ કીધી હશે.
આગળ બારણાં લોઢાનાં છે; ને ખૂમ પાડશે તો કોણ સાંભળવાનું હતું ?
આ ધર કેવું મોટું છે તેતો તું આવી તે વખતે જોયું હશે. આ ઓરડાની
આસપાસ ફરતા પાંચ ઓરડા છે, ત્યાર પછી તો એ ધરની વાડી છે.
ધરનાં માણસ તો બધાં એને વશ હોય એમાં શી નવાઇ ?

વીર૦—(રડતી રડતી) અરે ભગવાન ! ત્યારે મારી શી વલે ?
હૈ પ્રભુ ! તું મારી વહારે ધાજે. હાય ! હાય ! મારા ખીરજ બાઇ, તને
ખબર છે કે તારી બહેન આજે ગણિકાના હાથમાં પડી છે ! અરે !

૨ એમ કહેવાય છે કે એ કુલને ભમરો ને તેનો પ્રીતમ તે કદી

મારા સ્વામિજી ! દોડતા આવજો, તમારી સ્ત્રીની કુદર આખરે લેવા બેઠા છે—અરે ! તમે મને વાધના મ્હોમાંથી શું કામ મૂકાવી ? આ દહાડાને સારૂ ? અરે પૂર્વજો ! ઉપર રહ્યા મ્હોં શું સંતાડો છો ? આવો તમારી દિકરીની લગ્ન રાખવા, નહિ તો તમારા કુળને કાળાશ લાગશે ! હે સૂર્ય ! તું આજે શું પ્રકાશે છે ? હે ધરતી માતા ! તું કાં રસાતળ બેસતી નથી કે મરીને પણ છુટું ! અરે ! શિવ ! શિવ ! મારી કોઈ સહાય કરે એવું નથી. શિવ ! શિવ ! શો કાળ આવ્યો છે ! હાય ! હાય ! (એમ કહી છાતીફાટ રોતી મૂઢાં ખાઈ નીચે પડે છે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

(સ્થળ—સિદ્ધરાજ મહારાજનેા મહેલ.)

સિદ્ધ—સાંજનાં ચાંદીયાં વાગ્યાં ! જોઈ હવે એ કહી ગયો છે તેનું કેમ છે. મને નથી ભરોંસો કે એમ થાય. ભવિષ્યની વાત કેને ખબર છે ? એતો મને કગવાની યુક્તિ. તોપણ એટલી હિંમત કેમ ચાલી ? રાખ ! રાખ ! (કહ્યા પ્રમાણે અવાજ સાંભળી આશ્ચર્ય પામે છે) અરે ! એતો વિસ્મય સરખી વાત છે ! કહ્યું તે પ્રમાણે થયું ! પણ આ તો રૂદનમાત્ર સંભળાય છે. ગીતો કહ્યાં છે તે નહિ સાંભળું ત્યાંલગી અરધી એધાણી હું કાંઈ માનવાનો નથી. ઘણાએ ધર્મગુરને કીકાં મ્હોં કરી પાછા મોકલ્યા છે. અલ્યા સંભળાય છે ખરૂં ! (કાન દધ સાંભળે છે.) હવે કંઈ શક આણવા જેવું નથી. ત્યારે મ્હાં આયુષ્ય આવી પહોંચ્યું ! એક જો માળવદેશ જતી લીધો હોત તો મારો દિગ્વિજય પૂરો થાત, અને મ્હોં હું શોક કરત નહિ. અરે પરમેશ્વર ! મ્હાં નામ વધારે—અરે રાખે—એવો પણ પુત્ર નથી. પેલો કુમારપાળ મ્હાં સિંહાસન અપવિત્ર કરશે એ દુઃખે હું સ્વર્ગમાં પણ મુખી થવાનો નથી. શું દૈવયોગ છે કે પેલા ખરાકમહીન વિલાસી ભોળને કાળિદાસ સરખો કવિ મળ્યો છે, અને મ્હાં નામ અમર રાખે એવો, હું ગમે તેટલું કરું છું પણ, મને મળતો નથી. ધિક્ક ! સિદ્ધરાજ, તું શોક કેમ કરે છે ? તને તે શોભતો નથી. કોણે કહ્યું કે એમ થશે ? કાગ બેસનાર અને જાડ પડનાર એમ હોય. આ મોહું

શહેર છે તેમાં કોઈ રહે પણ ખરૂં, અને કોઈ હસે પણ ખરૂં. એમાં શું આશ્ચર્ય સરખું છે? જોઈ આગળ તપાસતો કરૂં એ શું છે? અરે! હેડે દેવડીપર કોણ છે? (ધુમ પાડીને કહે છે એટલે જગદેવ હાજર થાય છે)

જગૃ—હું છું. મહારાજની કંઈ આગ્રા છે?

સિદ્ધૃ—(વેશ બદલેલો છે તેથી જગદેવ ઓળખતો નથી)

ભાઈ, તમારું નામ શું?

જગૃ—મારું નામ જગદેવ પરમાર.

સિદ્ધૃ—આજે મહારાજે સેવામાં રાખ્યા તેજ કે બીજા?

જગૃ—હા, હું તેજ.

સિદ્ધૃ—ત્યારે સિદ્ધરાજ મહારાજે તમારાપર એવો હુકમ મોકલ્યો છે કે આ રૂદન ક્યાં થાય છે અને આ ગીતો ક્યાં ગવાય છે તેની ખબર કહાડી લાવવી.

જગૃ—મહારાજને કહેવું કે હમણાં ઘડીમાં ખબર લઈને આવ્યો. (જાય છે)

સિદ્ધૃ—હેડે જે બેઠા હોય તે સઘળાને મોકલજો. (જગદેવ ચાર પાંચ સુબેદારને મોકલે છે.)

૧ લો સુબેૃ—કેમ અલ્યા કોણ બોલાવે છે? રંગમાં બેઠાત ત્યાંથી બહારડયા.

સિદ્ધૃ—આ પેલા કોઈ રહે છે તે તમે સાંભળો છો?

૨ જો સુબેૃ—અમે રડવાની વાત સાંભળવા નથી આવ્યા.

૩ જો સુબેૃ—તું એવો મોટો કોણ છે કે અમને વાત કરવ ઉપર બોલાવ્યા.

૪ થો સુબેૃ—આપણે જાણ્યું કે મહારાજ બોલાવતા હશે એલો પાછા.

સિદ્ધૃ—અરે સુભટો, મારા જેવા ગરીબ સેવક ઉપર રીસ કે કરો છો? મારે શું, હુંતો ચિદ્રીનો આકર.

૨ જો સુબેૃ—ત્યારે કહાવ્યું હોય તે કહેને. વાત કરવાને તાર બરાબરીના બીજા મરી ગયા છે કે શું?

સિદ્ધં—હવે, પરાક્રમી પુરૂષો, તમારે વડે તો મહારાજનું રાજ છે.

૩ જો સુખે—અલખતજ તો. રણને મોખરે તો અમને કહાડે છે, ને જશ પોતે લે છે.

સિદ્ધં—મારી પુરી ખાત્રી છે કે, તમે રણને મોખરે પોતાની મેળેજ આનંદે જતા હશો. પરાક્રમી પુરૂષનાં મ્હેં કંઈ છાનાં રહે છે ?

૪ થો સુખે—અલ્યા, તુંતો બહુ વાતુડો દેખું. તારા બોલવાનો અંતજ નથી આવતો.

સિદ્ધં—અપરાધ ક્ષમા કરજો. મહારાજને એમ કહેતા નહિ હો, નહિ તો હું માર્યો જઈશ.

૧ લો સુખે—નકામી માથાકૂટ કર્યા કરશે તો કહેવુંએ પડશે, પણ જા, નહિ કહિયે.

સિદ્ધં—મહારાજે તમને એવી આજ્ઞા કીધી છે કે આ કોણ રહે છે અને આ કોણ ગીતો ગાય છે તેની તપાસ કરી ખબર લાવવી.

૩ જો સુખે—અને પેલા આજ્ઞાકાલના રજપૂતને શું કામ સોંપ્યું ?

સિદ્ધં—તેને પણ કંઈ વાત કહેવા બોલાવ્યોતો હતો.

૧ લો સુખે—ભાઈઓ, એ સાદે ક્યાં સંભળાય છે તે જાણ્યું ? સ્મશાન તરફ જણાય છે.

સિદ્ધં—હા, મને એમજ લાગે છે.

૧ લો સુખે—તને શેણે નહિ લાગે ? આવી ભયંકર રાત્રે ધરમાં સુઈ રહેવાનું મળે છે તે !

૨ જો સુખે—જગદેવને વાત કહેવા બોલાવ્યો ને આપણને મરવા મોકલે છે.

૩ જો સુખે—સૂરજ ઉગે ને આપણને બે હજાર મહોર મળતી નથી તો ! એતો પેલાના કપાળમાં ટોકે છે. મોકલવો હોય તો તેને મોકલે. અમે કાંઈ મરવા જતા નથી.

બધા સુખે—મરવાને માટે અમે કે ? મોકલે એના જગદેવને.

સિદ્ધં—ત્યારે હું જઈને એમ કહું ? મ્હેડે ના નહિ કહિયે.

૧ લો સુખે—ઉભો રહે, ઉભો રહે, પણ અલ્યા તું પકો દેખું.

બધા સુખે—જા કહે કે અમે બધા જઈએ છઈએ.

૪ થા સુખેં—કેમ અલ્યા, એકાદ ખાલો મદિરા લેશે ?

(ખાલો ભરીને આપે છે.)

૧ લો સુખેં—હા, લેતો ખરો. એની મઝા જૂદીજ છે. અમે ના કહી તે કહેતો નહિ હો. લે, લે, જોતો ખરો.

સિદ્ધં—મારે ખીજને કહેવાનું શું કામ છે ? સેવાની સઘળી રીત સમજી છું. કહેનારની તો જીભ, અને કરનારના તો પગ. એ બંનેને ક્યાં લગી બને ?

૨ જો સુખેં—અલ્યા તું તો સમજૂક જણાય છે. વાર, આટલી મદિરા લે. ચઢવાની નથી. ડરે છે શું કામ ?

સિદ્ધં—તમારી ઘણી કૃપા થઈ, પણ મારે એ કેમ બોલે ? હમણાં મારે ખીજે કામે જવું છે, તેમાં ચૂક પડે તો મહારાજ ક્રોધે નહિ ભરાય ? (ઉપર જાય છે.)

૧ લો સુખેં—એ નીચ જાતનાની મદિરા પચાવવાની શી ગતિ ? ને સમજે પણ શું !

૨ જો સુખેં—કેમ વાર, આપણે કોઈને જવું તો નથી કની ?

ખીજ બધાં—(હસીને) તો ! ગયા વગર કેમ ચાલવાનું ? તું આગળ ચાલતો થા.

૨ જો સુખેં—ચાલો ત્યારે હેંડ. મદિરા આપણી વાટ જુએ છે.

૧ લો સુખેં—ચલો. પણ આપણે એવી યુક્તિ કરવી કે ઉપરથી મહારાજ જાણે કે ગયા. (ખુબ પાડે છે) હે સરદાર ! હે સરદાર ! ઘોડો તૈયાર છે, પગે શિદ જાઓ છો.

૨ જો સુખેં—રહેવા દે, રહેવા દે, હમણાં તાકીદનું કામ છે.

૪ થા સુખેં—અરે સરદાર, કટાર રહી ગઈ તે તો લેતા જાઓ.

૩ જો સુખેં—અરે ઓ ! અરે ઓ ! અરે સરદાર, એકલા નહિ જાઓ. હું હથિયાર લઈને આવું છું.

૧ લો સુખેં—તું શું કરવાનો હતો ? અમને ભય શો છે ! (બધા હેડે જાય છે.)

સિદ્ધં—(પાછો આવીને) એ લોકની મૂર્ખાઈ સાંભળવામાં મહેં મારો અમૂલ્ય વખત ગુમાવ્યો. પણ એની ચર્ચા જોવાનું મન થયું તે રહ્યું નહિ.

એમ ગુપ્ત રીતે વાત શોધી કહાડી કેવાં કેવાં મહેં મોટાં કામ કીધાં છે !
 એમ કર્યા વગર રાજ નીલે નહિ. રાજ કેવું ! કાલે સધળું મૂકીને જવું
 છે. હું ત્યાં જાજી પછી બધી ખાતરી થાય. એ કામમાં કોઈના જોયાથી
 મ્હાફ મન માનનાર નથી. આંતિમાં સદા રહેવું તેના કરતાં મરીને પણ
 નિશ્ચય કરવો સારો. જગદેવ તો ગયો હશે. આ બાપલાઓ જગદેવની ઇર્ષા
 કરતા હતા. એવા માણસોને એક બદામ આપવી ઘટતી નથી.

પ્રવેશ ૩ જો.

(સ્થલ—જમોતીનું મકાન.)

સુભાષ.—અરે ! મારી વહાલી સખી, તું આટલો શોક ન કર.
 હિંમત પકડ.

વીર.—અરે ! દુષ્ટ ! તું આવા સંકટમાં શોક ન કરવાનું કહે છે
 તેથી મારી છાતી વધારે ભરાઈ આવી છે. ને હિંમત તો શી આશાપર
 પકડું ! ચારે તરફથી આપણે ઘેરાઈ ગયાં છધ્યે. રાંડે પોતાની દિકરીને
 કેદ કીધી છે, તેમ આપણે પણ આ ઝોરડામાં વાત કરવા રહ્યાં કે
 કરી ગઈ.

સુભાષ.—આપણો કંઈ પણ ઇલાજ ચાલે એવું નથી, તેથીજ હું
 કહું છું કે જેટલો શોક કરશો તે નકામો. સુમારે એ પહેાર થયાં તમારી
 આંખમાંથી આંસુની ધારા ખાંડી થઈ નથી, તે જોઈને મારો જીવ બળી
 જાય છે. નસીમ ઉપર હાથ મુકી બેસી રહો. હવે તો—તેની આગળ કોઈ
 ડાહ્યું નથી.

વીર.—એમ કેમ થાય ? ઘડી એકમાં મારો શત્રુ આવશે, તે વખતે
 મારી અબળાની શી અવસ્થા ? હાય ! હાય ! એ વિચાર કંઈ છું લારે મારા
 મનમાં અને શરીરમાં જે વેદના ઉડે છે તે તું શી રીતે સમજે ? મારો
 જીવ એકદમ ડહોવાઈ જાય છે.

સુભાષ.—હવે મારે તમને સાચે સાચો મારો અભિપ્રાય કહેવો
 જોઈયે. આ સમય ‘હા કુંવરી, હા કુંવરી’ કરવાનો નથી. તમે નથી સમજતાં
 કે જગતમાં તમારી આબરૂના કાંકરા થવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે ? તમારા

બાપ બાપને અને સ્વામિને પછી મ્હોં બતાવવાનું કાંઈ રહેવાનું કે? સંસાર છોડી વનમાં ગયા શિવાય બીજો તેમનો છૂટકો છે?

વીર૦—એ સઘળું મને સંભારીને વધારે દુઃખી કાં કરે છે? એ દુઃખેજ હું ગાભરી થઈ ગઈ છું, ને પરમેશ્વર પાસે મરણ માગું છું કે એ સંકટમાંથી છુટું.

સુભાષ૦—મરણ તો કંઈ પરમેશ્વર માગ્યું આપવાનો નથી, અને તમે આ હો હા કરો છો તેથી શું તમારી આત્મરૂ રહેવાની કે? ઉલટા લોક નહિ જાણતા હશે તે પણ જાણશે. હો હા કરીને (એમ થવાનું તો નથીજ તોપણ) શુદ્ધ નિકળ્યાં, તોએ લોક માનવાના કે? જાઓ! જાઓ! એવી નાદાની છોડી દો.

વીર૦—પણ હો હા કર્યા વગર હું છુટું કેમ તે મને બતાવ.

સુભાષ૦—ધીરજ રાખી કર્મને તાણે થાઓ. જે થાય તે સહન કરો, અને તમારો આત્મક છોડી દો. આત્મરૂ રાખવી હોય તો એ ગોલાને અટકાવો નહિ.

વીર૦—(ગુસ્સાથી) આવી શિખામણ આપવા સાર પાપિષ્ઠી મારી સાથે (સુલક્ષાણને ન લીધી તોપણ) રડીને આવી કે? શું કંઈ જે આજ પરવશ પડી છું, બાકી તારી જીભ કાપીને ઘરમાંથી કહાડી મૂક્યા વગર રહું નહિ. અમાન! મારી આત્મરૂ તો ખરેખરી હાથે કરીને ખોળી, પછી જગત સાધવી કહે તે શું વળ્યું? ઉલટું એવાં જૂઠાં વખાણ સાંભળીને મારે લાજને તત્ક્ષણ મરવું પડે. તારો ધર્મ તો લોકલજ્જનો દેખું.

(લલિત હંક.)

જગતલાજનો માત્ર ભે ધરે, મન વિશેજ વેશ્યાજ તે ખરે!
તુજ પડે કદી તે ચળે અરે! સર્તી કહાવતી કાં ન તે મરે?
થયું શું જન્મમાં લાજ જાય તો? થયું શું સૂર કામોઁ રૌસાય તો?
થયું શું દેહ પાડવો પડે? થયું શું નર્ક ભે મસ્તકે ચઢે?
થયું શું કોટિધા હોય આપદા? થયું શું નિંદે બ્રહ્માંડ જો કદા?
અરર! હું શું રે! હું ભુટું કંઈ? નહિજ;—એ વિના કોર્થો ના હું.

*દમચંતી સતીને હામીદેવને કુભાવવા પડ્યા હતા.

સુભાષ૦—એ વાત બધી યથાર્થ છે પણ તમારા એકલાંનું શું ચાલવાનું હતું ?

વીર૦—પેલી સુભગાની પાસેથી સમજાવીને આ કટાર કઢાવી લાવી છું તે શે કામ આવવાની છે ?

સુભાષ૦—પણ તેણે તમને વિનવી વિનવીને શું કહ્યું છે તે ખબર છે ? તે જો એમ જાણત કે લાલરાજને મારવાને માગે છે તો કદી પણ આપત કે ?

વીર૦—પણ તેણે ખીજું શું કહ્યું તું ? તે સાંભળી ત્હાં મ્હોં નીચું ધાલ. જાતે ગણિકા છતાં પણ મને વ્રતભંગ ન કરવાનો કેવો સરસ બોધ કીધો !

સુભાષ૦—તમારી પાસે તરવાર આવી તો શું થયું ? પુરૂષ આગળ તમારા શા ભાર છે ? એ તો જરા વિચારે. છેક નાદાની ના કરે.

વીર૦—તેના આગળ કેટલું ચાલશે તે તો તે સમે કહેવાય. સત્યનો બેલી પરમેશ્વર છે. નહિ ચાલ્યું તો પોતાના પેટમાં ધોત્યતાં વાર છે ?

સુભાષ૦—વિચાર કરો એ હાથ કેમ ડિપરે ? પેટમાં મારવું કંઈ સહેલ છે ?

વીર૦—આખર જાણ્ય તે કરતાં બધું સહેલું અને થોડું દુઃખકારક છે. પણ જીવીનેએ શું કરવું છે ? ત્યારે આખરબેર મરીયે તેજ સાંજની.

સુભાષ૦—તમારા હાથમાંથી કટાર છીનવી લેતાં વાર છે ? તે મરવા કેમ દેશે ?

વીર૦—તું મને હિંમત આપ્યાને બદલે ખીવડાવવાનીજ શંકા શોધી કહાજાં કરે છે ! ધિક્કાર છે તારી બુદ્ધિને !

સુભાષ૦—કોઈ પોતાની મેળે આત્મઘાત કરતું હોય તેને ન મરવા દેવું એનું નામજ હિંમત આપવી. આત્મઘાતનો કેટલો દોષ છે તે જાણો છો ?

વીર૦—હું દોષને નથી ઝોળખતી. મારી સાત પેઢીનું અને મ્હાં નામ જાય છે તેજ મારા અંતઃકરણમાં હરધડી સાલ્યાં કરે છે ! અરે ! એમ થાય તો મારા પરાક્રમી સ્વામિનું મ્હોં કેવું દુઃખી થાય, અને તેના પેટમાં શી વેદના મરતા સુધી થયા કરે તે તું જાણે છે ?

મુલાપ૦—એ સધળું તમે હો હો કરીને જાણ કરશો તો થશે, બાકી કંઈ હરકત નથી.

વીર૦—હું મારા ધર્મથી રહીશ, તોપણ બીજાને વિશ્વાસ નહિ પડે, તો તેની વધારે ફિકર રાખતી નથી;—પછી તે મારો સ્વામિ હો—ભાઈ હો—બાપ હો—કે ગમે તે હો ! શોક કંઈ તો થશે, પણ ત્યારે દૈવને દોષ દેવાનો અવકાશ છે. પણ હું જાણી જોઈને મારા પ્રાણથી વહાલા જે સ્વામિ અને ભાઈ બાપ તેના મ્હોં ઉપર મેશ ચોપડવાની નથી.

મુલાપ૦—એ બધા જૂઠા માનની વાત છે. જન્મમાં જન્મીને શું લઈ જવું છે ? જેટલા દહાડા વિધાતાએ સુખ નિર્માણ કર્યું હોય તેટલા દહાડા ભોગવીને મરવું તો છેજ તો. અરે ! તું જાણે છે કે આયુષ્ય ચપળ કહેવાય છે. વીજળીના ચમકારાની પેઠે વહી જતાં વાર લાગતી નથી. અરે આ અમૂલ્ય ટાણે જે રંગભોગ કરી લીધો તે આપણો. મુઆ પછી શું સુખ મળશે એ કેમ જાણાય ? વિશ્વાસ કેમ રખાય ? આ સંસારનું સુખ છોડીને જવું છે એતો નિશ્ચય. ત્યારે હાથમાં આવેલું સુખ ભવિષ્યના સુખ પર ભરેંસો રાખી જવા દેવું એ મૂર્ખાઈ છે. અરે ! સખી, આપણે તરણીઓ છઠ્ઠે માટે હમણાં મરીશું નહિજ એતો નિશ્ચય નથી. માટે વિલાસમાંથી એક ઘડી પણ ગઈ તે મોટી હાનિ એમ સમજ, અને જીવાની સદાકાળ એસી રહેવાની નથી. ગઈ કે આ ! જશે ! પછી સુખ મળવાનું નથી. આ ટુંકા આયુષ્યમાં સુખનું પર્વ તો માત્ર આ અતિ ટુંકી જીવાની છે. માટે તારાથી એતો જેટલો લાભ લેવાય તેટલો લે. મ્હારૂં કહ્યું માન. અરે !

(દુમિલા છંદ.)

સખિ સ્હેલ કરો ક્ષણું એક વર્યો, ન મુકો નવરો રસ રંગ ઝરો;
મુકો રોષ છરો સુખમાંહિજ રહો, પ્રાંત પાન કરો અમૌ આંખ ઝરો;
સખિ સ્હેલ કરો સખિ સ્હેલ કરો ! અરે આ નખરો ત્રણ દિન ખરો;
પછી આંખ ભરો ઘસી હાથ ફરો, ન સમે ઉભરો રોઈ રોઈ મરો.

વીર૦—(કટાર કાઢાડી) જે એક અક્ષર વધારે એવો બોલી તો પહેલાં તારોજ જીવ લઈશ. તે દહાડે વચન પાળવાનું હડાપણ કરતી હતી તેજ તું આજે ખરી વખતે મને આ પ્રમાણે શિખામણ આપવા નીકળી છે ?

સુભાષ.—તમે મરવા તત્પર હશે, પણ મને તો હમણાં મરવું ગમતું નથી.

વીર.—તને કોણ કહે છે કે તું મર ? આવે સમયે તારા નસીબમાં મરવાનું આંધી હોય ? અને એ માટે દાસી મરવા યોગ્ય પણ નહિ.

સુભાષ.—તારી જોડે મને કેદ કીધી છે એટલે મરવાનીજ તો.

વીર.—જા, સુભગાવાળા ઝોરડામાં ભરાઈને ત્હાં કાળું કર. તારા સરખી ચબેલ સખી પાસે હોવાથી મને નુકસાન કરે છે. તે ઝોરડે સાંકળ છે તે દબને ત્હાં રક્ષણ કર. તું મારી સાથે મરે તો મૃત્યુ પણ અપવિત્ર થાય. હું એકલી ડરતી નથી.

સુભાષ.—કાંઈ સમજે ! જીવ ન કરો ! જીવ શું કામ ખૂઓ છો ?

(લાલરાજ આવે છે.)

વીર.—અરે ! પરમેશ્વર ! પેલો દૈત આવ્યો ! હે પ્રભુ ! તું મ્હાં રક્ષણ કરજો.

સુભાષ.—ત્હાં લાગ્યું તું ભોગવ. મારામારીપર આવશે તો માંહેથી તાળું દીધા વગર હું રહેવાની નથી. પણ કંઈ સમજજો, કાળ જોઈને વર્તવું. (જાય છે.)

લાલ.—હું તારાપર આટલો પ્રેમ રાખું છું ને મને દૈત્ય કહે છે તે ઠીક નહિ.

વીર.—દૈત્ય શું પણ હું તને બ્રહ્મરાક્ષસ સરખો દુષ્ટ ગણું છું. કાંઈ તને શરમ નહિ આવી ? આટલું આટલું મ્હં તને સમજાવીને કહ્યું તે છતાં છેક આમ કીધું ! મારે તારી સાથે ભાષણ ન કરવું જોઈએ તોએ મ્હં દહેરામાં કીધું તેનો બદલો તું આવો આપે છે ! અરે પાપી ! મને ગણિકાના ઘરમાં જળથી લાવતાં કાંઈ પણ તને વિચાર નહિ પહોંચ્યો ? હુંજ રાંડ પાપણી કે તે વખતે હું તારી સાથે બોલી, અને તારા અપમાન ભરેલા શબ્દ સહન કરી રહી. જો મ્હં મારા પરાક્રમી રાજાને કહ્યું હોત તો તેણે તને ક્યારનો જમપુરીમાં વધાય કર્યો હોત. હું કોની સ્ત્રી અને કોની કુંવરી ?

લાલ.—હે પ્રેમદા, તમે નહિ કહ્યું તે ઉપરથીજ હું માની લઉં છું કે તમે લાજથી મ્હોંદે ના કહો છો, પણ અંતરમાં કંઈ પ્રીતિ છે.

વીર૦—એમ ન સમજ કે મારા સ્વામિથી મેં કંઈ છાનું રાખ્યું છે. પહેલાં તારી સાથે મારા દુર્ભાગ્યને યેગે જેટલી વાતચીત થઈ હતી તેટલી પરણ્યા પહેલાં મેં તેને કહી દીધી છે; અને જ્યારે મારા સત્યનો તેને વિશ્વાસ થયો ત્યાર પછીજ મેં મારા મનના માન્યા સ્વામિનો સ્વીકારી કીધો. મારે છાનું રાખવાનું શું હતું ?

લાલ૦—વારૂ, હવે તમારો ક્રોધ શમાવો. મેં આટલો છળ કીધો તે શા માટે ? તારાપર જો મારો પ્રેમ ન હોત તો શું કામ કરત ? હું તારાપર આટલો પ્રેમ રાખું ને તું મારો તિરસ્કાર કરે એ તને ઘટતું નથી.

વીર૦—લાલરાજ ! તમને આવા મોટા સેનાપતિના દિકરા થઈને આમ કરવું ઘટતું નથી ! તમે પ્રતિષ્ઠિત છો, વિદ્વાન છો, અરે હાલને સમે કુલીન છો, અત્યાર સુધી સુશીલ કહેવાઓ છો—એ બધાપર પાણી ફેરવી બાપને લાજ નહિ લગાડો.

લાલ૦—એટલું બધું છતાં પણ આજે આમ કરવા નીકળ્યો છું તે ઉપરથી મારા જીવમાં કેટલો કામાવેશ હશે તેનો વિચાર કર.

વીર૦—સમજીને પાછા જાઓ. અરે ! કહો તો હું તમને પગે લાગું. એટલી દયા કરો. તમો મોટા શરૂ થઈને અજાણને દમો નહિ.

લાલ૦—અરે પ્યારી હું તને દમતો નથી, તું મને પગે શા માટે લાગે ? હું તને લાગું છું. અરે ! જા, આજે મારા દિલનો વાત તને કહું છું—જીવ જાએ એવી છે તો પણ. અમે કેટલાકે મળી એક મોટો મન-સુખો ધાર્યો છે. ઘણા ખરા મંત્રિઓ અને સુભંડો અમારા પક્ષમાં આવ્યા છે, અને જેને કે સિદ્ધરાજ આવો મોટો છે તોપણ એક બે મહીનામાં અમે તેને રાજશ્રી કરીએ છઈએ. ગુરૂ કુમારપાળને રાજ કરવાને મથે છે, પણ નિશ્ચય રાખજે કે આ જે તને પગે લાગે છે તેને માથેજ છત્ર ધારણ થવાનું છે. તે વખતે હું તને રાણી કરીશ. અરે ! પટરાણી કરીશ. તું કહેશે તેમ ચાલીશ. પણ આજે તું મને સુખી કર કે હું અમૃત પીને અમર થઈ સાહસ કર્મમાં નિર્ભયપણે ફરી પડું.

વીર૦—તારા રાજપર પૂજા મૂક. આજે ત્હેં સ્ત્રીની સાથે છળ કીધો, અને હવે તારા અમદાતાને મારવાનો તું વિચાર કરે છે ! ધિક્કાર તારા જીવતરને ! હાઈ બોલવું જેમ જેમ હું વધારે સાંભળું છું તેમ તેમ મને

વધારે કંટાળો આવતો જાય છે. અરે ! બ્રહ્મા ! ત્હેં આવો કુષ્ટ પૃથ્વીપર આ સાર સરજ્યો હશે ? અરે ! યમરાય, તું એને કેમ લઈ લેતો નથી.

લાલ—(ચીઠવાઇને) મૂર્ખની આગળ વાત શી કરવી ! આ સમયે તું મારે વશ છે—

વીર—અરે તું મારી નાંખ ! પણ મારી આખર લેતો નહિ.

લાલ—તું સમજે તો તારી આખર જાય એમાં હું ખુશી નથી, ખીજા ઓરડાની સાંકળ દેતો આવ્યો છું એટલે જાગેતી પણ શું થાય છે તે જાણવાની નથી. હું પછી ના કહીશ કે—

વીર—લાલરાજ ! તું એમાં સાર કહાડવાનો નથી. ઉભો રહે ત્યારે.

(જોડેના ઓરડામાં જાય છે.)

લાલ—(મનમાં) ક્યાં જવાની હતી ? જાગેતીએ કંઈ કામ કાવું રાખ્યું નથી. ભલમનસાધથી સમજે તો ઠીક છે, નહિ તો હું એને છોડવાનો તો નથીજ. (વીરમતી કાછડો મારી, ચોટલો છૂટો મૂકી, કોપાયમાન થઈ કટાર લઇને આવે છે.)

વીર—યાદ રાખ, સાર કહાડવાનો નથી. એમાંથી હું નહિ કે તું નહિ.

લાલ—(હાથ પકડી) એ જોર મારી આગળ ચાલવાનું નથી.

વીર—(હાથ તરછોડી નાંખી ઓરડાના એક ખુણામાં ઉભી રહી) હે ! અંબિકાજી ! મારી લાજ તમારે હાથ છે. તમે ચેતવી હતી, તે પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો, હવે દર્શન દેવામાં કંઈ વિલંબ કરો નહિ—કંઈ નવું જાનું થઈ રહેશે. હે મા ! મ્હાફે રક્ષણ કરનાર તું છે.

લાલ—(પાસે જઇને) ગાંડાઈ છોડી દે. આજે દેવના દેવે પણ સહાય થવાની નથી.

વીર—હે જડતંત્રે ! ત્હેં હજારો દૈત્યનો વધ કીધો છે તેમાંનું કાંઈ પણ બળ મારામાં પ્રેર. અરે ! હું જીતું એમ તો માગવા જોગ ત્હેં શી સેવા કીધી છે, પણ મરીને પણ આખરસર છૂટું એટલું તો બળ મને આપજેજ.

લાલ—(પાછો હાથ પકડીને) હું સાંખી રહું છું ત્યાં લગી કે ?

વીર—(ત્રાડી) આવ ત્યારે. જે હવે તારી શી અવસ્થા થાય છે !

એમ કહીને એવા જુસ્સાથી લાલરાજના ઉપર તુટી પડે કે તે ગબડી હેઠે પડે છે. વીરમતી છાતી ઉપર ઘુટણ મૂકી માથા ઉપર કઠાર ઉગામી ઉભી રહે છે.

લાલ૦—ના ના ! તારામાં સામર્થ્ય તો ઘણું છે ખરું.

વીર૦—અરે પાપી, તારું મરણ માથે બમે છે, ને તને હાસ્ય કેમ સહે છે ! બોલ, હવે તારું વાલી કોણ છે ? (જુમ પાડવા જાય છે ત્યારે મોં દાખે છે) હવે તને મારતાં કંઈ વાર નથી.

લાલ૦—જરા મને બોલવા દે, પછી મારવો હોય તો મારજે. હું મૂર્છાવશ થયો હતો તે વેળા ત્હેં શું કંઈ હતું, અને કેવી બરદાસ રાખવાની ગોઠવણ કરી હતી, તેના બધા સમાચાર મારી પાસે આવ્યા છે;—અને તે ઉપરથી ખાતરી થઈ કે તારા દિલમાં મારી દાઝ છે.—

વીર૦—તે વાત મને સંભાર નહિ. અરે અવગુણીયા ! મારા મનમાં તો હજી પણ છે કે તને ન મારવો પડે તો સાઈ. પણ તું સમજે તો છોડી દઉં.

લાલ૦—તારો પ્રેમ નથીજ ત્યારે હું બળાત્કાર કરવાનો નથી. જા, હવેથી હું તારા ઉપર એવી નજર નહિ રાખું પણ—બહેન પ્રમાણે ગણીશ.

વીર૦—(છોડી દધને ઉઠી) સમજ્યો તો સાઈ થયું. હવે મને આ નરકમાંથી છોડાવ. આટલું કીધું છે તે સધળું જૂલી જઈ હું તારા ઉપર ભાઈ પ્રમાણે હેત રાખીશ.

લાલ૦—(ખડખડ હસીને) આતો આવ્યો તો તેં ધસાવડો કીધો તેમાં હું દયાધ ગયો. હું તારીશ એવી આશા રાખે છે કે ?

વીર૦—કદ વિશ્વાસઘાતી ! જીવતો મુક્યો તેનું કળ આજ કે !

લાલ૦—(કમર ખાંધી) કળ તો કેટલાક માસ પછી જણાશે. હમણું તો.—

વીર૦—તું તો ત્હાઈ મોતજ શોધે છે એમાં શક નહિ !

(ખેંચાખેંચીમાં વીરમતી પડી જાય છે અને લાલરાજ કઠાર છીનવી લે છે.)

લાલ૦—જો, હવે કેમ બને છે !

વીર૦—(ચીસ પાડે છે) હાય ! હાય ! મારી કટાર લઈ લીધી ! હવે શું થશે ! અરે !

લાલ૦—હવે બકબકાટ કરતી છાની રહે, ત્હાં તે મારી આગળ કેટલું નેર ? ત્હેં મને બેવકુફાઈથી છોડી દીધો પણ હું છોડવાનો નથી.—હા કહેશે તોપણ.

વીર૦—અધ્યા તું પ્રેમ પ્રેમ કર્યા કરે છે તે ને જરાપણ હોય તો મને છોડતો નહિ—લે મ્હાં મસ્તક છેદી નાંખ.—હું મરતી મરતી પણ તને આશિષ દેતી જાશ.

લાલ૦—ત્હેં મારી સાથે માન થોડું રાખ્યું તું ? હવે ત્હાં પતિવ્રત કેમ પળેછે તે જો.

વીર૦—હાય ! હાય ! જે દેવીની ઉંદ્ર હતી તેજ કેમ નિર્દય થઈને બેઠી છે ?

લાલ૦—હવે દેવદેવલાં નેટલાં હોય તેને બોલવાની ! જોઈ શું કરેછ ?

વીર૦—અરે ! આવાં નિંદક વચન કેમ માજ સાંખી રહોછો ? અરે ઉપર કોઈ મારી સહાય કરે એવું નથી કે ? અરે ! દ્રોપદીનાં ચીર પુરનારો ક્યાં ગયો ? હાય ! હાય ! અરે ભગવાન ! મ્હાં કોઈ સાંભળતું નથી ! દેવતા બહેરા થઈને બેઠા છે ! અધ્યા લાલરાજ ! તને પણ કંઈ દયા નથી ? દેવતા દયા નથી કરતા તો તુંતો કર.

લાલ૦—તેં મારી ને અસહ્ય દયા જાણી હોત તો આ પ્રસંગ જ નહિ આવત. મારો પ્રેમ—

વીર૦—પ્રેમ પ્રેમ કરતો છાનો રહે ! પ્રેમ હોય તો મારો દુશ્મન થઈને લાગે ? પ્રેમ હોય તો બહાલામાં બહાલી વસ્તુનું હરણ કરે ? અરે, મારો પૈસો લઈ લે ! વનમાં મૂક ! જીવ લે ! રીખીરીખીને માર !—પણ અધ્યા પરમેશ્વરને વાસ્તે મ્હાં પતિવ્રત ભંગ ન કર.

લાલ૦—હવે ગમે તેટલું બોલ, હું સાંભળનાર નથી. તારી સાથે વાત કરવી એ મિથ્યા. આ દોરડું જોયું ? એણેવતી તારા હાથ પગ બાંધું છું. પછી તું શું કરનાર છે.

(એમ કરવા માંડે છે)

વીર૦—(નિરાશ થઈને રડી પડી) અરે દેવ ! મ્હેં પૂર્વજન્મે શ્યાં પાપ કીધાં હશે કે આ દહાડો આવ્યો ! (છાતીકાઠ દોતી લાલરાજને

પગે લાગી) અરે સરદાર ! મને જવાહે. કંઈ દયા આણુ ! અલ્યા લાલરાજ, તને આ ઘટે છે ? અરે ! દુષ્ટને શું કહેવું ? શિવ ! શિવ ! શિવ ! શિવ ! સધળા દેવતા દુષ્ટને સહાય થાય છે ! અરે ! મારા પરાક્રમી રાજા ! તમે પણ મારો સાદ સાંભળતા નથી ! ખીરજ ! તું આજે હાસ્યવિનોદમાં મેઠો છે, પણ જાણે છે કે તારી બહેનની શી અવસ્થા થાય છે ? અલ્યા પાપી સિદ્ધરાજ ! તારા રાજમાં રજપૂતાણીની લાજ લુટાય છે, તે કાં જાણતો નથી ?

લાલ૦—કેમ પ્રુમ પાડીને થાકી ? જેર હોય તો હજી બરાડ.

વીર૦—(ગુસ્સાથી) હા ! મને સાંભરી આવ્યું. કટાર લઈ લીધી તો શું થયું ? દાંતવડે જીભ કરડીને મરવાનું મારા હાથમાં છે. અલ્યા દુષ્ટ, હું હવે તારાથી ડરતી નથી. માનાજીએ મને સવેળાએ બુદ્ધિ સુઝાડી. અલ્યા પરતો ડગે અને સમુદ્ર મર્જાદ મૂકે, તો શું થયું ? સૂર્ય ચૂકીને પૃથ્વીપર પડે, અથવા ધ્રુવ સ્થાનબ્રષ્ટ થાય, તોપણ શું થયું ? હું માફ પતિવ્રત છોડનાર નથી.

લાલ૦—(અમર્યાદાથી અડકીને) જોજી, દાંત કરડીને કેમ મરાયછે.

(એક હાથે મોં પકડે છે.)

સોરઠા.

સળદે *મણિધર જેમ, સોય આણી ઉર અડકતાં;
કિછળે વાવણ જેમ, નિજ અર્મક+ પર કર જતાં;
ચમકી છટકી ઝડ, તુટ્યાં બંધન તડાડી;
લોચન લોચી જાંત, જાણે ચંડી રણ મુડી.
ઝુંટવો લીધુ ઝપ ખડગ, ટક ટક દુષ્ટજ ગુએ;
ભવ્ય ઘોંચું પોસોં દંત, સત્ય પ્રગટયું રૂએ રૂએ.
દૈત્ય દબ્યો જોતાંજ, ચાંચડવત્ ઉર ક્રોધથી;
વાર્જાં ચોધડોયાંજ, વાઝ્યાં ધન સર્તી વોરમતી.

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ—સ્મશાન.

જગ૦—અરે! હિંયા અચકાધને કેમ ઉભો છું? ઉભા રહ્યાથી મહારાજે જે કામ સોંપ્યું છે તે કંઈ થવાનું નથી. આ સ્થાનક વિકરાળ છે ખરું, પણ મારે ડરવું શું કામ નેમ્મએ? ચારે દિશાએ એકે જાડ દ્રોષે પડતું નથી; માણસનું જણ્યું કોઈ દેખાતું નથી; નગરનો ઘોંઘાટ હિંયા સંભળાતો નથી; હું યુમ પાડું તો કોઈ સાંભળે એવું નથી.—ભડકા થાય છે, હોલવાઈ જાય છે, અને પાછા થાય છે; પૃથ્વીથી અધર તાડ જેવાં કોઈ ફરે છે, અને પાછાં અલોપ થઈ જાય છે. એ સર્વે કાયરનાં ગાત્ર ધ્રુજવવાને સમર્થ છે ખરાં, પણ હું રજપૂત બચ્ચો થઈને જે ડરું તો મારી જનની નહિ લાજે? અરે! વીરમતી, તું મારી હિંમત મૂકાવે છે. પરણ્યાને એક દહાડો થયો નથી, મને કાંઈ થાય તો એ કેટલી શોકાતુર થાય એનો હું જ્યારે વિચાર કરું છું ત્યારે મારા પગ આગળ ચાલતા નથી. મનુષ્યનું ભૂતપ્રેતાદિક આગળ શું ગળું? પણ એવું કહેવાય છે કે કેટલાકે શરપણાથી ભૂતને પરાજય કરી વશ કીધા છે. ત્યારે તે પણ માણસ હતા, ને હું પણ માણસ છું. વીરમતી! તારે મને અટકાવી રાખવો નહિ નેમ્મએ. રજપૂતની સ્ત્રીએ તો સ્વામિ રણમાં ચઢે ત્યારે ઉત્સવ કરવો. ચલ, હવે ઉભા રહેવાનું કામ નથી. (અઃગાળ જાળને ભૂતના સામો ઉભો રહી) તમે કોણ છો?

ભૂત૦—ચાલ્યો જ તારે રસ્તે!

જગ૦—હું પૂછું છું તેટલું તમે મને કહેશો નહિ ત્યાં લગી હું જનાર નથી. તમે કોણ માણસ છો, પ્રેત છો, ભૂત છો, પિશાચ છો, ચૂડલ છો કે કોણ છો? તે મને કહો.

ભૂત૦—માટીના પૂતળા! તું સમજીને ચાલ્યો જ. હાથે કરીને મોત શિદ્ધ માગે છે?

જગ૦—એટલું બધું સામર્થ્ય છે તો એકઠાં મળી રડવાં શું કામ બેઠાં છો?

ભૂત૦—વત્તું મા બોલ! વત્તું મા બોલ! અમને મહેણું મારે છે? શું કરીયે જે અમે શોકમાં છઈયે, બાકી તને પાછું પૂછવાનો સમય આવત

નહિ. અલ્યા! દુઃખ ને શોક સર્વેને માથે છે! દેવ અજીત છે. તેના આગળ માણસ, દૈત્ય, પિશાચ, નાગ, દેવ, અને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને શિવ પણ તરણું સરખાં છે. દેવ કોઈને છોડતું નથી. કોઈ ને કોઈ સમયે બધા એના સપાટામાં આવી નાશ પામે છે !

જગૃ—દેવ જો સર્વેને માથે છે, અને તેના શિવાય કોઈથી કાંઈ થતું નથી, તો તમે મારો આટલો માનવી બાણી તિરસ્કાર કરો છો તે ન કરો. હું તમારાથી ડરતો નથી. હું તમને મિત્રાઈથી પૂછું છું કે કોણ છો તેનો ઉત્તર આપો.

ભૂતૃ—અલ્યા શું પૂછે છે? અમે આ સધળા રોષએ છઠ્ઠએ તે સિદ્ધરાજના પિતર છઠ્ઠએ. હવે તું જા.

જગૃ—હું જો કામે આવ્યો છું તે થશે ત્યારે જાણશ. વાર હવે રડો છો શું કામ? જો સિદ્ધરાજ મહારાજના પિતર હો તો આજે આપણે આ જો અક્ષય કામ કીધું તેથી આનંદ પામવો જોઈએ.

ભૂતૃ—મનુષ્યની આંધળી આંખે એમ દેખાય છે, માંડ તેનાથી આનંદ પમાય. અમને વર્તમાન અને ભવિષ્ય સરખું સુઝે છે તેથી શોક ન કરિયે તો શું કરિયે?

જગૃ—ત્યારે મને તે કહો.

ભૂતૃ—ગાંડા, પરમ શક્તિયે કરણા કરી તમારી દષ્ટિથી ભવિષ્ય અજાણું રાખ્યું છે, અમારે તેમ નથી. ભાવિ દુઃખના-શોકથી જાણું સુખ હોય તેનો પણ એકે ઘડી અમારાથી ઉપભોગ થતો નથી. ભવિષ્યજ્ઞાન કોને સુખ કરે છે કે જેના ભવિષ્યમાં હમેશાં સુખ જ છે. અમને પ્રેતયોનિમાં ભવિષ્ય જ્ઞાન આપ્યું છે તે માત્ર દુઃખ દેવાને માટેજ.

જગૃ—પણ કહો તો તેનો અગાઉથી કંઈ ઉપાય થાય.

ભૂતૃ—(જરા હસીને) ઉપાય? ભવિષ્ય ટાળવાનો ઉપાય? વાર સાંભળ. કાલે સવારે દશ વાગતે સિદ્ધરાજનું આયુષ્ય પૂર્ણ થાય છે. હવે અમારું શ્રાદ્ધ કોણ કરશે? યજ્ઞાદિ ક્રિયા કરી હવે અમારો ઉદ્ધાર કોણ કરશે? અમારા કુળનો દીવો છે તે અસ્ત થવાની તૈયારીમાં આવ્યો—હજી ઘડી બે ઘડી પ્રકાશશે, પણ પછી થઈ ચૂક્યું.

જગૃ—એનો કંઈ ઉપાય છે? હોય તો કહો. પેલા ગાય છે કોણ?

ભૂત૦—ઉપાય અમારા જાણ્યામાં નથી. ગાનારને તું જાતે જામને પૂછ. (જગદેવ તે તરફ જાય છે.)

જગ૦—(ત્યાં જામને) તમે કોણ છો ? શા માટે હસો રમો છો ?

ભૂત૦—અહ્યા ! અમારે મહા ઉત્સવનો દહાડો છે. તું માનવી જાત છે, તોપણ ખામ પીને મઝા કરવી હોય તો આવ અમારી સાથે. (એક મુડદું અને લોહી ભરેલી ખોપરી આપવા માંડે છે.) હે આ, જોઈતું હોય તો.

જગ૦—(પાછો હડી) મારે નહિ જોઈએ. એકલા હરખનું કારણ જુઠું કહો એટલે થયું.

ભૂત૦—આજે અમારા મંડળમાં એક મોટા પૃથ્વીપતિ આવવાનો છે. સિદ્ધરાજને અમે કેટલા દહાડા થયા લેવાનું ધારતા હતા, તે કાલે અમારા હાથમાં આવવાનો છે. એને સાફ અમે આ રથ લાવ્યા છધ્યે તે જોયો ? કાલે સવારે દશ વાગતે સ્નાન કરી પીતાંબર પહેરીને દેવસેવામાં જતો હશે કે અમે પકડી લઈશું.

જગ૦—તમે એવું કામ કાં કરો છો ? આ સમયે સિદ્ધરાજ જેવો ખીજો કોઈ ક્ષત્રી આખી પૃથ્વી ઉપર નથી. એના જેવો શૂરા, ઉદાર, અને તેજસ્વી રાજા કોણ છે ? વાફ એનો કંઈ ઉપાય નથી ? એવું કોઈ મત, યજ્ઞ કે દાન નથી કે તેથી એ ઉગરે ?

ભૂત૦—છે, પણ તે બને એવું નથી, માટે કહેવાથી શો ફાયદો ? સિદ્ધરાજના સરખાજ ઊંચા કુળનો કોઈ રજપૂત પોતાની મેળે તેના મસ્તકનું અમને બળિદાન આપે તો અમે એને જવા દઈએ. પણ એવું કોણ મળનાર છે ?

જગ૦—મહાઈ મસ્તક ચાલશે ? હું પરમાર વંશનો છું. એ વંશ કંઈ-

ભૂત૦—ઉતરે એવો નથી. પણ તું શું કામ મરે છે ?

જગ૦—તમારે તમે કોઈ જાતાં નહિ. હું હમણાં મારી સ્ત્રીને પૂછી આવું છું.

ભૂત૦—(ખડખડ હસીને) સ્ત્રીને પૂછીને ! હા ! હા ! સ્ત્રીને પૂછીને પરાક્રમ થતાં હશે ? સ્ત્રી તે મરવા જવાની હા કહે ? અને હા કહે

એવી સ્ત્રી પ્રેમહીન હોય, તો તેને પૂછવુંજ લાયક નથી. પણ હા ! હા !
હિંમત કેમ ચાલે ?

જગ૦—હું ન આવું ત્યાર પછી મારી હાંસી કરવી હોય તેટલી
કરજો. હું એ ઘડીમાં આવ્યો; જતાં નહિ. (જાય છે).

પ્રવેશ ૫ મો.

(સ્થળ—સિદ્ધરાજનો મહેલ).

સિદ્ધ૦—(વિચારમાં ગરક) જેટલું કશું હતું તે સધળું થઈ ચૂક્યું.
હવે કાલે મહાઈ મરણ છે એતો નિશ્ચય. એમાં શક નથી. હવે મરણના
ભયથી શોકાતુર થવું ન જોઈએ. હવે તો એટલી ટૂંકી મુદતમાં મારા
આત્માના કલ્યાણનું કંઈ સાધન કરવું કે તે કામ આવે. હજી શ્રીપૂજ્ય
આવ્યા કેમ નહિ ? તેડું મોકલ્યાને તો બહુ વાર થઈ ગઈ. પણ રાખ,
એમાં કંઈ કપટ તો નહિ હોય ? કપટ શેનું હોય ? હુંજ પાપી છું કે હજી
સંકા આવ્યા કઈ છું. પિતરમાંનાં જેટલાં મહેં જીવતાં જોયાં હતાં તેમને
મહેં મહારી આંખે બરાબર તેમાંથી ઓળખ્યાં. નિશ્ચય એ શ્રીપૂજ્ય સિદ્ધ
પુરૂષ છે. એ કહે તેમજ ચાલવું. જે ખરો હોય તે આપણો ધર્મ—એમાં
અભિમાન રાખવું તે ખોટું. (જ્ઞાનવિજય આવે છે.)

જ્ઞાન૦—કેમ રાજ શું વિચારે ? મહેં કશું તું તેની પરીક્ષા જોઈ ?

સિદ્ધ૦—(પગે લાગી) હા, મહારાજ, તમે જે કશું હતું તે પ્રમાણે
સધળું મહેં મારી નજરે જોયું. તમે કોઈ અઘોષિક મૂર્તિ છો. હું તમારો
હવે દાસ છું. મારા ઉપર કૃષ્ણા કરી ઉદ્ધાર થાય એવું સાધન બતાવો.

જ્ઞાન૦—તું મહાઈ નહોતોજ માનતો માટે આટલો ચમત્કાર દેખાડવો
પડ્યો. તારી ખાતરી તો થઈ. હવે તારી મરણમાં આવે ત્યારે સુધર્મનું
જ્ઞાન મેળવવાની મહેનત કરજે. ધર્મનું જ્ઞાન એવું છે કે અંતરની ભક્તિ
વિના આપ્યું હોય તો તે નકામું જાય છે. મારે કંઈ ઉતાવળ નથી.

સિદ્ધ૦—મહારાજ, તમારે ઉતાવળ નથી પણ મહારે છે. મહારા
જીવતરમાં ત્રણ ચાર પહોર બાકી રહ્યા છે તે તો હમણાં જતા રહેશે.
રે ! મહારી મુઆ પછી શી અવસ્થા થશે ! મહેં ઘણાં ઘણાં પાપ કીધાં
છે તે ભોગવતો હું ક્યારે છુટીશ !

જ્ઞાન૦—તારામાં આત્મજ્ઞાન આવશે અને તું દીક્ષા ધારણ કરીશ એટલે તું મુક્ત થઈ રહેા.

સિદ્ધ૦—મહારાજ, ત્યારે મને દીક્ષા ઉતાવળથી આપો. હવે મારે કંઈ રાજનું કામ નથી.

જ્ઞાન૦—રાજ ત્યાગ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. રાજ પ્રગટ રીતે કોઈ ધર્મને માની તેને આશ્રય આપે તો તેને પૈરાગ્યાદિક કાંઈ કરવાનું બાકી નથી.

સિદ્ધ૦—પણ સવારે જેને મરવું છે તેને રાજનું શું કામ છે ?

જ્ઞાન૦—એ વાતનો હજી કંઈ નિશ્ચય નથી. તું ઉગરે પણ ખરો.

સિદ્ધ૦—તે પણ તમે જાણ્યું કે ! પણ એવી શરતે ઉગરવું મને ખમંદ નથી. થોડા આયુષ્ય સાઈ આટલા પાપમાં વળી હત્યાનો વધારો કરી મારે છુદું ? અરે ! મને અધરામાં અધરી તપશ્ચર્યા હોય તે બતાવો.

જ્ઞાન૦—વારૂ, જૈનધર્મ પાળવો તારે કળૂલ છે ? કેમકે એ ધર્મ શિવાય મુક્તિનું અને આનંદનું સાધન બ્રહ્માંડમાં બીજે કાણે નથી.

સિદ્ધ૦—હા, મહારાજ, તમે જે કહો તે મને બધું કળૂલ છે. તમે કરેલા કરી બ્રાતિના ત્રાસદાયક સમુદ્રમાંથી ચમત્કાર રૂપી નૌકાવડે બહાર કહાડ્યો છે.

જ્ઞાન૦—તને પેલા શાસ્ત્રી પુરાણિયો પાછા છળવા આવશે, અને કહેશે કે, મહારાજ, આપણા વડીલોના ધર્મનો ત્યાગ કરવો નહિ. તેઓનું માનવું હોય તો અગાઉથીજ મારી સાથે વાત ન કર. તારા દૈવમાં હશે તે થશે. કાંઈ શું કરે ?

સિદ્ધ૦—(પાછો પગે લાગી) અરે મહારાજ ! કૃપાનિધાન ! હું કોષ્ટનું માનનાર નથી. તમે જે કરશો તેજ સત્ય. હવે હું તમને પૂછ્યા શિવાય ડગલું ભરનાર નથી.

જ્ઞાન૦—ત્યારે તું નિશ્ચિંત રહે કે ત્હાં કલ્યાણ થઈ ચુક્યું. રાત્રિયે દીક્ષા અપાતી નથી. કાલે હું તને તારા પાપથી વિમુક્ત કરીશ.

(કેટલાક માણસ આવે છે.)

સિદ્ધ૦—હેં ! તમે કેમ આવ્યા ? મહેં આજે ના નહોતી કહી ? અને એકાંત બેસવા દો. જાઓ.

માણુસો.—અપરાધ ક્ષમા કરો, મહારાજ. નગરમાં કોઇ ગુણિકાને ઘેર ખુન થયું છે. કોઈ રજપૂતાણી સાથે તેણે કપટ કીધું એવું જણાય છે. સેનાપતિનો દીકરો માર્યો ગયો, અને તેથી તે માણુસો લઇને ચડ્યો છે.

સિદ્ધ.—(ગર્જના કરીને) જાઓ, તમે કુંગરશાને કહો કે હું આવું છું, ત્યાં લગી કોઇને છેડે નહિ. જાઓ, ઘોડા મારી મૂકો, વાર નહિ લાગે. (માણુસ જાય છે.) હમણાં તો, મહારાજ, આજ્ઞા હોય તો જાઉં.

જ્ઞાન.—એલાશક જાઓ. એ સેનાપતિના દીકરાને હું સારી પેઠે જાણું છું; એ વિષયી બહુજ હતો. એ મુલો તે એના પાપેજ. એણે કોણ જાણે જુઠી જુઠી કેવીએ વાતો કરી હશે—એ બિચારી રજપૂતાણીને છળવાને!

સિદ્ધ.—પણ નિશ્ચય રાખજો કે રજપૂતાણી હશે તો છેતરાઈ નહિ હોય. (જાય છે.)

જ્ઞાન.—આ પણ ઠીક થયું. આ મારો મનમુખો જાણુનારો ગયો. સિદ્ધરાજ કાલે ઉગરશે તોપણ ઠીક છે. આપણા ધર્મમાં આવીજ ચૂક્યો છે. અને નહિ તોએ ઠીક છે—પછી કુમારપાળને ગાદી અપાવતાં કંઈ હરકત પડવાની નથી. મહાર્ રૂપ હુંજ સમજ્યો નહિ કે અમાકથી અચકાતો હતો. પરમેશ્વરના કામને વિધિ નડેજ નહિ.

પ્રવેશ ૬ ઠો.

સ્થળ.—જામોતીતું મકાન.

(લાલરાજને માર્યાની વાત સાંભળી જામોતીના ઘરમાં અને બારણા આગળ હજારો આદમી ભેળાં થઈ ગયાં છે.)

જામો.—હે કુંવરી, તું કહે કે લાલરાજ જીવે છે. આ લોકો અમથા એકઠા થાય છે. એ ખોટી ખૂમ કોણે ઉરાડી ?

વીર.—(ઉંચી બારીમાંથી ગુસ્સે થઇને) રાંડ! ચંડાળ વેસ્યા! તારો બાપ મારી પાસે આવ્યો તે વખતનો તેને મારી આ પોટલું બાંધ્યું છે. હે! (ફેંકે છે) રાંડ! તું આવડા રજપૂતની કુંવરી સાથે કપટ કરવા આવી હતી! પાપણી! મારો સ્વામિ એ જાણુશો ત્યારે તારી શી અવસ્થા થાય છે તે જોજો, રાંડ! તારો નિર્વશ જાજો. બીજી સ્ત્રીઓ એમ કરો,

અને તેની સાથે છળ ચાલે, પણ હું કોણ ? અરે ! મારા મ્હોં આગળ
ત્હં જોલાને મોકલ્યો ! જોલો ! મારે બારણે ખાસડાં પકડીને બેસે તેને !
મારા ઉપર ત્હં બદનબર કરાવી ! (નીચેથી લોકો શાખાસ શાખાસ કરે છે.)

(કુંગરસી સેવકો સાથે આવે છે અને જામોતી ધરના
બીજા લાગમાં નાસી જાય છે.)

કુંગર૦—અરે જામોતી ! જામોતી ! રાંડ ક્યાં ગઈ ? મારો દીકરો
ક્યાં છે ? (પોટલું છોડે છે.) હાય હાય રે ! મારા દીકરા ! અરે આ શું
થયું ! (માં સામું જોધને આકંઠ કરે છે.)

૧ લો માણસ૦—ગમે તેટલું રડે, પણ કરે તેવું ભોગવે. ધમ્મિરને
ત્યાં ધનસાદ છે તો !

૨ જો માણસ૦—અરે ! પરસ્ત્રીની આબરૂ લેવી એ તે કંઈ રીત ?

૩ જો માણસ૦—અરે ! એ તે કંઈ જેવી તેવી દીઠી ? રજપૂ-
તાણી છે જો !

૪ થો માણસ૦—ધન્ય છે રજપૂતાણીની હિંમતને !

(બીજા બધા ધન્ય છે ધન્ય છે એમ બૂમ પાડે છે.)

૫ મો માણસ૦—ધીમે ધીમે બોલ. સેનાપતિ સાંભળશે.

૬ ફો માણસ૦—કોણ જાણે શી તકરાર થઈ હશે તેમાં મારી નાંખ્યો ?

૪ થો માણસ૦—આબરૂ પર વાત આવે ત્યારે શું કરે ?

૫ મો માણસ૦—ત્યારે ગુણિકાના ઘરમાં આવી શું કામ ? વાંક બંનેનો.

૩ જો માણસ૦—કોણ જાણે શું કપટ કરીને લાવી હશે ? રજ-
પૂતાણી જાણી જોધને તો આવેજ નહિ.

કુંગર૦—(નિસાસો મૂકી) હવે ચનાર થયું. શોક કરવાનો તો
આખો જન્મારો છે. આજે તો માઈ ઘર ધૂળ કીધું તેની ખબર લઉં.
આ બારણાં જોલો ! (સેવકોને) એ રાંડ હત્યારી ક્યાં ભરાઈ છે ?

સેવક૦—સરદાર, બારણાં લોઢાનાં છે તે કેમ ઉઘડશે ?

કુંગર૦—સુથારને બોલાવો ! લુહારને બોલાવો ! ગમે તેને બોલાવો !
ગમે તેમ કરી ઉઘડાવવાં જોઈએ. ઓ ! પેલી ઉપર બારી ઉઘાડી છે,
દાદર લાવો. (દાદર લાવે છે અને એક તે ઉપર થઈ છે.)

વીર૦—(બારીએથી) ખબરદાર ને અંદર ઉતર્યાં તો.

કુંગર૦—જા બેવકુફ ! શું ડર છે ? હમણાં એની ખબર લાઇએછ.
(તે બારીમાં ડાકું ધાલે છે એટલે વીરમતી ગુસ્સાથી કાપી નાંખેછ.)

વીર૦—જેટલાને આવવું હોય તે આવો, હું ડરતી નથી. બધાની
એજ અવસ્થા.

કુંગર૦—જા તું અલ્યા બીજે. (એમ પાંચ છ ચઢ્યા તેનાં
માથાં કાપી નાંખ્યાં.) હવે કેમ કોઇની હિંમત ચાલતી નથી ? (કોઈ
જવાબ દેતું નથી.)

૧ લો માણસ૦—ઓ ! ઘોડાના પડધા સંભળાય છે ! સિદ્ધરાજ
મહારાજ પધાર્યા ! હવે ગરીબની વહાર થશે.

૨ ને માણસ૦—હવે બીચારી રજપૂતાણીને દમે છે તે નહિ દમાય.

(એમ બધા બૂમાબૂમ પાડે છે.)

૩ ને માણસ૦—હાલટા ચોર કોટવાળને દડે ! (સિદ્ધરાજ
આવે છે.)

સિદ્ધ૦—બધા ખસો ! નકામું ધાંધળ કરી મૂક્યું છે. હે પુત્રી, તું
કોણ છે, કયા રાજની કુંવરી અને કોને ત્યાં પરણી છે ?

વીર૦—મહારાજ, હું આજ ગામના બીરજની બહેન, અને
ઉદ્યાદિત રાજના નાના કુંવર સાથે પરણી છું.

સિદ્ધ૦—પણ તરૂં આટલાં બધાં મારાં માણસ કેમ મારી નાંખ્યા ?

વીર૦—(ગુસ્સાથી) મહારાજ, આ વેશ્યા કપટ કરીને મને
હિંચાં લાવી, અને પછી એક ગોલો બળાત્કાર કરવા આવ્યો, તે માટે,
મહારાજ, મહે તેને માર્યો. હું રજપૂતની દીકરી છું, હું કેટલાને મારીશ
ત્યાર પછી પડીશ. મહે ના કહી તોપણ આ મૂર્ખાએ માણસોને ઉપર
ચઢાવ્યાં. તેને મહે માર્યાં. પરમેશ્વર કરશે તે ખરૂં, પણ હું મરીશ તે પહેલાં
ધણીને તો જમપુરી ભણી વદાય કરીશ. (જગદેવ આવે છે.)

જગ૦—(ગાલરો ગાલરો) ચાવડી રાણી, બારણાં ઉઘાડો.

વીર૦—(બારણાં ઉઘાડી) ઓ મારા સ્વામિજી ! (ગાલગાલ કંઠે
બેસી પડે છે.)

જાન૦—તમને બહુ દુઃખ પડ્યું ! અને હજી કોણ જાણે કેટલું પડનાર છે !

વીર૦—તમે મળ્યા હવે કંઈ દુઃખ થનાર નથી.

કુંગર૦—હે મહારાજ, હે પૃથ્વીપતિ, મારા દુઃખ સાચું કંઈ નજર કરો ! માઈ ઘર ઉખેડી નાખનારને સાર આપ શી શિક્ષા ઠેરવો છો ?

સિદ્ધ૦—આ કુંવરીએ માત્ર પોતાના પતિવ્રતનું રક્ષણ કીધું. જ્યારે કોઈ ગોલો રજપૂતની સ્ત્રી દિવા પુત્રીને વેચ્યા કરવાનું મનમાં ધણે ત્યારે નિશ્ચય જાણવું કે કોઈ પ્રકારે તેનું મોત આવી ચૂક્યું. એ રાંડ ગણિકા ક્યાં ગઈ ? (માણસો દોડે છે.) હે કુંવરી ! તને શું સમજાવી એ રાંડ હિંચાં લાવી ?

વીર૦—એ આપની રાણીજીના વેશ લઈને મારે ત્યાં આવી, અને રાજમાતાને સમજાવીને તેડી લાવી. આપની હજુરનાં માણસો અને રથ પણ કોણ જાણે શી રીતે લાવી હતી. મને કહ્યું કે હું તારી ફોધજી લાગું, અને સિદ્ધરાજ મહારાજની માનીતી રાણી. અરે ! એવી એવી વાતો કીધી કે અમને જરા પણ શક પડ્યો નહિ.

સિદ્ધ૦—અને એવી શિક્ષા કરીશું કે ફરીથી કોઈ એમ કરે નહિ.

(જામોતી આવે છે.)

જામો૦—(ધુજતી ધુજતી) હે મહારાજ ! અપરાધ ક્ષમા કરો ! હું તમારી ચોર છું. (પગે લાગે છે.)

સિદ્ધ૦—(એક લાત મારી) હવે માફ માગવા આવી છે ? આઘી ઉઘી રહે ! બળરદાર જો મારી પાસે આવી તો ! તું અમારાં માણસ અને રથ ક્યાંથી લાવી ? ખોલ સાચું ?

જામો૦—મહારાજ, એક અક્ષર જુઠો કહેવાની નથી. તમે જો નહિ માનો પણ પરમેશ્વર સાક્ષી છે કે મહેં લાલરાજને કેટલી ના કહીતી કે મારાથી રજપૂતાણી સાથે છળ નહિ થાય. મહારાજ, તમે દેશવટો દીધો છે તે હુકમ ફેરવાવી આપીશ એવી લાલચ આપી તોએ મહેં ના કહી. એણેજ મને આ છળની રીત બતાવી.

સિદ્ધં—કાળા કર્મની કરવાવાળી ! તારી બધી વાત મારે નથી સાંભળવી. આ માણસ અને રથ કોણે આ ગોલાએ આણી આપ્યાં હતાં, કે'ની ?

બોમો—હા, મહારાજ, જુદું ચું કામ બોલું ? (બીરજરાજ દાડતો આવે છે.)

બીરં—હે પૃથ્વીપતિ, મારી બહેન ક્યાં છે તે મને બતાવ, નહિ તો હું તમારી—

વીરં—ઓ ભાઈ ! આ રહી !

બીરં—(ગદગદ કંઠે) જીવતી તો છે, પણ હૈં ! નહિ તો—

જગં—કાંઈ ચિંતા નહિ રાખો. નહિ તો એ અને આ બધામાં નું કાંઈ પણ તમે જીવતું દેખત ?

સિદ્ધં—બીરજરાજ, ગાભરા નહિ પડે. તમારા કુળને—અરે ! રજપૂત નામ જે ધરાવતા હશે તેના કુળને—આ તમારી શરી બહેને લાંછન લાગવા દીધું નથી. શાખાસ છે એની હિંમતને કે આટલા માણસથી પણ ડરી નહી !

બીરં—પણ મહારાજ, હું સાચે સાચું કહ્યા વગર રહેવાનો નથી. તમે નીચને અધિકાર આપી છકાવી મુકા છો. તમારા રાજમાં એ શો જુલમ કે ગોલો રજપૂતની બહેન ઉપર બદનજર કરવાની હિંમત ધરાવે ! અમને અમારા ચોર સ્વાધીન કરી દો મહારાજ.

સિદ્ધં—આ રહી ગણિકા અને આ સેનાપતિ. અમે શિક્ષા કરીએ છીએ.

બીરં—મહારાજ, અત્યાર લગી તેનાં ધડ ઉપર માથું સલામત છે તે ઉપરથી તમે શિક્ષા કરશો એનો બરોસો પડતો નથી. તમે પૃથ્વીપતિ છો પણ આ ગામ તો મ્હાફે છે, માટે મારા ચોરને મને જે મમશે તે શિક્ષા હું કરીશ.

સિદ્ધં—અમે ન હોઈએ તે વખતે તમને કરવાનો અધિકાર છે, પણ અમારી સ્વારી હિંચાં છે ત્યાં સુધી તમારે એમ બોલવું ધટતું નથી.

બીર૦—મહારાજ, આ તો પ્રાણ જવાની વાત છે. એમાં તમારું અપમાન થાય છે કે નહિ તેનો વિચાર કરવાનું નથી. વાર જોઈ, શી શિક્ષા કરો છો.

સિદ્ધ૦—કુંગરસી, તને પ્રભને દુઃખ દેવાનું નહિ પણ રક્ષણ કરવાનું કામ સોંપ્યું હતું. તે કામ તારી પાસેથી લઈ લઈએ છિયે; તેમજ સેનાપતિના અધિકાર ઉપરથી પણ તને રજા આપીયે છીયે. વળી, મારી પ્રભને આ પ્રમાણે દમીનેજ દ્રવ્ય મેળવ્યું હશે માટે તે સઘળું ભૂંટી લઈશું અને ઘરખાર પાટણ શહેરમાંથી કાઢે તારી સેનાનાંજ માણસો જઈને ખોડી નાંખશે. હવે—

જામે૦—અરે મહારાજ ! મારા ઉપર તો કંઈ કરણા કરજો. મારા દુઃખનો દંધ પાર નથી.

સિદ્ધ૦—એની માલમતા સઘળી ભૂંટી લઈ નાક કાન કાપી ગંધડા પર બેસાડી દેશ બહાર મૂકી આવો. (સુભગા આવેછે.)

જામે૦—અરે ! ભૂંટી લો છો ત્યારે મને જીવતી શીદ મૂકો છો ?

સિદ્ધ૦—જીહત્યા ન કરવી માટેજ જીવતી મૂકીયે છીયે. તારી કૃતિ સાચું જોઈને નહિ.

સુભ૦—હું એની દીકરી છું. મારે માટે શી સજા કરાવી છે ?

વીર૦—હે પૃથ્વીપતિ, એ કપટ કરવામાં હતી નહિ. એ બિચારીને તો ઉલટી એની દુષ્ટ માએ બેડીમાં નાંખી મૂકી હતી.

સુભ૦—તું મારી શત્રુ થઈને હમેશ કેમ લાગી છે ? હું મરવાનું માગું છું તેમાં પણ તું વચમાં શિદ પડે છે ? તારૂં મ્હોં જોવું મને મમતું નથી

સિદ્ધ૦—અરે રંડા ! આ હું શું સાંભળું છું ? તું આવાં પણ કામ કરે છે ?

જામે૦—(રડતી રડતી) એ પીટયો લાલરાજ !

સુભ૦—મુવેલાને ગાળ નહિ દે, કર્યું તેવું પામ્યો.

જામે૦—માગું સઘળાં દુઃખનું મૂળ એજ.

સિદ્ધ૦—તારી વાત સાંભળવી નથી. સુભગા તારો વાંક નથી માટે જવા દઈએ છીયે.

સુભ૦—પણ હું શિક્ષા પામવાજી આવી છું. મારે હજી જીવીને શું કરવું છે ? પણ મારાથી એની જોડે બળી મરાતું નથી; કેમકે હું પશ્ચિમત-કે અરે ! રાખ-પણ નથી. મારા ઉપર કરણા કરી તમે મને દુઃખમાંથી છોડાવો.

સિદ્ધ૦—અમે વિના અપરાધ શિક્ષા કરતા નથી અને અપરાધીને છોડતા નથી.

સુભ૦—શું ? બધા અપરાધીને તમારાથી કાંઈ થવાનું નથી ! અરે ! મહારાજ ! તું તારા મનમાં જાણે છે કે હું પૃથ્વીપતિ છું અને ન્યાયથીજ રાજ ચલાવું છું. પણ એમ નથી. તારા પાટણ શહેરમાં પાંચસો ગણિકાનાં ઘર છે કે નહિ ? તે શું ધંધો કરે છે ? તે તને ખબર નથી ? આજે જાણ્યું કે ગણિકા વેસ્થાનો ધંધો કરે છે ? અરે ! ગણિકાઓના છળથી કેટલી સ્ત્રીઓની આબરૂ ગઈ હશે ? કેટલા સ્ત્રીમંત્રો નિર્ધનાવસ્થાને પહોંચ્યા હશે ? એમ કરવાની હિંમત ગણિકાની કેમ ચાલે છે ? એજ કારણ મારે કે તું અને તારા જેવા બીજા રાજાઓ તેને સહજમાં પુષ્કળ દ્રવ્ય આપે છે અને મહેરબાની રાખે છે. એટલો જો અસત્ય કર્મનો ધિક્કાર તારા મનમાં છે તો તેનાં નૃત્ય જોવાં કેમ ગમે છે ? અરે ! તારા જેવા રાજાના પૈસા જગતમાં પાપ ઉત્પન્ન કરે છે અને મારા જેવી ધણીઓને વેસ્થા કરે છે.

સિદ્ધ૦—કંઈક ખરું કહે છે. જામોતીનાં નાક કાન કાપેલાં નહિ. હવે આપણે ગણિકાને ઉત્તેજન આપતાં વિચાર કરીશું.

જગ૦—મહારાજ, આસા હોય તો હમે જાણ્યે.

સિદ્ધ૦—જાણ્યો. પણ પેલી ખબર મને કહી નહિ.

જગ૦—મહારાજ, પ્રાતઃકાળે સર્વે સમાચાર જાહેર થશે. હમણાં તો હવે મારે જવું જોઈયે. (જગદેવ વીરમતી અને બીરરાજ જાય છે.)

સિદ્ધ૦—બીજા કયા માણસોને ખબર કહાડવા મોકલ્યા હતા ?

ચારે સરદારો—(આગળ આવી) મહારાજ, મને, મહારાજ, મને.

સિદ્ધ૦—તમે કંઈ ખબર લાવ્યા છો ?

ચાર૦—હા, મહારાજ, અમે કેમ ચુકિયે. મહારાજ, મહિનાં એ ગાડાં જતાં હતાં. એકમાં કોઈને છોકરો અવતર્યો હતો મારે ગાતાં હતાં, અને બીજામાં શીતળાથી એક છોકરું મરી ગયું હતું તેથી રડતાં હતાં.

સિદ્ધ૦—હે સરદારો તમે રાજસ્તંભ છો. તમારું મૂલ્ય થાય એવું નથી. તમે ખબર નહિ લાવો તો કોણ લાવે ? જગદેવથી ખબર લવાય ? કાલે જગતને રજપૂત કેવા ખરા દીલથી સેવા કરે છે તે માલમ પડશે, અને તમને ઘટતું ખિનામ મળશે.

પ્રવેશ ૭મો.

(સ્થળ—સ્મશાન.)

જગ૦—હે સ્ત્રી ! હે પ્રિયા ! તારા પગ ચાલતા નથી ! અરે થરથર ધ્રુજેછે ! એક શબ્દ મોઢેથી બોલાતો નથી ! તું દુઃખી છે એમાં શક નહિ. મારી સાથે ન આવ ! આગ્રહ મા કર. પાછી વળે તો પાછો હું મૂકવા આવું.

વીર૦—(રડીને ભેટી પડી) હાય હાય ! મારા પ્રાણનાથ ! આપણા પર શું શું દુઃખ આવી પડ્યાં ! અરે એક દુઃખમાંથી છુટ્યાં નથી એટલામાં આ ભૂતને હાથે મરવાનું આવ્યું !

જગ૦—(ગદગદ કંઠે ચુંબન કરીને) પ્યારી ! અરે મારી પ્યારી ! (એક બીજાને બાજી થાડીએક વાર ઉપરા ઉપરી ચુંબન કીધા પછી) તેથીજ હું તને ના કહેતો હતો, અને હજી કહું છું કે શીદ મરે છે.

વીર૦—અરે ! હું મરવાથી પાછી નથી હકતી, પણ મને એમ વિચાર થાય છે કે આપણે શાં પાપ કીધાં હશે કે આપણા નશીબમાં એક પણ સુખનો છાંટો લખાવી લાવ્યાં નથી. અરે ! જો પરણ્યા પછી વરસ બે વરસે આમ મરવું પડત તો મારો જીવ આટલો નહિ બળત. અરે ! અંબાજીમાતાએ દુઃખ કહ્યુંતું તેતો જણાયું, પણ સહાય તો કાંઈ કરતાં નથી. દર્શન આપવાનાં હતાં તેનુંએ કોણ જાણે કે શું થયું ? અરે ! મારી સઘળી ભક્તિ અને સેવા છૂટી પડી.

જગ૦—દર્શન હવેજ થવાનાં છે—આ દેહના પિંજરામાંથી છુટીશું એટલે સદાકાળ તેના દર્શન પામ્યાંજ કરીશું એવી આપણી ગતિ થશે એમાં શક નહિ.

વીર૦—અરે ! તમે મહાર્ એટલું કહ્યું માનો. તમે જીવતા છો તો હજારો રાણીઓ તમને મળી આવશે. મને માત્ર મારા દેહનો બળિ આવે પવા દો. જેમ તેમ કરતાં પણ તમે જે હિંગરો તો મને મરવું કઠણ નહિ લાગે. એકની જરૂર છે ત્યાં બે જાણે શામાટે મરવું જોઈએ ?

જગ૦—અરે પ્યારી ! હું એમજ કહું છું. હું તો મહારાજની સેવા કરું છું, માટે તેને અર્થે જે આવે સમયે મારો દેહ અર્પણ નહિ કરું તો રણપૂતાણીની કુખને લાંછન ન લાગે ? મારોતો ધર્મજ છે.

વીર૦—અરે તેમ મારો પણ એજ ધર્મજે કે તમારી પાછળ મારે જીવવું નહિ, અને સાથે બળી મરવું. ત્યારે બે ત્રણ પહોરનો વિયોગ શા માટે ભોગવું ? તમારી જોડેજ મરૂની કે છેદું ન પડે. ચક્ષો, હવે હું શોક કરવાની નથી. મારે સ્વામિ સાથે મરવાનો દિવસ આવ્યો માટે હરખાવું જોઈએ; વળી આપણા શાં ભાગ્ય કે જેની તમે સેવા કરો છો તેને અર્થે મરવાનો પ્રસંગ આવ્યો !

જગ૦—શાખાશ. રાણી, તારા વચનને ! તું એવું બોલે છે ત્યારે મને હિંમત આવેછે, પણ જ્યારે હું તને દુઃખમાં હુબેલી દેખું છું ત્યારે મહાર્ મન પાકું લઈ જાય છે. (ખંને ભૂતનાં ટોળાં આગળ જાય છે.)

ભૂતનો સરદાર—ઓ ! અત્યા તું પાછો આવ્યો ખરો, પણ સાથે કોને લઈ આવ્યો છે ? શાખાશ, અમળા તને કે અમારી આગળ આવતાં હરી નહિ !

વીર૦—મરવાને માટેજ જે આવે છે તેને કોઈનો કંઈ ભય નથી.

જગ૦—વારૂ, મારા દેહનો બળિ હું આપું તો મહારાજને કેટલાં વર્ષ તમે વધારે જીવતા રહેવા દો.

ભૂત૦—વીશ વર્ષ. એમાં એક દહાડો વધારે પણ નહિ અને ઓછો પણ નહિ.

જગ૦—ત્યારે અમારી રાણી પણ સિદ્ધરાજ અથવા મારા સરખીજ કુલીન છે. એ જે પોતાનો બળિ આપે તો મહારાજનું આયુષ્ય કેટલું વધે ?

ભૂત૦—વીશ વર્ષ બીજાં. એટલે આજથી ચાલીશ વર્ષ મરે.

જગ૦—ત્યારે અમે તૈયાર છીએ. તમારું કામ કરો.

ભૂત૦—અમે કોઈની ધમ્મા વગર બળિ કબૂલ કરતાં નથી. તારી સ્ત્રીને બળાત્કારે પકડી લાવ્યો છે તેને જવા દે.

વીર૦—હું મારી ધમ્માથીજ આવી છું.

ભૂત૦—અરે માનવી ! તમે નકામાં મોત કાં લ્યો છો ? જાઓ પાછાં.

જગ૦—તેનું તમારે શું કામ છે ? અમે આવ્યા તે સમજીનેજ આવ્યા હઈયું.

ભૂત (બધાં ભૂતને ઉભાં કરીને તેના વિકાળ દાંત, આંખો, અને શરીર બતાવી) આ ફાડી ખાનારા દાંત જોયા ? એ મરવું સહેલ નથી. હજી હમણું સમજો. એના હાથમાં આવ્યા પછી છુટવાની આશા રાખતાં નહિ. તમે શું કામ મરો છો ? અમને અમારું ભક્ષ છે તે લેવા દો. એટલું બધું સિદ્ધરાજનું તમને શું દાઝે છે ? (ભૂતો ફૂંકારા મારે છે.)

જગ૦—આ સમયે અમે તેને કામ નહિ આવીયે તો ક્યારે આવવાનાં હતાં ? તેનું અમે અન્ન નહિ પણ કોયલા ખાધા જાણુવા !

ભૂત૦—શેર અમને માંડ પ્રાણ અપાતા હશે ? ખીજું કોઈ અન્ન આપનાર નથી ?

જગ૦—અલ્યા ભૂત ! તું પેસે અવતાર રજપૂત હોશે નહિ મારે એમ બોલે છે.

ભૂત૦—કેમ તું અમારો પણ તિરસ્કાર કરે છે કે ? તું ક્યાં જુનો સેવક છે ? આજે તો હજી તને સેવા આપી ને આજ તું મરવા નીકળ્યો છે ! બોલાવ તેના જુના સેવકને ?

વીર૦—તું કેવી જાતનો નિર્દય ભૂત છે કે અમને આવું કહીને રીઆવી રીઆવીને મારવા બે ! છે !

ભૂત૦—હે સ્ત્રી, તને શું દુઃખ છે કે મરવું આદરે છે ? જે દુઃખ હોય તે કહે. હું તારું ફેડીશ. પણ અમથી મર નહિ.

વીર૦—સિદ્ધરાજ મહારાજને હોમારે તો અમારે મરવાની કંઈ જરૂર નથી.

ભૂત૦—તેતો બનનાર નથી. ત્યારે તો મરો તમે. તૈયાર થાઓ.

જગ૦—વીર૦—અમે તૈયારજ છઈયે.

ભૂત૦—ડોકું કાપીને મારી આગળ મૂકો. જગદેવ ! શું જોયાં કરે છે ? તારી સ્ત્રીનું ડોકું કાપીને મને આપ. પછી ત્હાં કાપ.

જગ૦—ફટ પાપી ! મારી પ્રાણુથી વહાલી સ્ત્રીનું ડોકું તું મારે હાથે કપાવે છે ? મારો હાથ કેમ ઉપડે ! હાથ ધ્રુજશે અને ઉલટી વધારે રીખારો, એ તો મારાથી નહિ થાય.

ભૂત૦—ત્યારે આવ્યો છે શું કામ ? જા સમજાવે પાછો. જીવ આપવો સહેલ નથી !

જગ૦—અરે ! છેક નિર્દય કેમ થાય છે ? કોઈ ખીજો ઉપાય બતાવ.

વીર૦—સ્વામિ. જીવ કહણુ કરીને મારોને. થોડા સાર કાં કામ બગાડો છો ?

જગ૦—અરે મારી વહાલી ! જે હાથે ત્હાં રક્ષણ કરવું જોઈએ તેજ હાથે ત્હાં ડોકું કેમ કપાય ? હું આગળથીજ કહેતો હતો કે હું કેવળ ભાગ્યહીન છું, અને મારી જોડે પરણીશ તો તને દુઃખ ભોગવવું પડશે, પણ આજ પાપી હાથે ત્હાં મસ્તક કપાશે એમ બાળ્યું નહોતું. અરે ! રાણી ! પાછાં વળો.

વીર૦—પ્રાણનાથ, પોતાનો જીવ આપતાં જરાએ પણ શોક ધરતા નથી અને મારે સાર આટલો ખોટો ઉદ્દેગ શીદ કરો છો ? તમારા હાથનું મરણુ તો બહુ સાર—આ દુષ્ટ મને જીવતાં અડકી ફાડી ખાશે તે તમારાથી કેમ સહન થશે !

ભૂત૦—જગદેવ ! અમે તારે સાર ખોટી થતાં નથી. વધ કર, અથવા જા.

જગ૦—(મનમાં) હે પરમેશ્વર ! તને ગમે તે ખડું (વીરમતીને) રાણીજી, માંડું છું હો ! (તરવાર ઉગામી મારવા બંધ છે. એટલે સિદ્ધરાજ સંતાપ રહીને ચચ્યાં જોયા કરતો હતો તે પ્રગટ થઈને હાથ ઝાલી લે છે).

સિદ્ધ૦—રાખ ! રાખ ! ખખરદાર ! મારી આણુ છે.

જગ૦—(ચમકીને) મહારાજ, તમે હિંચાં ક્યાંથી આવ્યા ? જાઓ મહારાજ પાછા.

સિદ્ધ૦—વાહવા! જગદેવ તને ધન્ય છે! રજપૂતાણી તને પણ શાખાસ છે! શાખાસ છે તમારા શરાતનને અને રાજભક્તિને! તમે મને પણ હરાવ્યો! શાખાસ છે! આટલા શુભ મારામાં પણ નથી. તમે રજપૂત નામને દી-ખાવનારાં છો. હું તમારી પરીક્ષા ક્યારેના પછાડી ઉભો ઉભો જોયા કંઈ છું. તમારી કીર્તિને તો મારાથી નહિ પહોંચાય, તોપણ હું છેક એવો શુભુહીન નથી કે તમે મારે સાડે જીવ આપો અને હું ઉભો ઉભો જોયા કંઈ! અત્યા જૂત! સુખે તું મારે ભક્ષ કરી જા. મારે સાડે એને છોડતો નહિ.

જગ૦—મહારાજ, અમને અમારા કામમાં અટકાવો નહિ. અમે મરીયે છીએ તેની તમારે દ્રિકર ન રાખવી. તમે છો તો, મહારાજ, પૃથ્વી છે. તમારા પછી તો, મહારાજ, પૃથ્વી રંડાઈને બેસશે. લાખો માણસના તમે અન્નદાતા છે. અમે બે મરીશું તો જગતમાં કાંઈ માણસની કિલ્ પડવાની નથી, અથવા જણાવાતું નથી, પણ, મહારાજ, તમને જો કંઈ થાય તો પ્રાણી માત્ર દુઃખ પામે.

સિદ્ધ૦—હું એકે અક્ષર તારો માનવાનો નથી. હું કહું છું કે તમે તમારે ઘેર જાઓ. અમારે માટે બીજા કાંઈને મરવા દેવાના નથી. અમે બોલી ચૂક્યા તે શું તું જાણે છે કે અમે ફેરવીશું? કહું છું ને તમે જતાં કેમ નથી?

જગ૦—મહારાજ, તમે આ વખતે આવ્યા એ 'પાડુજ ખોટું' કામ કીધું. તમે તમારું વચન નથીજ ફેરવતા તેથી અમે ધણાંજ દીલગીર છઈયે. અમે તમને પગે લાગી, મહારાજ એટલું માગી લઈયે છઈયે કે આટલું અમારું માગ્યું આપો, અને આપ પાછા મહેલમાં પધારો.

સિદ્ધ૦—દુનિયામાં મને શુભુહીન કહેવડાવવાની તારી મરજી છે કે શું? વાડ, કેમ તમે પાછાં વળતાં નથી? અમારી આજ્ઞા ભંગ કરો છો?

જગ૦—મહારાજ, કંઈ કરતાં અમારા ગરીબનું કહ્યું માનો. નથી જ્ઞાનતા ત્યારે અમે લાચાર છઈયે, પણ એ આજ્ઞા તો અમે માનવાનાં નથી. સેવકનો ધર્મ છે કે રાજાનું રક્ષણ કરવું, અને તેમ દેવયોગે નહિજ પને તો તેની સાથે જીવ આપવો. પણ પાછાં પગલાં! એ તો આમનો સૂર્ય આમ ઉગે તોએ શું થયું? હું તે કરનાર નથી. (બૂલને) તું તો મારો વધ કર!

વીર૦—સ્વામિ, મારો વધ તમે પહેલાં કરો, કે (ભૂતને) તુંજ કરને !

સિદ્ધ૦—ત્યારે લે, મારો ભક્ષ હમણાંથીજ કર !

ભૂત૦—(હરખથી નાચે છે.) ના ! ના ! આજે તો ત્રણ ભક્ષ મળ્યાં.

(બધાં કૂદાકૂદ કરી મૂકે છે.) આપણે તો એક ધાર્યું હતું, પણ આ તો ત્રણ થયાં. હવે તમે ના કહેશો તોએ હું છોડનાર નથી. થઈ ચૂક્યું. (કૂદે છે અને દાંત પીસે છે.) જેની રાહ જનતાં હતાં તે પણ આવી પહોંચ્યો. ચલો, તમે ત્રણે જણુ હારઅંધ આ જગો પર બેસી જાઓ.

સિદ્ધ૦—જગ૦—વીર૦—આ બેઠાં ! (સધળાં બેસે છે.)

ભૂત૦—(બીજા ભૂતને) તમને પણ ભાગ આપીશ, પણ મને સ્વાદ ચાખવા દો. (બીજા ભૂતો તૈયાર થાય છે.) આજે આપણે આનંદનો દિવસ છે; સાધકસારો મળ્યો. (પિતરનો વેશ લઈને રડતાં હતાં તે ભૂત પણ પાસે આવે છે.) આવો, તમને પણ આપીશું.

સિદ્ધ૦—(ચમકીને) અયે ! મારાં પિતર ! તમે પણ મારો ભક્ષ લેવા આવ્યાં છો !

ભૂત૦—ખચરદાર, હવે કહેવો તો— મારી આડમાં આવી ચૂક્યો છે, હવે ત્રણેમાંના એકને પણ હું છોડવાનો નથી. આ તારાં પિતર કે ?

(બધાં ભૂત ખડખડ હસે છે.)

જગ૦—મહારાજ ! આ શુ ! રડતાં હતાં તે પણ આ સમયે કદવા લાગ્યાં ! (જે પિતરની સાથે એણે વાત કીધી હતી તેના સામી આંગળી કરી)

એમ તું રડતો હતો તેજ ! તારા કુળના સિદ્ધરાજ મહારાજનો ભોમ લેવા આવ્યો છે એનું કારણ શું !

તે ભૂત૦—(ખડખડ હસીને) મૂર્ખા, પિતર કોનારે ? મહાઈ નામ તો બાપરો ભૂત (એમ કહી પર્વતસરખું અંગ વધારી બિહામહું રૂપ ધારણ કરે છે.) મારી એક લક્ષભૂતની સેના છે. તેમાંના આટલા તો મારા પ્રધાન છે. (મોટા મોટા કુદકારા મારે છે.)

વીર૦—(ધુજતી ધુજતી) હું જ્યાં જાઉં છું ત્યાં સધળાં મારી સાથે છળજ કરે છે.

સિદ્ધ૦—જગદેવ ! કાંઈ ઉપાય ? હવે તમે તો બચો તમારી મેજે-
કાંઈ ઉપાય હોય તો. મારે તો કાલે સવારે મરવું જ છે.

જગ૦—મહારાજ, તે વાતનો હવે કંઈ ભરોસો નથી. ઉપાય તો શો કરીયે ? કાંઈ નથી.

બાબર૦—(ભૂતનો સરદાર થયો હતો તેને) લાવ મારો અધિકાર પાછો. તું મારા પહેલાં સ્વાદ ચાખવા જતો હતો કે ? એ મસ્તને પકડી લઈ જાઓ રે ! (બીજા ભૂત તેને પકડે છે.) એટલી એની ધીરજ નહિ રહી ! અધિકાર સોંપ્યો તેથી છાકી ગયો !

સિદ્ધ૦—આપણે ઉઠો તો ખરાં. થનાર હશે તે થશે.

વીર૦—એ વાયુ સ્વરૂપ સાથે તમારું શું ચાલશે !

જગ૦—ત્યારે છાનામાના બેસી રહીને મરવું તે પણ શા કામનું ?

(ત્રણે ઉઠવા જાય છે.)

બાબર૦—(એક હાથે ત્રણેને પકડી) હા ! હા ! ક્યાં જવાનાં હતાં ! બધાંનાં મસ્તક તો હું લઈશ. (એટલામાં ચમકીને) અરે ! આ શું થાય છે ? મારું શરીર કેમ ખેંચાય છે ? અરે ! રે ! (એ અને બીજા બધાં ભૂત ઉભાં ઉભાં સ્તબ્ધ થઈ જાય છે.) અરે ! મારા કરતાં એવું વધારે જોરાવર કોણ આવે છે ! મારા શરીરને તેની તરફ આકર્ષે છે ! એ તો કોઈ ખુબજ જોરાવર છે ! અરે ! મહાઈ ચિત્ત તુટી જાય છે ! એ કોઈ સુરવર્ગમાંનું છે. આટલા ગુસ્સામાં કેમ આવે છે ! અરે ! આ જોર તો કોઈ દહાડો મહેં જોયું નથી ! મારી જીભ ખેંચાય છે. અરે ! અરે ! (ત્યારે બાબુએથી અંધાઈ જતું રહે છે, અને કોઈ અલૌકિક રીતનો ચળકાટ થાય છે. બધા જુઓ છે એટલે અંબાજીની તેજ-મય મૂર્તિનું પ્રગટ દર્શન પામતાં સઘળાં ભૂત અને સિદ્ધરા-જાદિક અણુચિંતવ્યાં ઠંડવત પ્રજ્ઞામ કરે છે.)

વીર૦—(ઉમંગથી) મારી સાચી દયાળી માવડી માવી ! માજી, મારા સ્વામિને પ્રથમ સૂકાવો.

સિદ્ધ૦—(પગે લાગી) હે પરમશક્તિ, હું એક પૂછું છું તેથી કોષ કરતાં નહિ; મહાઈ મરણ કાલે છે કે નહિ એટલું મને કૃપા કરીને કહો કે તૈયાર થઈ રહું.

અંબાજી—ના. (બાબરા ઉપર છડી અડકાડી આંગળી કરે છે એટલે તે દોડે છે.)

સિદ્ધ—ત્યારે, માજી, આ રાત્રે અમે સાંભળ્યું અને જોયું તે શું ? અને કંઈ સ્મરું નથી.

અંબાજી—ધીરજ રાખ. (જ્ઞાનવિજયને બાબરા ઘસડી લાવે છે.)

બાબ—જ્ઞાનવિજય, આ પરમશક્તિને પગે લાગ.

જ્ઞાન—મારે કેને પગે લાગવું છે ! એવી દેવિયો તો બહુ જોઈ છે.

અંબાજી—(ગુસ્સાથી આંગળી ઉઠી કરી) બોલ હવે !

(જ્ઞાનવિજય બોલવાને મથે છે પણ એક શબ્દ મ્હોમાંથી નીકળતો નથી.)

અંબાજી—(વીરમતીને આંગળી કરી)મારી પાસે આવ. એ દુષ્ટ સાથે મારે બાપણ કરવું નથી. (છડી અડકાડી) મારી વતી તું બોલ.

વીર—(સઘળું રૂપ બદલાઈ જાય છે.) બોલ ! ચાંડાલ ! તું કેમ બોલતો નથી ?

જ્ઞાન—(ફરીથી મથે છે પણ બોલાતું નથી.)

વીર—મૂર્ખ ! તારું જોર કેટલું ! આંગળી કરતાં તો તું મૂન્ય થઈ ગયો ! પણ માતાજીની એવી ઈચ્છા છે કે તને બોલવા દેવો. જા, બોલ, હવે રજા છે.

જ્ઞાન—શું બોલાવે છે ? મને ખગાતકારે શું કામ પકડી આણ્યો ?

વીર—પાપી તારો વધ કરવા.

જ્ઞાન—મારો વધ થાય નહિ. શા માટે વધ કરે છે ?

વીર—(બાબરાને આંગળી કરી) એને ઉત્તર આપ.

બાબ—એ જતિએ મને કહ્યું હતું કે તારા ભૂતમાંના થોડાએકને સિદ્ધરાજના પિતરું રૂપ ધારણ કરાવી રાતાં બેસાડજે, અને બીજાને ગીત ગાવાનું કહેજે. મને એણે મનુષ્યનો ભોમ આપવાની લાલચ આપી હતી. તે પ્રમાણે અમે કીધું, અને જે જે બોલવાનું શીખવ્યું હતું તેમ બોલ્યાં; અને મારી હેંસિયારીથી ત્રણે બક્ષ મન્યાંજ હતાં, પણ મારા દૈવમાં નહિ તેથી આપ પરમ શક્તિ આવીને છીનવી લેા છો.

વીર૦—(જ્ઞાનવિજયને) ચાંદાળ, સંભળ્યું. (બાબરને) બા, એના ભક્ષ કર.

જ્ઞાન૦—ઉભો રહે ! હું તારાથી ડરતો નથી. મહેં જે કીધું છે તે ધર્મવૃદ્ધિને માટે કીધું છે.

વીર૦—મૂઠ, હજી તને તારા પાપકર્મનો પશ્ચાત્તાપ થતો નથી ?

જ્ઞાન૦—પશ્ચાત્તાપ કોને કરાવે છે ? શિક્ષા કરે છે તેજ અન્યાય છે. મહેં જન્મ માગ્યો નહોતો, જન્મ પહેલાં હું હતો નહિ, એટલે હું કોણુ અને મહાં શું એવી વસ્તુ છેજ નહિ. હું જે છઉં અને મારામાં જે વર્તનાર તેતો મારી પ્રથમોત્પત્તિ પહેલાં જે વસ્તુ છે તેજ. તેમજ સૃષ્ટિનાં બીજાં સઘળાં પ્રાણીઓનું મૂળ અને ચૈતન્ય તે તેજ. તેને હું અત્યાર સુધી પુરૂષ રૂપે માનતો હતો, હવે સ્ત્રી રૂપે દેખું છું તો એમ હશે. પણ શિક્ષા કોને કરે છે ? અપાર બળને લીધે જીલમ કરે તો ખમવો, પણ પશ્ચાત્તાપ તો કેવો ?

વીર૦—એ ચાંદાળ દેહમાં છે ત્યાં લગી સમજવાતો નથી. ઉઠાવ.

(બાબરો હાથમાં ઘાલે છે.)

જ્ઞાન૦—શિક્ષા તારી જાતનેજ કર કે ફરીથી જાગતમાં તારી પ્રેરણાવડે અનર્થ ન થાય. શિક્ષા કોને કરે છે ? તારાજી અંશને ? તારા સરખું, હું દેવી, તું સર્વશક્તિ છે તોપણ, બીજું કોણ દુઃખિયું નથી ! જાતનેજ શિક્ષા કરવી પડે છે ! તુંજ સ્વતંત્ર છે એમ ભાસતું નથી. અરે ! પોતાનો વધ કરી એ દુઃખમાંથી છૂટ ! (બાબરો લાઠીને ઉઠે છે.) રાખ ! બાબરો, અંશવેદ હોય તો મને મારજે; આ જ્ઞાન ક્ષયા પછી મનેજ જીવવાનું મન નથી. પંજુ કહે, તમે જ્ઞાન માટે મારી સાથે જીહાણું ચલાવ્યું. મનુષ્યની પ્રિય શિવાય તેનો ભક્ષ કરવાની તારામાં, તું કહેતો તો કે, શક્તિ નથી, અને મારો વધ કરવા કેમ તૈયાર થયો છે ?

બાબર૦—તે તો મારા સ્વાભાવિક ગુણની વાત. આ શક્તિ આજા આપે ત્યારે તો હું સઘળું કરવાને સંદાકાળ સમર્થ છું.

(બાબરો જ્ઞાનવિજયનું ગાળું હાથી લાઠીને ઉઠે ઉઠી નાખે છે અને અધિકાર અલોપ થાય છે.)

મંત્રી—ચલો, આપણે માણની સ્તુતિ કરિયે. આજે આપણી
બહુજ સહાય કીધી છે. (પાછી પોતાને રૂપે)

શાહીલવિકીડિત છ'ંદ.

(બધાં જોડે ગાય છે.)

હે ! અંગે ! મૂળ શક્તિ ! પ્રકૃતિ રૂપે, બ્રહ્માંડ વ્યાપી સદા,
બ્રહ્મા વિષ્ણુ ઉમેશ શૈવ ઉપન્યા, તેં કીધી ઇચ્છા જદા;
તું તો આઘજ શક્તિ ભક્તિ કરવા, છે યોગ્ય પૂરેપૂરી,
રક્ષા તેં અમ રંકની કોઈ ધણી, હે ! ધન્ય ! આરાસુરી !
સ્થાને સ્થાન સમે સમે રૂપ જુદે, સર્વત્ર ત્રૈલોક્યમાં,
કસ્યાણી કરુણાક્ષી રક્ષતી કરી, અપ્રાધ સર્વે ક્ષમા;
પાળે બ્રહ્મલયો જડત બાળ સરખું, ૧અંબાબિધાની ખરી,
રક્ષા તેં અમ રંકની કોઈ ધણી હે ! ધન્ય ! આરાસુરી !
દૈત્યાદિ સુર માવડી રુદ્રાનિધિ, માર્કંડ આપ્તો મધી,
માયો દુષ્ટ મહીષ તેં રીસ ધરી, તેજસ્વિત્રિશક્તથી;
ઘનાનાસુર હણ્યોજ માત હમણાં, તું સાચી છે હમ્ધરી,
રક્ષા તેં અમ રંકની કોઈ ધણી, હે ! ધન્ય ! આરાસુરી !

(અંત્રેધર સ્વાર સ્મયે આવે છે.)

અંત્રે—મહારાજ, હું આવ્યો છું. અમને બહુ ચિંતા સંભળીને
ચલી હતી.

સિદ્ધ—આજે અમને સાક્ષાત અંબિકાજીયે ઉગાયા છે. હવે
મંદિરે જઈને માણતું માહાત્મ્ય સંપૂર્ણ કહી સંભળાવીશું. (વંદીરમતી
તરફ જોઈને) પ્રગટઅંબિકા, ચલો. અરે, પેલી મણિકાને ધર્યાર લૂંટી
કહાડી ચૂકી કે ?

મં—હા, મહારાજ. પણ તેની પુત્રી સુભા—

૧ અંબા એટલે મા, અને અંબિકાની એટલે નામવાળી, તારે અંબા
નામ છે તે ખરેખર છે, કેમકે તું માનીજ પેટે રક્ષણ કરે છે

૨ તારા ગુણનો દરિયા માર્કંડ મધીમધીને યાદયે. ૩ શાન્તિવિષય.

સિદ્ધં—કેમ ! મારો હુકમ બળબો નથી કે શું ? તેને પણ દેશપાર કરવી હતી.

મં—પણ તે તો, મહારાજ, તેના હૈયાશોકે જૈનધર્મની સાધ્વી થઈ.

સિદ્ધં—જૈનધર્મની !

મં—મહારાજ, એમાં કોઈ ભૂડા નીકળ્યો તેમાં શું થયું ? હું શિવભક્ત છું, તોપણ મારે કહેવું પડે છે કે હાલ તો એ માર્ગમાં ધર્મ અને નીતિ વધારે પળાય છે.

જગૃ—મહારાજ, એનો કંઈ મેળ નથી. પામે તેનો ધર્મ અને મારે તેની તરવાર.

સિદ્ધં—તે બન્ને દુર્લભ કામ આજે કરી બતાવી તમે સ્ત્રીપુરુષ અખંડ કીર્તિને પાત્ર થયાં છો. તમારા યશ રૂપી સૂર્ય આગળ માફ નામ ચંદ્રની પેઠે અંધુ પડી જાય છે.

મં—મહારાજ, આપ ત્રણેની કીર્તિ ત્રિવેણીની પેઠે ત્રેલોક્યને પાવન કરનારી છે.

જગૃ—મહારાજ તો રાજગુણની પ્રતિમા.

સિદ્ધં—તું રાજભક્તિનો સ્તંભ છે.

મં—અને આ બુદ્ધિવંત સ્ત્રીનું નામજ પતિવ્રતા ધર્મ ઉપર એક મોટું બાધ્ય છે.

